

Історія України в романах

Тимур і Олена

Литовченки

Шалені шахи

Роман

Що наше життя? Гра!.. Для одних — карколомна шахова партія, для інших — протиборство держав і князівств, владних осіб та спадкоємців величезних станів, католиків та православних. Настав час розпочинати чергову партію. У великій грі життями, немов живі шахові фігури, зійшлися князі Василь-Костянтин Острозький і Дмитро Сангушко, княгині Беата Костелецька-Острозька і Гальшка Острозька, очільники перших козацьких повстань Криштоф Косинський і Северин Наливайко зі своїм братом Дем'яном, королі Стефан Баторій і Сигізмунд III Ваза, королева Анна Ягеллонка, полководець Станіслав Жолкевський.

Частина I

Загублений спадкоємець

Шахова партія №1

Сила королеви

Північ Італії,

кінець першої чверті

XVI століття

Розташований у центрі невеличкого гірського озера затишний крихітний острівцець, яких у цій місцевості безліч, виглядав особливо розкішно і святково. Сьогодні там чекали надзвичайно важливого гостя, який мав зіграти з хазяїном партію в шахи.

Втім, розенкрейцери¹ ніколи не затівали нічого заради простої забавки, а до будь-якої справи підходили ґрунтовно. Про проведення чергового змагання гравців сповіщали мінімум за місяць. Єдиною поважною умовою неявки на турнір визнавалася тільки смерть наміченого учасника. Точність цінувалася чи не вище від усього: гість зобов'язаний був прибути на місце зустрічі не раніше й не пізніше трьох хвилин після зазначеного в запрошенні часу.

Пишність та урочистість прийому виходили за всі межі, які тільки могла намалювати найпалкіша людська уява. Зате й господар, і гість могли прийти на гру в якому завгодно вбранні: від простого та зручного, зовсім домашнього, до найвишуканішого.

Як правило, турнір надовго не затягувався: гра, пророцтво (або ж вирок — кому як подобалося!) і вишуканий обід на додачу.

На нинішню гру гість з Англії прибув ще напередодні пізно ввечері, саме ж змагання було призначене на ранній ранок. Візитера з нетерпінням очікував не надто знатний італієць, заможний і причепурений, але не без елегантності. Хазяїн був літній, років сорока п'яти, гладкий, осадкуватий, темноволосий, широкоплечий, з непропорційно великою головою й крупними рисами обличчя. Загалом, не красень, але надзвичайно чарівний! Практичність і кмітливість батька, емоційна чуйність матері — от і вся спадщина, що дісталася цій людині від предків. Решти життєвих благ він домігся сам, тому пишався й нажитим багатством, і чудовим замком, що придбав за кругленьку суму разом з титулом і гербом в одного бездітного аристократа, що розорився. І все-таки перед представниками родової аристократії італієць у глибині душі тремтів...

Саме тому, довідавшись від челядників, що його суперник — молодий, веде свій родовід чи не від самого Карла Великого² й має грандіозний статус, хазяїн занервував. Шкода, що за правилами турніру гравцям заборонялося бачитися напередодні зустрічі! Таким чином, вони не могли заздалегідь скласти безпосереднє уявлення один про одного — а що може бути небезпечнішим від невідомого

1 «Орден Троянди і Хреста» — теологічне таємне релігійно-містичне товариство, що існувало в Європі у XV–XVII століттях (тут і далі — прим. авторів).

2 Засновник династії Каролінгів, імператор Заходу з 800 р. від Р. Х.

супротивника?!

Італієць розумів одне: англієць молодий, а молодість — амбітна й енергійна. Чверть століття тому він легко відіграв титул Великого Майстра Шахів (а якщо простіше — гросмейстера) в одряхлілого іспанського гранда. І саме молодість та жага успіху принесли перемогу італійцеві. Він був наполегливий, рішучий і ні на краплю не боявся доволі сильного шахіста-іспанця. Партія завершилася «вічним шахом», але оскільки під ударом опинився король супротивника, жадана перемога в підсумку дісталася італійцеві. Тоді ж переможець зробив пророкування, яке згодом блискуче підтвердилося. І от настала його черга захищати титул від зазіхань нового претендента...

Ранок був тихим і ясним, з озера віяв легкий прохолодний вітерець. Розкішний палац потопав у зелені смарагдових галявин, вибагливо підстрижених кущів і дерев. Галереї, зали й коридори, прикрашені китайськими і японськими вазами з найтоншою порцеляни, кольоровими гобеленами ручної роботи, картинами знаменитих майстрів, добротними французькими й італійськими меблями, мали вигляд урочистий і ґрунтовний, ігровий зал виблискував довершеністю й досконалістю.

У призначену годину гість уже стояв біля воріт замка. Це був юнак років п'ятнадцяти або сімнадцяти, божественно гарний, рослий, стрункий — одне слово, ідеал. Його ніжна юна краса обеззброїла й водночас заспокоїла хазяїна своєю жіночністю. Італієць очікував побачити супротивника старшого й більш мужнього, але ніяк не хлоп'яка з пухкими рожевими щічками, червоним чарівним ротиком, мініатюрними дитячими ручками і збентеженим поглядом великих блакитних очей, схованих під пухнастими віями.

Всупереч очікуванню господаря турніру, розкішне оздоблення палацу не справило на гостя найменшого враження: його численні власні замки виглядали не гірше, а можливо навіть краще від італійського. Тому англієць прямував розкішними коридорами палацу з неприхованим нудьгуванням розпеченого розкішню аристократа. Італійця вельми засмутила байдужість гостя, хоча він нічим не виказав своїх почуттів. Але треба зазначити, що хазяїн доклав титанічних зусиль для організації цієї зустрічі...

Зате ледь наблизившись до ігрової зали, юнак зупинився, немовби укопаний, застигнувши від здивування й розгубленості. І було від чого...

В ігровій залі панував напівморок, бо високі стрілчасті вікна були закриті важкими порт'єрами з темно-зеленого оксамиту. При цьому щось незвідане й жахаюче відбувалося усередині...

Тремтіння пробігло тілом гостя. Хазяїн ледь відчутно підштовхнув його, і тільки-но юнак переступив поріг, як порт'єри миттєво розсунулися, і ранкове сонячне світло осяяло величезну залу. В центрі її розташовувалася гігантська шахівниця, де шеренги людей у білих і чорних шатах, зшитих відповідно до статусу кожної з шахових фігур³, велично вишикувалися одна проти одної. Тут були солдати⁴, лицарі⁵, капуцини⁶, блазні⁷, королеви й королі. От тільки зброя в усіх була винятково бутафорською...

На всю цю пишноту молодик вирячився, широко розкривши очі й здивовано

3 Це і є т. зв. «шалені» шахи. За правилами, під час гри кожна відіграна фігура переходила у власність гравця, що взяв її. По завершенні зустрічі вся «нерозіграна решта» дісталася переможцеві. Є відомості, що такі шахові партії дуже полюбили розігрувати магнати Потоцькі й Радзивілли.

4 Пішаки.

5 В середньовічних шахах відповідали коням.

6 Таким чином зрідка представлялися лодії (тури).

7 У деяких західноєвропейських країнах таким чином представляли слонів (офіцерів).

роззявивши рота.

«Ага, нарешті я вразив цього гордовитого англійського гусака!» — подумки зрадів італієць. Уголос же бадьоро мовив:

— Сміливіше, мій друже, проходите! Ну що ж ви завмерли на порозі?

— Це... — Гість витягнув руку в напрямку до величезної шахівниці й повторив із тремтінням у голосі: — Що це таке?

— Це шахи, спеціально приготовані для нашої гри.

— А чому фігурами вбрані живі люди?

Ледь стримуючись, щоб не розреготатися в обличчя ошелешеному аристократові, хазяїн продовжив у тій самій манері:

— А чому би, власне, й ні?.. Погодьтеся, доля грає людьми. Ми, розенкрейцери, граємо долями народів. То давайте поборемося живими шахами!

— Але ж так не можна...

— Чому ж не можна, синьйоре?! Вони ж не стануть убивати одне одного! Можете переконатися, зброя в них дерев'яна.

— Убивати?.. — юнак сплотнів від жаху, його голос затремтів. — Навіщо ж убивати?..

— Та заспокойтеся ви!

— Вони й не навчені до вбивства! — І пещені ручки гостя з довгими доглянутими пальчиками нервово затремтіли.

— Я знаю. Я залучив для гри не тільки своїх служників, але й ваших. Оцей, наприклад, ваш головний кухар, — й італієць вказав на білого шахового короля. — Ах, синьйоре, це ж просто розвага!

— Розвага?.. — Голос гостя усе ще виказував нервову напругу. — Ви говорите про живих людей, немов про бездушні кам'яні статуї!

— Так, чудова розвага, приємна і лоскітлива для нервів.

Тут хазяїн нарешті дозволив собі посміхнутися, широко й відкрито:

— Тож тепер ви, друже мій, переходьте до гри і спробуйте не втратити свого кращого кухаря! Інакше плоди його кулінарного мистецтва тішитимуть гостей за моїм столом. Ну що, згода?

— Гаразд, спробую зіграти за вашими правилами, — приречено зітхнув гість.

Молодому аристократові було вдвічі важче, бо тепер йому доводилось боротися за щось реальне — за живих людей. Дотепер його життя протікало зовсім по-іншому. Титул і величезну спадщину юнак одержав від батька ще в ранньому дитинстві. Його великі володіння охороняло потужне, навчене військо, а безтурботне існування забезпечували легіони вірних безликих служників. Він жив у своєму ідеальному світі, не звертаючи уваги на події, що відбуваються навколо, не вдивляючись у живі людські обличчя. Реальність і відповідальність лякали його.

Щоб підтримати підупалого духом гостя, хазяїн милостиво запропонував юнакові грати білими, минаючи процедуру жеребкування.

Однак англієць миттєво змінився, тільки-но встав за двома білими шеренгами. І не дарма: адже єдиною пристрастю юнака були шахи, які пробуджували в ньому спрагу життя й надавали почуття значущості! Тому із сором'язливого підлітка він стрімко перетворився на норавливого запального правителя, що залізною рукою гнав васалів на битву. Коли юнак наказав просунути на дві клітини королівському пішаку, у його очах усе ще жевріли слабкі сліди нерішучості. Однак після того, як чорний королівський пішак підійшов упритул до білого блазня, погляд гостя спалахнув лютим жагучим вогнем азарту, й він скомандував білопольному блазню дуже жорстко:

— Нумо руш на три клітини по діагоналі ліворуч!⁸

На шахівниці розігрувалася фатальна драма, що дуже швидко перейшла в нещадну битву. Рішучість гостя підсилювалася від опору, котрий чинила армія господаря турніру. Італієць пошкодував, що виявив слабкість, і відмовився від жеребкування. Зараз він міг би грати білими...

Зрештою хазяїн, під натиском лютої атаки гостя, почав поступатися позиціями, що призвело до неминучого мату після вирішального ходу білою королевою.

Англієць тріумфально оглянув живі «фігури», переважна більшість з яких тепер перейшла у його власність. Італієць же зовсім знітився й принишкнув, погляд його згас: він не очікував такої спритності від жовторотого молодика.

Далі настала черга обіду з чотирьох легких закусок, прозорого, зміцненого хересом бульйону й двох рибних перемін, за якими пішли дичина й печеня з домашньої птиці. На десерт були подані пудинги, солодощі й божественний сир. Попри напругу щойно зіграної партії, усе пройшло дуже мило й мирно.

Після трапези хазяїн і гість зручно вмостилися у різьблених кріслах ручної роботи. Гість був спокійний і щасливий, адже гра скінчилася його перемогою. Італієць же помітно нервував, постійно обтираючи мереживною хусточкою піт із чола. Нарешті він глибоко зітхнув і промовив:

— Ну, гаразд, парубче, перемога в шаховій партії ваша. Однак, за умовами турніру, тепер ви зобов'язані передбачити події в названій мною країні.

— Що ж, я готовий, — бадьоро відповів юнак.

Тоді хазяїн мовив:

— Мене цікавить Польща, в якій нині управляє літній удівець Сигізмунд. Що відбудеться в цій країні найближчим часом?

І не чекаючи на відповідь, відразу додав:

— Ви мені симпатичні, юначе, тому підкажу ще дещо: країна розорена, скарбниця порожня, вороги не дримають...

Гість кивнув і відразу поштиво заперечив:

— Не слід передчасно ховати Польщу. Тут усе складеться чудово, Сигізмунд одружиться на молодій енергійній жінці. Вона і спадкоємців народить, і за країною догляне.

— Звідки ви взяли, що король одружиться? А раптом він не захоче? — здивувався італієць.

— Як і в шахах, у житті слабкість короля врівноважується силою й енергією королеви. Тим більше, що Сигізмунд — удівець, у якого немає спадкоємця, а отже — немає виходу. А не захоче сам, його змусять.

— Як і в шахах, кажете?.. Замість «королеви» я віддаю перевагу більш традиційному терміну «ферзь»⁹.

— У цьому випадку я не поділяю вашу точку зору, високоповажний господарю, — безтурботно відповів гість.

— Все має значення, парубче. У будь-якому разі, я не давав би настільки оптимістичного прогнозу, — зітхнув хазяїн. — Навіть якщо король одружиться, — не факт, що в нього народяться діти. А якщо й народяться, то можуть не зійти на престол. Адже польського короля вибирає тамтешній сейм.

— Готовий сперечатися з вами скільки завгодно! Король успадкує трон. Бо ви

8 В даній партії розігрується т.зв. «дебют слона» — один з найпопулярніших у середньовіччі дебютів, уперше описаний ще в шахових трактатах XV ст. В одному з варіантів може скінчитися «дитячим» матом.

9 Слово походить від арабського «візир». Ця шахова фігура почала називатися «королевою» вже у європейській традиції, причому досить пізно.

забули про королеву — найсильнішу фігуру в шахах. Не варто недооцінювати жінок: кожна мати спить і бачить свого сина королем, навіть якщо він на те не заслуговує.

— Ну що ви, що ви! Давайте все-таки розмежуємо гру й реальну дійсність. Життя складніше від будь-якої шахової партії.

— Може, складніше, а може, й простіше. Хто зна, хто зна?! — посміхнувся гість і додав твердо: — В усякому разі, свого пророкування я не зміню.

Глава 1

Від турніру до труни

Велике князівство Литовське,

березень 1537 року

Природа прокидалася від зимової сплячки. Дедалі яскравіше сяяло сонечко, намагаючись зігріти промерзлу землю. Сніг поступово осідав, до вечора вкривався тонкою кіркою льоду, що ранком танула, і дзвінкі струмочки виносили зиму геть. До полудня ставало тепло, і нагріте повітря вирувало від свіжості. Земля оживала й немовби дихала: глибоко та рівно. Бруньки на деревах і кущах набухали, випускаючи зелені клейкі листочки. Усюди розливалися гіркуваті пахощі прілих трав, змішані з ніжним ароматом перших квітів, що весело майоріли на палацових клумбах.

Ніколи ще в житті королеви Бони не було такої прекрасної весни! І ніколи їй не було так боляче й самотньо, як зараз. А може, вона просто не зважала на це раніше? Коли це спало їй на думку, серце закалатало сильніше.

Король жив у Польщі, королева — у великому князівстві Литовському. Від зустрічі до зустрічі їхні подружні відносини ставали дедалі холоднішими. Сигізмунд справедливо дорікав Боні тим, що вона часто порушувала врівноважені відносини усередині країни й поза її межами, нав'язуючи всім свою волю. Бона виправдовувала таку поведінку турботою про майбутнє династії... й у свою чергу звинувачувала вінценосного чоловіка в бездіяльності.

Тепер же, по закінченні піврічних сутичок і сварок, королева усвідомила, що її тутешнє життя нагадує дуель двох сильних характерів, які в божевільній спробі перемогти знищують все живе навколо, і усвідомивши в підсумку свою згубну сутність, намагаються потім з'єднати непоєднане. Дійшло до того, що вінценосний чоловік і дружина висловлювали взаємні докори не тільки при скороминущих зустрічах, але навіть у листах.

Незважаючи на це, Бона відчула, як сильно скучила за чоловіком. Вона написала Сигізмунду сухий офіційний лист, а він напрочуд швидко відповів, відписавши, що з нетерпінням чекає на неї. «Невже король не тільки добре ставиться до мене, але й усе ще кохає?..» — з надією подумала королева.

Справді, у глибині душі Сигізмунд розумів, що більше так тривати не може. Йому була потрібна ця енергійна, розважлива, але як і раніше кохана ним жінка.

*Вавельський замок, Краків,
королівство Польське,
травень 1537 року*

Ліс скінчився, за вікном карети потягнулися широкі смарагдові поля, дбайливо вкутані сивим пухнастим туманом. Ранній ранок був прохолодним і росистим. У небі ані хмарини, і лише на сході, звідки зараз випливала величезна вогненна куля сонця, запізнило танули самотні сизі хмаринки.

Бона примружила очі, занурившись у мрії й надії. От зараз, розірвавши перину ранкового туману, з'явиться її король на білосніжному огирі в супроводі розкішного почту придворних. Як це бувало колись, зустрінуться вони тепло й радо. Безліч піднесених очей будуть спрямовані на сяючу щастям королеву.

Але нічого подібного не сталося. Сигізмунд її не зустрів. Більше того, навіть не вважав за потрібне вийти зустрічати дружину, коли Бона прибула до палацу. Спочатку її охопила лють, потім образа. Як він міг?! Вона примчала до свого короля, кинувши всі невідкладні справи...

В очікуванні того, що Сигізмунд покличе її, королева промучилася весь день. За цей час вона пригадала всі докори чоловіка, всі обвинувачення щодо виховання сина, стилю керування Литовським князівством. Переймаючись важкими думками, Бона не заплющила очей всю ніч. Зовсім не розуміючи, що відбувається, королева не знала, як їй поведеться.

Втім, наступного ранку вона встала раніше, ніж зазвичай, опорядилася за допомогою служниць, відправила одну з них сповістити короля про бажання поговорити з його величністю. Яким же був її подив, коли служниця повернулася зі звісткою, що Сигізмунд не може її прийняти.

Королева мало не сказала й влаштувала справжній скандал. Перелякана двірня безпорадно метушилася палацом, нічого не пояснюючи, лише злякано притискала до стін і мимрила:

— У нього... У нього...

Зненацька до Бони прибіг королівський блазень. Вона внутрішньо напружилася, оскільки не любила доволі відверті кпини Станьчика¹⁰. Він до того ж постарів, розжирів і тепер шкутильгав не так граціозно, як колись. Королева не знала, чого очікувати від зухвалого паяца, тому зібрала всю волю в кулак, щоб дати гідну відсіч безтактному пройдисвітові. Але Станьчик раптом упав на коліна перед нею й гірко заплакав:

— Йому зле, дуже зле!!! Його величність не встають уже котрий день. Вони чекали на вас, так чекали!.. Вони... Король зліг ще тиждень тому, а все через клятву хворість. Врятуйте його, молю вас, адже ви все можете!

Станьчик поповз до Бони і спробував обійняти її ноги. Королева гидливо відсахнулася, а потім зневажливо відіпхнула блазня.

— Чому король хворий?! Чому мене не сповістили про це?! І взагалі, куди ви всі дивилися?! Прогавили!..

Словнена рішучості, Бона кинулася в покої ясновельможного чоловіка і, незважаючи на опір вартових, увірвалася туди.

У просторій королівській опочивальні, просоченій задушливим смородом нечистот, панував півморок. Важкі штори на вікнах були запнуті, на широкому

¹⁰ Придворний блазень великих князів литовських та королів польських Олександра Ягеллона (1492/1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) і Сигізмунда II Августа (1548–1572).

різьбленому ліжку нерухомо лежав король, прикритий ковдрою до самої шиї. Одна рука мляво звисувалася з ліжка. Голова Сигізмунда спочивала на вишитій золотом подушці, з-під брудного нічного ковпака вибилося спітніле рідке волосся. Змарніле, мертвотне обличчя посиніло і вкрилося глибокими зморшками, ніс загостився, очі запали.

«Не може бути, це не Сигізмунд!» — вжахнулася Бона. Й одразу ж її охопила невтримна жалість до свого безпомічного короля. Ледь вона упритул наблизилася до його ліжка, як його величність тужливо застогнав й відкрив очі. Незважаючи на моторошні зміни, що сталися з королем під час хвороби, очі Сигізмунда залишилися такими ж живими, як і колись. У погляді хворого зблиснули гнів і сором за своє безпорадне становище. Королева зрозуміла це, тому взяла холодну руку чоловіка й ласкаво стиснула у своїх теплих долонях. Цей довірчий жест геть зруйнував усі перешкоди в спілкуванні між ними. Сигізмунд слабо, ледве помітно посміхнувся, суворість погляду згасла, і він тихо, натужно прохрипів:

— Ви не очікували знайти мене таким?..

Тепер уже розсердилася королева й запитала з легким докором:

— Чому ви не сповістили мене про нездужання?

Сигізмунд мовчав.

Бона не стала чекати відповіді, а перейшла до рішучих дій. Покликала двірню й наказала розчахнути вікна, провітрити кімнату, поміняти білизну хворому, розтопити камін і вимити підлогу. Послала за лікарем, щоб він намастив змучені подагрою, розпухлі ноги короля чудодійним бальзамом, що вгамовує біль. Поки челядники виконували її доручення, королева кілька разів виходила із зали, щоб віддати нові розпорядження. Двірня миттєво прибігала на її заклики і блискавично виконувала всі накази.

Король вже не сердився на раптове вторгнення своєї непокірливої і свавільної королеви, а лише тихо милувався її діями. О-о-о, якою прекрасною була войовнича Бона в темно-синій атласній сукні!.. Сигізмунд був по-людськи щасливий.

Дні через три король пішов на одужання. Він уже сідав у постелі й мовчки вислуховував візитерів. Іноді злегка кивав у відповідь або підтримував розмову короткими однозначними фразами. Сигізмунду подобалася увага дружини. Він намагався не відпускати її від себе, поглядом або жестом благаючи залишитися. Тому тільки коли він засинав, Бона тихесенько йшла до себе, щоб передихнути самій.

Загалом, усе було б добре... однак його величність явно був чимось стурбований. Дочекавшись слушного моменту, королева поцікавилася:

— Що непокоїть мого короля?

Сигізмунд ухильно заговорив про дітей, про родину, про обов'язки батьків. Він боявся порушити солодку ідилію, що запанувала між ними, тому побудував розмову так, щоб не зустрічати заперечень з боку жінки: король сам собі задавав запитання й негайно давав бажані для себе відповіді. Періодично цікавився, невже Бона не поділяє його думок — і негайно продовжував у тім же дусі, не дозволяючи їй вставити ані слова. Коли ж замовкав, а вона також мовчала — то бурмосився і продовжував говорити...

Нарешті Бона не витримала. Ледь не розлютившись, зусиллям волі приборкала почуття і дружньо звернулася до хворого:

— О мій королю, о ваша величносте! Невже ви дотепер бачите в мені ворога або не довіряєте мені? Я віддана вам так само, як і в день нашої першої зустрічі. Чому ж ви не даєте мені сказати ані слова? Прошу, давайте поговоримо просто, по-людськи. Ми неодмінно все вирішимо, навіть якщо я не завжди буду згодна з вами. Дайте мені можливість насолодитися розмовою з вашою величністю!..

Це не був звичайний докір. Король був збентежений, однак відповів дуже спокійно:

— Хто ж сумнівається у вашій вірності, люба? Ви добре знаєте про мою повагу щодо вас, але зараз ви верзете дурню.

Засмучена такою відповіддю, Бона збрала волю в кулак і, зберігаючи терпіння, заговорила з колишньою добротою в голосі:

— Любий чоловіче, я намагаюся говорити з вами якомога ввічливіше.

Після таких слів король дещо знітився, розгубився й не знав, про що розмовляти надалі. Бона по-жіночому пожаліла чоловіка: він же ще не зміцнів, як треба, а вона вже така сувора з ним...

Тоді королева, нічого не говорячи, схилилася й поцілувала його в щоку, немов дитину. Сигізмунд не ухилився, а довірливо потягнувся до неї. Бона простягнула йому руку, король притулив її до губ. «Отак краще...» — подумала королева.

Але тут двері розчахнулися, і в залу досить недоречно влетів блазень Станьчик. Король миттю випустив руку жінки й сором'язливо опустив очі, немов стидаючися прояву своїх почуттів. Роздратована безцеремонністю паяца, Бона збралася вигнати непроханого гостя, але король відволік її, задавши досить несподіване запитання:

— Пані, чи пам'ятаєте, як обіцяли видати заміж всіх моїх дочок?..

Від такого запитання ошелешена королева позадкувала й опустила у найближче крісло.

— Я завжди пам'ятаю свої обіцянки, ваша величносте, і намагаюся виконувати їх, — рішуче почала королева. — Для кожної принцеси вже обрані наречені. Це або принци, або князі, причому по декілька кандидатур. Нарешті, я замовила мініатюри принцеси Ізабелли, принцеси Анни...

Але король зупинив її жестом і сумно вимовив:

— Вони ще занадто юні для заміжжя.

— Так-так, зовсім ще діти... — підхопив Станьчик. — Ти явно поквапилася із цим, королево! Як же отаких крихіток — і раптом заміж?

Блазень явно знущався, але, ігноруючи кпини, Бона поцікавилася:

— Тоді про кого йдеться, пане?

— Ви не розумієте? — здивувався король.

— Жодним чином! — запевнила королева.

— А як же Беат? Пані, ви зовсім забули про неї! — король потихеньку починав злитися.

— Ах, це правда, щира правда! Як же бідненька Беатрис? Як же наша позабута принцеса?.. — загугнявив блазень. За що дістав від короля слабкого ляпаса, від якого театральньо розтягнувся на підлозі.

— Але ж Беат... вона ж не ваша дочка! — спробувала виправдатися Бона.

— Ваша величносте, не забувайте, що коли ви прибули до Польщі, вона вже жила в палаці. Беат — моя улюблена вихованка, тому я прошу вас терміново зайнятися її долею.

— Добре, ваша величносте, я терміново замовлю її мініатюру найкращому художникові й підберу для маленької Беат підходящу партію в Європі.

— Не варто метушитися. Для Беатрис можна підшукати нареченого й у наших землях, — наполягав король.

— О, так, навіщо нам принц?! Нам принц не потрібен, нам і місцевий дворянчик цілком згодиться, — кривлявся блазень, моторно ухилиючись від стусанів Бони.

— Але, ваша величносте, наскільки мені відомо, всі гідні Беат наречені давно не вільні... — продовжувала пручатися королева.

— Ой, як шкода, для маленької Беатрис у польських землях не знайдеться навіть зубожілого дворянчика, — дражнився Станьчик.

Король дещо повеселішав, а блазень собі знущався:

— Виявляється, пані, все-таки є на світі питання, вирішити які вам не під силу. Невже ж і в королівстві Польському, і у великому князівстві Литовському у вас дотепер не перелічені всі вільні наречені?! Непорядок!.. Де наші списки? Списки де?.. — і він театралью забігав навколо короля.

Бона почервоніла від злості, стиснула маленькі кулачки й процідила крізь зуби:

— Щоб нареченого підшукати, мені не потрібні списки. Для цього вистачить однієї лише пам'яті...

— А от, до речі... Ілля, син Костянтина Івановича Острозького? Чим не наречений? — зненацька поцікавився король.

— Так-так! Королево, подумайте тільки: видавши католичку Беатрис за православного Іллю, ви зміцните внутрішню могутність країни, — негайно втрутився блазень. Бона хотіла відповісти різкістю, але помітивши, що король посміхнувся, стримала порив і мовила спокійно:

— Ілля, син князя Костянтина, вже заручений чи то з Анною, чи з Барбарою Радзивілл. Його батько...

Король миттєво зупинив її фразу:

— Можете не продовжувати, королево, ваші відомості давно застаріли.

— Як же так, ваша величносте?! Мені достеменно відомо, що Ілля Острозький давно заручений, а в Анни Радзивілл уже є два дозволи від Ватикану на вінчання зі схизматиком¹¹, а також двоє позашлюбних дітей. Що стосується Барбари, то їй не вповнилося ще й п'ятнадцяти, щоб вона могла вийти заміж, — виправдовувалася Бона.

— До чого жагуче бажання якнайшвидше вийти заміж виявляє розторопна Анна Радзивілл... А от з діточками вона явно поквапилася! — не вгамовувався Станьчик. — Але нічого, нічого, можна завести ще одного малюка й попросити Ватикан про черговий дозвіл на шлюб.

Тепер усміхнулася навіть Бона.

— Що ж, моя королево, ви маєте рацію, все це так і було донедавна, — підтвердив Сигізмунд. — Місяць тому вибухнув скандал, і Радзивілли заплатили мені десять тисяч злотих, щоб я наказав урегулювати питання одруження князя Іллі Острозького з Анною Радзивілл. Я втрутився в цю справу. Як винна сторона, Радзивілли заплатили нареченому за шлюб, що не відбувся, значну грошову компенсацію, заздалегідь обумовлену в інтерцизі¹², й тепер Ілля Острозький є вільним від шлюбних зобов'язань завидним нареченим.

— Велика Бона не чула про такий грандіозний скандал? — щиро здивувався блазень.

— О, мій королю, славний королю! — з ніжністю в голосі мовила Бона. — Я влаштую весілля Беатрис із Іллею Острозьким. А подарунком для вашої величності до цього весілля стане лицарський турнір.

Король посміхнувся. Ця розмова стала, можливо, винятковим за останній час випадком, коли суперечка чоловіка й жінки завершилася мирно.

11 Схизматик — розкольник, невірний, єретик, відщепенець. Так католики (зокрема польські) називали православних християн східного обряду.

12 Інтерциза (*лат.*) — документ, покликаний врятувати багатство одного з одружених, який до укладання шлюбу мав набагато більше майна, нерухомості чи грошей. У випадку підписання інтерцизи все те, що чоловік чи жінка мали до шлюбу, лишалося в його (її) власності та в майбутньому не ділилося зі шлюбним партнером.

*Краків,
королівство Польське,
1538–1539 роки*

Бона дотрималася слова — посватала красуню Беат за князя Іллю Острозького, хоча зробити це виявилось не надто легко.

Костянтин Острозький, батько князя Іллі, більшу частину життя провів у сідлі, захищаючи й розширюючи межі й без того великих володінь. Тому мріяв, щоб його старший син Ілля служив при дворі. Але княжича палацове життя геть не приваблювало, він мріяв проводити час точно так само, як і батько — у битвах і боях.

З п'ятнадцяти років Ілля Костянтинович брав участь у численних військових вилазках, у зухвалих набігах на татарські обози і каравани. Відсутність досвіду компенсував розпачливою сміливістю й юнацьким запалом. Козаки любили молодого шляхтича, це життя припало Іллі Костянтиновичу до душі, тому він нічого не хотів міняти.

Боні довелося прикликати на допомогу всю свою чарівливість, щоб буквально заманити князя у Вавельський замок.

Маленька Беат теж поводитися не кращим чином. Почувши від королеви новину про перспективного нареченого, дівчина спочатку звеселилася. Однак слідом за тим довідавшись, що претендент — усього лише князь Литовський та ще до того ж і православний, ображено надула рожеві щічки й закусила червону пухку губку.

Однак із приїздом Іллі Костянтиновича все змінилося. Уражена мужністю князя, Беат згодна була йти за ним хоч на край світу! Острозький же, помітивши у почті королеви юну спокусницю з палким поглядом, спрямованим на нього, бліднув, червонів, бентежився, відповідав невлад. Нарешті рішуче заявив Боні, що не має наміру одружуватися з Беатрис Костелецькою, бо вже закохався і готовий просити руки незнайомої йому спокусниці з почту королеви.

— І хто ж ваша обраниця? — поцікавилася Бона. Вона загадково посміхалася, оскільки задалегідь знала відповідь.

Ілля Костянтинович зніяковів, потім сміливо підійшов до королівського почту й рішуче вказав на трохи зажурену Беат.

— Ваша величносте, — звернувся він до королеви, — я вирішив, що тільки ця дівчина буде моєю обраницею. Зрозуміло, якщо вона ще не заручена з кимось іншим...

— *Basta*¹³! — захоплено вигунула королева й заплодувала від задоволення. — *Vene*¹⁴, князю, я схвалюю ваш вибір! На тім і вирішимо. Настав час готуватися до весілля, король буде надзвичайно радий і щасливий, оскільки ви одружуєтеся з його улюбленицею.

Всі гучно сміялися й вітали князя, Острозький же, нічого не розуміючи, розгублено озирався на всі боки. Коли ж королева нарешті пояснила йому, у чому справа, то у цілковитий захват прийшов і сам Ілля Костянтинович, і миттю повеселішала Беатрис.

Провели сватання, уклали договір і утрусили всі необхідні формальності досить швидко. Ще через місяць із Ватикану надійшов дозвіл на одруження, однак саму церемонію довелося відкласти спочатку через занадто холодну й дощову осінь, потім

¹³ Досить (*итал.*).

¹⁴ Добре (*итал.*).

через хворобу короля, потім через Різдво.

І лише наприкінці січня 1539 року склалася у всіх відносинах сприятлива ситуація. Здавалось, зима раптово поступилася своїми правами весні: з кожним днем сонечко пригрівало дедалі сильніше. Купчасті хмари стискалися й танули, легким білим димом піднімалися високо нагору, розчиняючись у вологій блакиті неосяжного неба.

Бона дуже активно готувалася до весілля й лицарського турніру. Неподалік від Кракова на невеликому пустирі, оточеному канавами, спорудили квадратну арену¹⁵, що мала завдовжки й завширшки по сто п'ятдесят кроків. З південного боку спорудили трибуни й розкішний павільйон, вкритий червоним оксамитом, білим атласом, задрапірований вишуканими гобеленами, а зверху увінчаний величезною золотою короною.

В центрі споруди на невеликому настилі під двома гербами (білим польським орлом та італійським драконом роду Сфорца) розташовувалися два розкішних різьблених трони — вищий для короля і нижчий для королеви. По обидва боки від королівської пари влаштували місця для юних принцес і придворних. Навпроти королівського павільйону спорудили трибуни для високошляхетних панів і почесних гостей свята.

Неподалік від арени на лицарів чекали просторі різнобарвні намети. На краю поля встановили срібний і золотий щити, на яких кожен з учасників турніру повинен був написати своє ім'я, щоб претенденти могли вибрати, з ким поміряться силами.

Вранці 3 лютого 1539 року в каплиці Вавельського замку відбулося вінчання Іллі Острозького й Беат Костелецької. На весіллі були присутні сам польський король Сигізмунд Старий, королева Бона, принц Сигізмунд-Август, принцеси й безліч запрошених гостей. Опісля відбувся лицарський турнір, головними учасниками якого, безсумнівно, стали великий князь Литовський, королевич Сигізмунд-Август і щасливий наречений — князь Литовський Ілля Костянтинович Острозький. Цілий тиждень перед цим герольди проголошували про турнір на міських ринках і площах у наступних виразах:

— Сповідасмо всіх і кожного, що його величність королевич Сигізмунд-Август і Литовський князь Ілля Острозький викликають на двобій будь-якого лицаря шляхетного походження.

Турнір відкрився грандіозною процесією, на чолі якої, оточений почтом і охороною, їхав сам король Сигізмунд Старий верхи на білому огирі в убранні з пурпурового оксамиту, розшитого золотом і сріблом. За королем ішли троє сурмачів, далі група придворних і служників, а позаду всіх — королівські пажі.

Прибувши на арену, Сигізмунд Старий кивнув королеві, помахом руки привітав прекрасних панянок, що хизувалися одна перед одною чудовим вбранням, і виголосив вступну промову, сповістивши про початок турніру. Далі король зайняв свій трон і кивнув сурмачам. За сигналом сурм до краю арени наблизилися учасники турніру зі своїми почтами і зброєносцями.

Ім'я принца було занесене першим на золотий щит, тому на арену раніше від інших виїхав головний призвідник турніру — Сигізмунд-Август у чудових золочених обладунках, подарованих батьком, королем Сигізмундом Старим. Особливо гарним був шолом, увінчаний витонченим вінцем, прикрашений перлами і самоцвітами. Кінь королевича був вкритий пурпурним атласом зі сріблястою іскрою. Його супроводжував численний почет, одягнений в кольори Сигізмунда-Августа, себто у пурпур і срібло. Низько схилившись перед королевою, принц попросив найвищого дозволу розпочати турнір. Зрозуміло, це прохання було негайно задоволене.

¹⁵ Майданчик для кінних лицарських змагань.

Другим на арену виїхав Литовський князь Ілля Костянтинович у зброї зі срібною насічкою, у плащі з блакитного оксамиту із золотою обробкою та з вишитою на грудях золотою острогою. Вальтрап¹⁶ князівського коня був зроблений з товстої золототканої матерії й облямований золотою бахромою. Острозького супроводжували служники в одностроях із блакитного атласу й у невеликих оксамитових шапочках на головах. Він також попросив у королеви дозволу на участь у турнірі й так само милостиво одержав дозвіл.

За обома призвідниками пішли й інші учасники, одягнені в стилі пілігримів¹⁷: у розшитих сріблом плащах із чорного оксамиту, у капелюхах зі страусовим пір'ям на шоломах і з довгими ціпками в руках замість списів. Зброя їхніх коней теж була прикрашена чорними кольорами, служники одягнені в чорний атлас.

Сам придворний церемоніймейстер, який виступав нині у ролі розпорядника, оголосив правила турніру: єдиноборства проходять на тупих списах, кожен учасник повинен зійтися з кожним із суперників, що відповіли на їхній виклик, двоюбою проходять доти, допоки один із суперників не буде вибитий із сідла. А на закінчення головні призвідники турніру мали помірятися силами між собою.

Після цього турнір нарешті розпочався. Королевич і Литовський князь по черзі сходилися на арені з тими, хто відповів на їхній виклик. А вже після того настав заключний момент турніру — сутичка головних призвідників: королевича Сигізмунда-Августа і Литовського князя Іллі Костянтиновича. О-о-о, це були досвідчені змагальники! П'ять разів супротивники сходилися на арені, але дивна річ — обидва примудрялися утриматися в сідлах! Кожна сутичка винагороджувалася голосними скрикуваннями й оплесками. Нарешті, на шостий раз Сигізмунд-Август все-таки повалив Литовського князя на землю, при цьому дерев'яний спис тріснув, і невеличка тріска поранила руку Іллі Острозького. Рана виявилася неглибокою й була визнана безпечною, тож це не затьмарило загального задоволення від турніру.

По закінченні лицарських боїв переможцем турніру був визнаний Сигізмунд-Август. У той день йому справді не було рівних: королевич виступив у сімнадцяти сутичках, переломивши дюжину списів, програв один-єдиний раз — прекрасний результат! Призом переможцеві став золотий вінець. Недовго думаючи, королевич підніс його своїй любій сестрі Ізабеллі, яку розпорядник негайно проголосив Королевою Кохання і Краси.

Другим за хоробрістю й доблестю був визнаний князь Острозький. Він провів п'ятнадцять боїв, але програв двічі. І хоча ніяке вшанування в цьому випадку не передбачалося, проте королева Бона особисто обдарувала Іллю Костянтиновича першем з величезним смарагдом. При цьому сказала, загадково посміхаючись:

— Ніколи ще мені не доводилося зустрічати шляхетного лицаря, який би так завзято бився на турнірі з представником майбутньої правлячої королівської династії!

— Проте, ваша величносте, я зрештою поступився, — відповів Острозький. Із цими словами він надягнув подарований королевою перстень на середній палець правої руки й, піднісши до губ, поцілував смарагд. Очі королеви Бони якось дивно блиснули, коли вона повільно, майже по складах вимовляла:

— Не сумніваюся, що допоки в королівстві Польському й великому князівстві Литовському не зникнуть подібні вам воїни, здатні тримати спис і меч, — долею нашої держави можна не перейматися.

День закінчився пишним весільним бенкетом і гучним балом. Всі були

¹⁶ Суконне чи оксамитове покривало на сідло, чи пітник, що слугувало для забезпечення від пилуки і дощу.

¹⁷ Прочан, мандрівників.

щасливі, включаючи Сигізмунда Старого. Він навіть виголосив емоційну промову на тему поновлення в королівстві Польському старої доброї традиції — лицарських турнірів. Наприкінці король висловив надію, що в майбутньому князі навіть віддадуть мистецтву двобоїв перевагу перед іншими шляхетними забавами.

Втім, збутися цим побажанням не судилося: через два десятиліття — в 1559 році на турнірі на честь мирних договорів Франції з Іспанією й Савойєю граф Монтгомері уламком списа, що поціливі точно в око, смертельно поранив короля Генріха II. Це стало приводом для загальної й безповоротної заборони лицарських турнірів католицькою церквою.

*Острозький замок,
королівство Польське,
квітень 1539 року*

Буквально через тиждень після лицарського турніру й пишного весілля Ілля Костянтинович відчув легке нездужання, ще через тиждень зліг у постіль. Щось незрозуміле коїлося з раною, отриманою під час лицарського турніру: нібито незначна подряпина дерев'яною трісочкою не нагноювалася, тим не менш, руку у цьому місці виламувало і крутило. Хвороба повільно, але невпинно розповзалася княжим тілом. Лікарі ж тільки розгублено плечима знизували і стримано зітхали...

З кожним днем князеві ставало дедалі гірше. Він повільно згасав, а причину дивної хвороби все ще ніяк не могли визначити. Колись вольове обличчя Острозького тепер виглядало схвильованим і сумним, життєлюбний погляд згас, широке чоло помережили глибокі зморшки, ніс загострився, високі вилиці виступили наперед. Приємний оксамитовий баритон, що дивно гармоніював з мужньою зовнішністю, перетворився у свистячий шепіт старця. Змарніле тіло відмовлялося підкорятися гордому незалежному духу, що жив у ньому, князь перестав виходити із замку, цілими днями мовчки просиджуючи біля каміна або час від часу обмінюючись короткими уривчастими фразами із дружиною.

Беатрис була вагітною, її черевце вже помітно округлилося. Княгиня схудла, змарніла, але, як і раніше, трималася мужньо, зібравши в кулак всю свою волю й насилу стримуючи сльози, беззаперечно виконувала примхи й накази чоловіка. Незважаючи на молодість, вона жодним натяком не виказувала свого стану, хоча насправді була розбита й пригнічена: її недовге щастя повільно вгасало просто на очах.

Іноді Ілля Костянтинович прокидався глибоко вночі й нишком стежив за дружиною, яка, стоячи на колінах біля ліжка, з ревністю заповзятої католички шепотіла молитви, але робила це настільки тихо, що лише зрідка вдавалося вловити окремі фрази. Найчастіше Беат просила: «Матір Божа, благаю: врятуй і помилуй Іллю, бідолашного мого чоловіка!..»

У такі моменти князя починали гризти думки про майбутнє коханої дружини і ще ненародженої дитини. Його гнітило безсилля змінити що-небудь. Невідомо, до чого могли призвести ці душевні муки, але хід подій раптово змінився з поверненням під батьківський дах його молодшого брата.

Ставши після смерті батька опікуном молодших дітей — княжича Василя і сестри Софії, — Ілля Костянтинович забрав їх з Турова в Острог, де вони проживали зі своєю матір'ю княгинею Олександрою. У той час він практично замінив молодшим дітям покійного батька. У відповідь на турботу княжич буквально боготворив брата.

Сімейна ідилія осиротілого будинку Острозьких тривала рівно до моменту одруження Іллі Костянтиновича з Беатрис. Жах розпочався, коли розпещений молодик спробував відтіснити від князя молоду дружиноньку. На щастя, Ілля Костянтинович вчинив мудро: щоб не нагнітати обстановку, відіслав сестру й брата назад у Турів до матері, найнявши кращих учителів і не обмежуючи нікого з рідних у грошах.

Але тепер ситуація круто змінилася. Перший вечір після повернення молодших дітей в Острог минув мирно: Софія була, як завжди, тихою й добросердою, Василь Костянтинович не дуже вередував, не сваволив і зовсім не реагував на присутність Беат. Іллі Костянтиновичу навіть здалося, що молодший брат подорослішав і все зрозумів... Загалом, порозумнішав. І справді: хлопець підріс настільки, що виглядав набагато старшим за свої тринадцять років. Хвилясте світло-каштанове волосся, рухливе симетричне обличчя, пухкі червоні губи й рожеві щоки викликали цілком позитивні емоції. Його чарівливість псував хіба що занадто рухливий і якийсь надто примхливий погляд світлих ясних очей...

Побачивши, якою мірою дивна хвороба змінила старшого брата, Василь Костянтинович негайно засмутився й цілковито занурився у смуток, як це властиво тільки дорослим. Навіть на поборозненому зморшками обличчі Іллі Костянтиновича неможливо було виявити таких явних ознак туги й суму, як на юному личку княжича! Здавалося, від гарячого, щирого співчуття він на очах перетворюється в маленького дідка, убитого горем... День за днем Василь Костянтинович просиджував у кутку біля вікна, підперши кучеряву голівку випещеними мініатюрними ручками й мовчки розглядаючи брата.

З кожним днем стан хворого погіршувався, а ситуація в Острозі нагніталася. Зрештою, князь послав гінця до друга свого батька Федора Івановича Сангушка з проханням терміново прибути до нього в Острог. Не заспокоївся, доки гонець не повернувся з відповіддю: князь Сангушко спробує прибути з усією можливою поспішністю. Залишалося викликати нотаріуса для оформлення заповіту.

* * *

Того чудового сонячного ранку Ілля Костянтинович прокинувся раніше, ніж зазвичай. Йому навіть начебто полегшало: біль минув, і князь розпорядився накрити до сніданку. Близько полудня небо поступово затягнули дрібні пухнасті хмарини, що утворили навколо сонця гарні різнобарвні кільця: червоне, жовте й блакитне. Князь вирішив, що це добрий знак.

Василь Костянтинович навпаки прокинувся пізно, поснідав знехотя й, як зазвичай, улаштувався навпроти брата з байдуго-тужним виглядом, зрідка визираючи в розкрите вікно. Раптом його погляд змінився. Таке трапляється з чутливими натурами: людям менш темпераментним їхні вчинки нерідко здаються дивними і непередбачуваними. Похмурі очі княжича миттєво пожвавішали, зайнялися якимсь особливим внутрішнім вогником, смуток зовсім щез, змінившись несподіваною радістю, зморщечки на чолі розгладилися. Він зірвався з місця, голосно вигукнувши:

— Ну, нарешті! — вмить опинився у дворі.

Розгубленій прислузі лишалося спостерігати з вікна, як княжич мчить назустріч комусь невидимому. Беат уже хотіла віддати наказ наздогнати хлопця, але, виглянувши у вікно, помітила, що Василь Костянтинович уже прямує назад, тримаючи за руку незнайомця.

Гість (це був князь Сангушко власною персоною) зійшов по сходах і в супроводі княжича повагом увійшов до зали. Влаштований молодою княгинею прийом свідчив, що вони знайомі: Беат упізнала прибулого, й коли виходила гостеві назустріч,

було помітно, що вона здивована й відчувається непевно. В очах у княгині навіть мигнув докір, тому, відповідаючи скоріше на цей погляд, аніж на слова привітання, Федір Іванович мовив:

— Я давно хотів відвідати вас. Завжди було цікаво подивитися, як маленька Беат впорується з роллю господині такого величезного замку.

При цих словах гостя Василь Костянтинович нервово здригнувся, Беат же відповіла бентежачись:

— Я вже давно виросла, Федоре Івановичу.

— Княгинє, що не кажіть, але для мене ви назавжди залишитеся маленькою дівчинкою з палацу.

Потім озирнувся до Іллі Костянтиновича, уважно подивився на хворого, ковзнув поглядом по округленому черевцю Беат і жартівливо мовив:

— Що ж це ви, добродію, хворіти надумали? Поруч із вами така красуня, а ви отак... зовсім недоречно... Але все-таки втішає, що хоч часу даремно не згаяли, про спадкоємця подбали. Молодець! Ми от з нашою дружинонькою більш, ніж ви, збиралися, примірювалися, доки...

— Сподіваюся, що все це не дарма, — відповів засмучений Ілля Костянтинович. — У моєму становищі лишається тільки сподіватись на незбагненну милість Божу.

— Не сумуйте, усе налагодиться, — підбадьорив хазяїв Сангушко.

— Ваші би слова та й Богові у вуха... — зітхнула княгиня.

— Але чого ж ми стоїмо? А нумо, пригощайте гостя! Та й я ж ніколи до інших голірuch не їжджу, — якомога веселіше вигукнув Федір Іванович, розглядаючи княжича Василя звернувши вниз. А потім обернувся до прислуги:

— Підіть на двір, там поклажа моя: медок із пасіки, цілющі настоянки всякі. Тягніть усе це сюди!

З не зовсім зрозумілої причини Василь Костянтинович сприйняв це як наказ і поперед прислуги помчав у двір, навіть не дивлячись під ноги. Коли повернувся, Федір Іванович саме розмовляв з Беат, тому княжич завмер з барилком меду в руках. Витончений, але в той же час по-юнацькому незграбний, він являв собою зворушливе видовище. Зрозумівши, що гість не помітив його повернення, княжич спробував схопити Сангушка за руку, при цьому ледь не впустив барило. Добре, що вчасно підспілий прислужник упіймав подарунок біля самої підлоги... Але гість, здавалося, як і раніше не зважаючи на присутність княжича, зненацька простягнув руку й приголубив каштанові кучері хлопця. Василь Костянтинович довірливо притиснувся до гостя, Федір Іванович ласкаво поплескав хлопця по плечу.

За обідом вчинки княжича привернули загальну увагу. Для початку він віддав розпорядження челядникам, які розставляли стільці:

— Мій поставте сюди, між стільцем Федора Івановича й кріслом братика!

Тільки-но це було виконано, як Василь Костянтинович зайняв своє місце й негайно запросив гостя присісти поруч. Коли Беат хотіла взяти дерев'яну мисочку, щоб скуштувати меду, хлопець спритно вихопив її просто з рук княгині і дбайливо поставив перед Іллею Костянтиновичем зі словами:

— Пригощайся, братику, саме це тобі необхідно.

Взявши його чашку з узваром, налив туди меду. На запізнілі протести старшого брата відповів, як відрубав:

— А от раніше, коли Беат ще не було, це тобі подобалося!

Протягом обіду княжич безперервно піклувався то про гостя, то про брата, хоча іноді йому і бракувало спритності. З боку це виглядало навіть кумедно... І ніхто не міг припустити, у що вилетіть така поведінка.

По завершенні трапези Василь Костянтинович безцеремонно втрутився в

розмову старших. Почав з питання, на перший погляд, зовсім необразливого, але все ж таки дивного:

— А скажіть—но, Федоре Івановичу, будьте такі люб'язні, чи є у вас діти?

— Так, — відгукнувся гість, — діти в мене є. Два сини.

— Дуже добре, — княжич розвеселився незрозуміло чому. — А хто з них успадкує...

— Василю!.. — спробував вгамонити брата Ілля Костянтинович. Однак Федір Іванович тільки долонею махнув (мовляв, нехай хлопчисько висловиться), а потім обнадійливо кивнув княжичеві. Той повторив перерване запитання:

— Я хотів би довідатися, хто з ваших синів успадкує родовий маєток після вашої, не дай Господи, смерті?

Сангушко посміхнувся трохи вимушено, однак відповів стримано:

— За законом, все одержує старший брат.

— А якщо з ним щось станеться? — не вгамовувався княжич.

— Тоді молодший. Якщо старший доти не оженився.

— А що, хіба після смерті чоловіка все дістанеться дружині?

— Не завжди. Якщо чоловік і жінка в шлюбі дітей не нажили, право на успадкування переходить до молодшого сина.

— Ах, он воно як... Отже, у випадку смерті старшого брата й відсутності в нього дітей родовий маєток одержить молодший, так?

— Так! Але ще є...

— Не бажаю знати, що іще там є! — зненацька грубо перервав гостя княжич. — Мій татонько, помираючи, залишив Острог моєму старшому братові Іллі Костянтиновичу, а мені от дісталось Дубно.

— А до чого тут... — почав Федір Іванович, але був знову брутально перерваний:

— А при тім, що мені подобається Острог, бо я тут виріс! Я теж хочу собі у володіння саме Острог, а не Дубно!

— Але ж Василю!!! — вже одночасно закричали Острозький і Сангушко.

— Не Василь! — розлючено огризнувся хлоп'як. — Припиніть, зрештою, називати мене цим ім'ям, воно мені ну ніяк не личить! Василем мене назвали при хрещенні, натомість матінка завжди хотіла, щоб звали мене Костянтином, як батька. Костянтином Костянтиновичем мене звать, от!

— Василю, зараз же відправляйся до себе, — проскреготів розлючений князь Острозький.

— Добре, братику, зараз піду, але маю попередити чесно: саме я незабаром напевно зможу стати черговим власником Острога. Що ж до Беат, то можеш не турбуватися: я милостиво віддам їй Дубно, не ображу.

Княгиня, яка дотепер тужно мовчала, різко підхопилася й вибігла геть із зали зі словами:

— Я не бажаю далі це терпіти!..

Сангушко кинувся слідом за Беат, але загубивши її в коридорах замка, повернувся назад. І побачив княжича біля крісла старшого брата.

— Даруй, братику, з чого це ти розлютився? Я ж не на вулицю її виганяю, а всього лише в Дубно маю намір відправити. А Дубно, як відомо...

— Забирайся зараз же!!! Геть!.. — загорлав князь.

Тоді Сангушко підійшов упритул до Василя Костянтиновича, взяв його за руку й вивів геть. По дорозі намагався повчально пояснити розбещеному підліткові, що й Ілля Костянтинович, і Беат, і сестра Софія, і матінка — рідні йому люди, яких варто оберігати, а не дратувати всякою дурнею. Особливо коли хтось із них хворий.

Щодо сестри й матінки, і особливо щодо Іллі Костянтиновича, княжич погодився, зате ставлення до Беат змінювати не побажав:

— Я вже говорив братові, що вона йому не підходить ні як дружина, ані по вірі також. Куди він дивився, вибираючи наречену-католичку?! Ніяк не збагну..

— Але ж Беатрис — це дружина твого брата, а не твоя, — резонно заперечив Сангушко. — Тому будь ласка, поважай його вибір. Адже це вибір не тільки твого старшого брата, але й глави всього дому князів Острозьких!

Княжич відвернувся й промовчав. Втім, Федір Іванович незабаром і думати забув про це ганебне непорозуміння: повернувшись у кімнату, він побачив Іллю Костянтиновича в найжалюгіднішому стані. Князь корчився від болю, поруч метушився лікар. Гість вирішив піти, але вгадавши намір Сангушка, Острозький зібрав усі сили й простогнав:

— Залишся, Федоре Івановичу, дуже прошу... Поговорити нам треба.

У цей час саме прийшов нотаріус у супроводі ще двох чоловіків. Зусилля лікаря нарешті принесли князеві полегшення, тож він навіть зміг продиктувати заповіт.

Минула друга година. Писар усе ще записував. Острозький іноді замовкав, коли сил починало бракувати, тоді лікар розтирав скроні хворого оцтом і тицяв йому під ніс нюхальну сіль. Тоді Ілля Костянтинович приходив до тями й продовжував диктувати.

Нарешті заповіт був складений і підписаний свідками. Нотаріус, писар і помічники вийшли, а князі Острозький і Сангушко продовжили перервану розмову.

— Річ у тім, що Беат може народити вже після моєї смерті. Якщо я заздалегідь не визнаю дитину своєю, вона вважатиметься незаконнонародженою, — заходився пояснювати Ілля, — а отже не зможе претендувати на спадщину. Тому весь свій спадок, всі регалії та звання я залишив ненародженій дитині незалежно від статі, а також призначив опікунів. Головною опікункою стане Беат — вона все-таки мати. Окрім того, опікувати дитину будеш ти, Федоре Івановичу, і королевич Сигізмунд-Август, наш майбутній король. На щастя, рід магнатів Острозьких займає таке положення в королівстві Польському й великому князівстві Литовському, що я можу дозволити собі призначити опікуном навіть короля, щоб мій спадкоємець був захищений його владою й милістю. Хто наслідиться піти проти рішень його величності?..

Сангушко з усім погодився:

— Ти вірно вчинив, друже мій Ілле Костянтиновичу. Але ж і твій брат Василь ще неповнолітній — тож з ним як бути?

— Зараз я є опікуном брата. Після моєї смерті ці права відійдуть до Беат з умовою, що вони порозуміються. Василь молодий, але досить розумний. Якщо влада опиниться в руках Беат, він налагодить із нею відносини.

— А ти впевнений у Беатрис? Раптом княгиня не виправдає твоєї довіри... — захвилювався Сангушко.

— Друже мій, а чи багато часу відвела мені доля, щоб бути до кінця впевненим у власній дружині? — сумно перепитав князь. — На жаль, вибору в мене немає. Доводиться покластися лише на її порядність та на твою мудрість. Тому благаю: допоможи!..

— Не турбуйся, Ілле Костянтиновичу, ось тобі моє княже слово, що не дозволю ображати ні Беат, ані твою майбутню дитину! А також обіцяю напоумити твого молодшого братика, — завірив хворого Сангушко.

— У тобі не сумніваюся, Федоре Івановичу. Але є ще два важливих питання. По-перше, колись я тобі позичив грошей під заставу твого маєтку.

— Було таке, — кивнув гість.

— Отож будемо вважати, що гроші ти мені повернув. Відзначити це в заповіті я не забув.

— Дякую, Ілле Костянтиновичу! Хоч ми, Сангушки, і є нащадками однієї з гілок дому Острозьких, але на відміну від вас, грошей нам постійно бракує.

— До речі, про нащадків!..

Хворий зробив гостеві знак присунутися ближче й заговорив дуже тихо, ледь чутно:

— Як відомо, князі Острозькі доводяться ріднею руському королеві Данилі Романовичу Галицькому. Від великих предків ми особливу спадщину маємо. От про одну таку штуку я й хотів поговорити з тобою.

— Що ж то за штука? Мабуть, якесь намисто з перлин?..

— Та ні, не перли це... І загалом не прикраса. Прийде час, і ця річ придасться або моїй ненародженій дитині, або навіть її нащадкам. Мені цю річ передав батько: вона йому не згодилася, тому що і грошей, і влади батькові вистачало, і жив він, не відступаючи від закону Божого й людського. Мені ця штука теж не згодилася: часу розібратися із загадкою ніяк не вистачало. А от нащадкам моїм... хтозна! То будь уже другом, Федоре Івановичу, поклич-но сюди козака Якова — його відразу за дверима знайдеш.

Гість негайно виконав прохання хворого, і незабаром перед ними постав здоровань, що ніяково посміхався й переминався з ноги на ногу.

— Якове, — звернувся князь до козака, — чи пам'ятаєш, що я давав тобі на зберігання шкатулку?

— Як не пам'ятати, ваша світлосте!

— Будь ласка, принеси її скоріше.

Вже через п'ять хвилин козак повернувся й передав обережно князеві скриньку, для міцності окуту по кутках і боках, з крихітною фігуркою кінного лицаря на кришці. Сангушко повертів принесену річ так і сяк, потрусив і навіть прийнявся: чи не пахне чим? Однак нічого особливо незвичайного у скриньці не було. Проте Ілля Костянтинович вимовив з неприхованою урочистістю:

— Відповідно до сімейного переказу, років сто тому або навіть більше наш славетний предок князь Данило Острозький одержав ікону Божої Матері й скриньку від Вселенського Патріарха — як благословення за відданість вірі православній. Як ти знаєш, Одигитрія¹⁸ вважається чудотворною й завжди супроводжувала нашу славетну династію в бойових походах, яких було чимало. А от родову реліквію у вигляді скриньки ти напевно бачиш уперше. Що усередині неї перебуває, не знає ніхто: замка на скрині ніякого немає, ключа теж. Хоча легенда каже, що штука ця може принести її власникові або величезну владу і багатство, або величезне розчарування. Правда, рід князів Острозьких і до одержання скриньки відрізнявся багатством і знатністю, тільки от...

Хворий відсапався й продовжив:

— Тільки от думаю я, друже мій, що не у володінні скринькою заковика. Володіння саме по собі — це одне, а от велику таємницю штуки цієї розкрити — зовсім, зовсім інше! Таємниці ж цієї ніхто дотепер так і не розгадав... І ще думаю, що спадкоємець мій з усім цим саме й розбереться. Тільки ти, Федоре Івановичу, скриньку йому в день повноліття віддай, щоб раптом ніхто чужий забрати не зміг.

Тут у коридорі здійнялася якась метушня, потім відтіля долинув пронизливий зойк. Не встиг гість вийти й подивитися, що там сталося, як двері зали розчахнулися, і з коридора в кімнату ввалився Яків, тримаючи за руку Василя Костянтиновича, який щосили впирався.

— Що сталося? — здивувався хворий.

¹⁸ Від грецьк. *Οδηγῆτρια* (Та, що веде шляхом, вказує шлях) — один з найрозповсюдженіших образів Богоматері з немовлям Ісусом, нібито написана євангелістом Лукою.

— Та от княжич під дверима підслуховували, — доповів козак.

— І нічого я не підслуховував! — заскиглив той. — Просто хотів зайти й вибачення попросити. А цей дурень схопив мене і...

Втім, ледь погляд хлопця зупинився на скриньці, як він моментально перемінився в обличчі й запитав переривчастим голосом:

— Ой... а це що таке?..

— Це тебе не стосується, — доволі сухо відповів князь Острозький. Немовби не почувши тих слів, княжич Василь підскочив до постелі хворого, схопив скриньку й почав енергійно трусити її, уважно прислухаючись.

— Василю!.. — князь насупив брови.

— Стукає... Там щось стукає, я ж чую! — вигукнув молодший брат, здивовано позираючи на старшого.

— Зараз же постав скриньку мені в ноги й відправляйся до себе! — рішуче скомандував Ілля Костянтинович.

Хоча й усіляко демонструючи небажання, княжич Василь все ж таки вимушено підкорився. Після його відходу князь Сангушко забрав нарешті довірену його піклуванню реліквію й вийшов у відведені йому покої, щоб добряче обмізкувати все на дозвіллі. А наступного дня відбув назад у свій маєток.

* * *

Ілля Костянтинович незабаром помер, так і не дочекавшись народження спадкоємця. Точніше спадкоємиці — тому що восени 1539 року на світ Божий з'явилася чарівна дівчинка, а не хлопчик. Відповідно до заповіту покійного, Беат стала опікункою не тільки власної доньки, повноправної спадкоємиці величезного спадку всього роду князів Острозьких, а також обширних земель на Волині й на Поділлі — під її опіку також був переданий і юний княжич Василь Костянтинович.

А от що із того вийшло...

Глава 2

Розлючене жіноцтво

*Острозький замок,
королівство Польське,
1553 рік*

Темніло, мрячив холодний дощ. Виїхавший з Дубна, загін збройних вершників наближався до мети своєї подорожі. Всі були надзвичайно виснажені дорогою, окрім натхненника авантюри — Василя Костянтиновича Острозького: князь із комфортом розмістився в кареті. Щоправда, при цьому не забував регулярно ремствувати на слабке здоров'я, на всепроникну вогкість, вітер, холод і моральні тортури, які він змушений терпіти заради дружби із князем Сангушком.

Дмитро Федорович, одягнений як охоронець князя Острозького, ледь тримався у сідлі через неймовірну втому, але вперто продовжував шлях. Одна лише

думка розпеченою голкою палила його єство: «У чому я помилюся, що зробив не так?..» Адже якби можна було зачекати якихось місяців десять до повноліття красуні Олени-Єлизавети-Катерини, тоді все було б законно, по-людському. Але у тім-то й лихо, що за оці десять місяців надто багато чого могло перемінитися в їхніх долях. Доводилося вірити Василю Костянтиновичу Острозькому й обіцянкам підступної Беатрис. І от він, незмінно витриманий і розважливий, крадеться до нареченої в замок, немов пройдисвіт і злодій...

Втім, ще не пізно повернути коня! Або вчинити по-своєму: приїхавши в Острог, кинутися в ноги пані Беат, покаятися, визнати які завгодно помилки й вимолити прощення... Можливо, все й налагодиться?

Сангушко згадував, як двічі на тиждень навідувався до Острозьких, як раділи і мати, і дочка. Ніщо не віщувало лиха...

Ніщо — окрім постійних застережень Василя Костянтиновича. Мовляв, княгиня зовсім не така привітна, як здається, вона постійно підшукує для дочки більш вигідну партію — а кращою партією для її дочки, безумовно, є принц або король, не менше. Віднадила ж вона свого часу Дмитра Івановича Вишневецького¹⁹! Та інше в тім же дусі... Як тут не зірватися?! А Василь Костянтинович продовжував нагнітати обстановку:

— Ой, дивися, Дмитре Федоровичу, не прогав щастя! Одружуйся якнайшвидше. Беат звикла витрачати великі суми грошей, успадкованих її дочкою й довірених її опіці. Для пані Беат заміжжя Олени — як більмо на оці. Адже брат мій Ілля Костянтинович заповів свій величезний спадок не цій відьмі, а саме дочці! Тому якби її матусенька тільки могла, то неодмінно отруїла би бідолашну або зжила зі світу в інший спосіб.

Дмитро Федорович намагався не слухати такі розмови: знав, що й Василь Костянтинович не без гріха. Однак застереження поступово робили свою справу.

Часто Острозький використовував вроду князя Сангушка, щоб отримати від Беат позачергову суму для так званих «добрих справ». Посміхаючись, Беатрис охоче йшла назустріч непереборному лицареві Дмитру Федоровичу.

Поступово Сангушко став помічати, що матір нареченої дозволяє собі у відносинах з ним доволі грайливий тон, а також іноді відсилає дочку під явно надуманими приводами. Дмитро Федорович від таких змін зробився дратівливим і підозрілим. Він довго стримувався, але якось, залишившись із Беатрис наодинці під час чергового візиту, зненацька спитав:

— Високоповажна княгине, мені дуже приємно бувати у вас, але дозвольте дізнатися про одну дуже важливу для мене річ.

Рум'янець вкрив щоки пані Беат, вона закліпала віями, часто й переривчасто задихала, потім насилу вимовила зміненним голосом:

— Дорогий князю, звісно, запитуйте! Я вся — сама увага...

— Я хотів би поговорити про Олену, вірніше, про її подальшу долю.

Княгиня Острозька миттю змінилася на обличчі і забелькотіла:

— Дорогий князю, ясна річ, ви теж не могли не помітити змін, що сталися з моєю дочкою. Вона стає дедалі більш нестерпною. Що не скажи — на все заперечення, заперечення, нові й нові заперечення!.. То неухважна, то роздратована. Порадьте, як же мені бути? Може, відправити дівчину в монастир заради її ж блага?..

Від цих слів Дмитро Федорович аж розлютився і заходився заперечувати Беатрис, яка знітилася від такого натиску:

— Про що ви, княгине?! Який ще монастир?! І це я чую від вас, яку поважав і шанував!!! Мав рацію Василь Костянтинович, коли попереджав, що ви замислили щось...

¹⁹ Ця історія описана в нашому романі «Кинджал проти шаблі».

Почувши ім'я дівера, Беат зло блиснула очима і геть нечемно перервала гнівну промову гостя:

— Дмитре Федоровичу, я звернулася до вас за порадою, як до друга! А ви, виявляється, за моєю спиною обговорюєте наші розмови із цим істериком?! Я з такими зусиллями вирядила князя в Дубно, щоб узагалі не бачити й не чути цього негідника!.. Іноді терплю його присутність в Острозі тому лише, що князь вирішує фінансові питання, у яких я анічогісінько не тямлю!.. Так, я терплю Василя Костянтиновича, оскільки обіцяла покійному чоловікові не сваритися з його братом.

— Беат, я прийшов поговорити з вами про одруження з юною князівною, а ви... — намагався пояснити Сангушко, але після цих слів розлючена княгиня просто сказала:

— Пане, прошу вас негайно полишити мій дім!!! Мені здається, нам усім стане краще, якщо ми на якийсь час перестанемо бачитися!..

Сказавши це, вона вилетіла з кімнати. Дмитро Федорович почекав якийсь час, але княгиня так і не повернулася. Довелось забратися геть.

Наступного ранку князь відправив Беат листа із вибаченнями, однак відповіді не одержав. Схоже, вона образилася серйозно... Зачекавши тиждень, закоханий знову приїхав в Острог, але його зустрів дворецький, який пояснив: княгиня й князівна відсутні, нікого приймати не велено, розголошувати місце й мету їхньої таємної поїздки — теж.

Тортури невіданням тривали цілих два місяці. Нарешті Сангушко здався й поїхав за порадою в Дубно до князя Василя Костянтиновича. Той прийняв Дмитра Федоровича тепло й радо. Весь вечір Сангушко бідкався, а Острозький з розумінням кивав і співчутливо погоджувався:

— Ах, до чого ж нерозумний вчинок — зв'язуватися з цією жадібною жорстокою жінкою! Вона ні перед чим не зупиниться, аби тільки прибрати до рук всі грошки нашої сім'ї. Ситуація навіть більш серйозна, ніж я припускав: Беат надумала віддати мою улюблену племінницю в монастир, коли термін повноліття нещасної дівчини вже не за горами...

І після короткої паузи зробив доволі несподіваний висновок:

— Дмитре Федоровичу, ти повинен терміново оженитися з Оленою!

— Перепрошую, Василю Костянтиновичу, як же це зробити, якщо її головна опікунка проти, а сам я з недавнього часу не вхожий в Острозький замок?! Чому кохана не відповідає на мої листи — не одержує їх або...

— Ех, князю, князю, який же ти нерішучий! Твою наречену у будь-який день можуть живцем поховати за товстими монастирськими мурами, а ти збираєшся сидіти й охкати...

— Що ж робити?!

— Мене слухатися, от що! Я організую твоє із князівною весілля, а ти у свою чергу допоможеш мені з деякими фінансовими справами. Згоден?

— Зрозуміло! — повеселішав Сангушко. Але відразу ж заклопотано спитав: — Стривай, а як же нам в Острог проникнути?

— Це вже мої клопоти, — поспішив заспокоїти його Василь Костянтинович. — Я двічі на місяць приїжджаю туди, щоб перевірити стан справ і папери Беат.

— Це ти, а як же я?..

— А ти, Дмитре Федоровичу, прибудеш разом із моєю надвірною корогвою²⁰, у якій без малого сотня людей. Беат настільки терпіти мене не може, що навіть не думає зустрічати. Так що не хвилюйся завчасно, уваги на тебе не звернуть...

20 Особиста охорона князя.

Сангушко відволікся від тяжких думок, лише коли вони наблизилися до воріт. Далі все відбулося саме так, як і пророкував Острозький. Назустріч Василю Костянтиновичу господиня вислала всього лише старого служника, який нерозбірливо пробелькотав:

— Проїжджайте собі потихеньку, пані Беат просила не турбувати її.

Таким чином, поміж інших козаків надвірної корогви Дмитро Федорович безперешкодно проникнув у замок, що вже поринув у вечірню тишу. Князівну знайшов у бібліотеці, передав їй згорток з сімейною реліквією, що вони похапцем засунули у схованку. Молода дівчина й отямитися не встигла, як Сангушко привів її в замкову каплицю, де священник учинив обряд вінчання. Дівчину так потішила несподівана зустріч з коханим, і водночас вона настільки зніяковіла, розгубилася від його рішучої наполегливості, що ледве змогла сказати перед вівтарем «так»!

Коли таїнство вінчання завершилося, Олена-Єлизавета-Катерина ледь не знепритомніла від щастя. Наспів зібравши речі, написала матері коротку записку, у якій благала вибачити грішну дочку й не тримати зла на новоявленого зятя.

Ранком під охороною декількох князівських служників новоспечене подружжя покинуло замок. Щасливі молодята помчали в Канів.

Цокіт кінських копит і рипіння воріт розбудили пані Беат, однак щедро вилаявши Василя Костянтиновича, вона благополучно заснула й піднялася дуже пізно. Опівдні приїхав Папагоді²¹, його довго не пускали, шляхетний пан кричав і скандалив. Нарешті Беат змилостивилася й погодилася прийняти придворного італійця ще до обіду. Заразом побажала довідатися, чого це Василь Костянтинович поїхав майже вдосвіта, навіть не попрощавшись? От тоді княгині й доповіли, що князь Острозький усе ще в замку і на даний момент займається перевіркою рахунків.

— Хто ж порушив мій ранковий сон?! — здивувалася господиня.

— Ранком...

Промимривши це, дворецький замовк.

— Тоді хто ж? — наполягала Беат. — Відповідай негайно!

— Князівна із чоловіком полишили Острог і в супроводі охорони виїхали в невідомому напрямку.

— Що ти верзеш?! Яка така князівна?! З яким ще чоловіком?! — вискнула Беат і навіть підхопилася з крісла. — Чи ти, часом, не п'яний?!

— Я тверезий, пані.

— Тоді негайно поясни усе! Бо я ніяк не второпаю...

— Сьогодні вночі князівна Олена обвінчалася в нашій замковій каплиці з князем Дмитром Федоровичем. Ось її записка для вас, пані.

Від несподіванки Беат ледь не знепритомніла. Щоб і справді не впасти на заслаблх колінах, змушена була повернутися у крісло. Що все це означає?! Яким чином?! Звідки Сангушко узявся в Острозькому замку?! Хто пустив???

З шоку княгиню вивів Папагоді:

— Либонь, я даремно приїхав, дорога синьоро Беат.

Вона мовчки уп'ялася у зухвало усмінене обличчя італійця.

— Грошей від вас я вже ніколи не одержу.

— Тобто, як не одержите? Чому?! — обурилася княгиня.

— У світлі останніх подій ви, пані Беат, перетворилися на жебрачку.

— Що це означає?! — вона гордовито скинула голову.

— Оскільки синьорина Олена вийшла заміж, розпоряджатися її грішми ви більше не маєте права.

21 Придворний королеви Бони, майстер фінансових операцій.

Хоч якими жорстокими були ці слова, однак вони нарешті привели Беат до тям. Кулаки мимоволі стиснулися, коли княгиня прошипіла крізь зуби:

— Ах, то гроші не мої?! Ну, я їй покажу... Кляте дівчисько!!!

— Попереджав же я, синьоро Беат, що дівку треба в монастир прилаштувати, — тим часом повчально просторікував італієць. — Тим паче, ви дуже щедро, навіть марнотратно жертвували сестрам-домініканкам. Вам би вони не відмовили у скромній послугі.

— Я вже готова була вчинити так. І навіть Сангушка повідомила.

— А йому навіщо було говорити? — здивувався Папагоді.

— Та щоб від одруження віднадити!

— Ну і як, віднадили?.. До чого ж наївними бувають навіть настільки мудрі жінки, як-от ви, синьоро Беат! Треба було зробити все тишком-нишком, без попереджень, а вже потім розповідати. Можливо, тоді, втративши наречену, синьор Сангушко на вас би увагу звернув. А тепер ви і без грошей лишилися, і без нареченого. Кому потрібна стара жебрачка?..

— Ну, не бувати такому!!! — вибухнула Беат.

— І що ж ви зробите?

— Поїду до короля й доможуся розірвання шлюбу, укладеного без мого відома!!!

— Що ж, мабуть, це вихід... Давайте, синьоро, дійте, — схвально кивнув Папагоді й додав замислено: — Здається, князь Сангушко — іновірець?

— Схизматик!

— Отже, папського дозволу Сангушко напевно не має?

— Зрозуміло, що не має! Оленці ще й п'ятнадцяти не виповнилося...

— Пощастило вам із цим, — погодився італієць. — Що ж, коли вже на те пішло, вирішуйте ваші проблеми. А мені накажіть видати гроші, та якнайшвидше! Я людина ділова, зайвого часу не маю.

Беат знехотя розпорядилася щодо необхідної Папагоді суми. Заразом наказала приготувати карету і все необхідне для термінової поїздки до столиці. Обід, ясна річ, скасовувався: не до цього зараз — поїсти можна й у дорозі! Скоріше б розшукати зухвалих молодят...

З'ясування стосунків з Василем Костянтиновичем також було відкладено на потім: це вона завжди встигне.

*Вавельський замок,
Краків,
королівство Польське,
1553 рік*

У резиденцію його величності княгиня прибула пізно вночі. Варта спробувала протестувати, але яка сила могла зупинити розлючену Беатрис Костелецьку?! Бешкетувала й волала так, що перебудила всіх мешканців Вавельського замку. Зрештою, до неї вийшли принцеси Катаржина й Анна, і навіть королева Бона вислала служницю довідатися, що там сталося.

— Передайте королеві, що у мене викрали дочку!!! — надривно заволатала Беат, задихаючись від гніву. — Лиходій і злочинець таємно прокрався!.. під покровом ночі!.. і вкрав єдину радість у моєму вдовиному житті!..

Після чого гірко розридалася. Витягнути з неї бодай якісь скупі пояснення присутнім так і не вдалося. Поки перелякані принцеси намагалися втішити княгиню, повторюючи, що лиходія необхідно покарати, а найкращим покаранням у цьому випадку буде лише люта смерть, служниця королеви Бони збігала до своєї пані й повернулася із запрошенням терміново відправитися до її величності для бесіди вічна-віч.

Умовляти Беат не довелося. Що відбувалося в покоях вдової королеви, достеменно невідомо. Протягом двох годин відтіля долинали тільки приглушені ридання і гнівні вигуки, потім усе стихло. Тоді схвильована принцеса Анна, що жваво цікавилася подією, постукалася в кімнату сестри. Катаржина відкрила не відразу, оскільки вже почала засинати.

— Як ти вважаєш, сестричко, чи вірним буде рішення стратити злочинця? — запитала набожна й вічно охоплена сумнівами Анна, тільки-но переступивши поріг сестриної спальні.

— Пані Беат могла зв'язатися з таким же скандальним типом, як і вона сама. Тепер хитрун її обдунив, а вона піднімає лемент.. От кого шкода, то це її дочку. Що ж до негідника, то якщо його скарають на горло, одним негідником стане менше.

Катаржину можна було зрозуміти: Беат вона недолюблювала за склочність і пристрасть до скандалів. Однак жаліслива Анна не вгамовувалася:

— А раптом між Оленою й її викрадачем спалахнуло кохання або ж навіть пристрасть?!

— Та яке там кохання?! Яка пристрасть?! Звідки?..

Катаржина солодко позіхнула: дуже вже спати хотілося...

— А отака — нестримна!!!

— Не верзи дурниць, сестрице, Олена ще ж зовсім дитя! До того ж єдиний, хто мав на неї хоч якісь види, — це князь Сангушко. А може, це Дмитро Федорович... Олену?..

— Як Сангушко?! Отже, він викрадач?.. — простогнала Анна.

Сонна Катаржина зрозуміла, що бовкнула зайве, й вирішила нашвидку зам'яти цей казус.

— З чого б це?! Хіба княгиня сказала, що то Сангушко вчинив неподобство? — щиро здивувалася Катаржина й відвернулася до стіни. Спати, спати!.. Й вона зовсім не звернула уваги на дивний переляк, що зненацька охопив сестру.

Тим часом Анна спробувала якнайдетальніше пригадати, що ж бурмотіла вбита горем пані Беат, але зрештою з полегшенням мовила:

— Ні... Здається, княгиня взагалі не називала ніяких імен.

— Ну от, бачиш! А князя Сангушка, між іншим, вона віднедавна взагалі в Острог веліла не впускати. Все це сталося після того, як князь спробував посвататися до Олени.

Однак пробурмотівши це, Катаржина негайно прокинулася, оскільки зрозуміла, що знов бовкнула зайве... Ой, як прикро!

— Катаржино, чи я не дочула... що ти ось зараз сказала?! — скрикнула сестра. — При чому тут Дмитро Федорович?! Як це він сватався?! До кого — до Олени Острозької, чи що?..

Й одразу по тому перезріла тридцятирічна дівиця залилася горючими слізьми, немовби маленька капризуля.

— Матка Бозка!.. Сестрице, припини зараз же ревіти!

Прагнучи загладити прикрий промах, Катаржина кинулася до нестримно ридуючої сестри.

— Заспокойся, Острозькі порвали відносини із князем Сангушком, тепер він

узагалі не при справах. Ну так, він був закоханий в Олену Острозьку, але...

— Бу-у-ув!.. А-а-а-а!.. — ридала Анна.

— Усі про це знали, просто тобі не говорили.

— А-а-а-а!.. Чому не говорили?! Чому?..

— Яка різниця, однаково це в минулому, — Катаржина не хотіла зізнаватися, що Анну вирішили тримати в невіданні саме через її вкрай химерний, істеричний характер. — Беат вигнала Дмитра Федоровича, тільки-но він виявив бажання одружитися з Оленою.

— Одружитися з Оленою!!! Одружитися з Оленою?.. Та вона ж іще дитина!!! А як же я?! — обурювалася Анна.

«Тому-то й не говорили тобі, щоб ти, дурепо, не нафантазувала нічого зайвого щодо князя Сангушка й не псувала настрої всім навколо!» — ледь не бовкнула Катаржина, однак вчасно стрималася. Вголос же мовила повчально:

— Князь Сангушко — усього лише наш підданий. Матінка говорить, що ми, доньки короля, гідні тільки справжніх принців, а не князів.

— Але як же мені бути?! Як мені бути, якщо я кохаю Дмитра Федоровича?! Катаржино, відповідай мені негайно: як жити далі, якщо той самий чоловік, якого я кохаю, посватався до іншої?! Та я не хочу після цього жити!..

— Анно, припини, не думай про погане! На тебе чекає прекрасне майбутнє, ти станеш королевою Польщі!.. Згадай пророкування астрологів і заспокойся зараз же. У тебе ще будуть юрби наречених, більш знатних і заможних, ніж якийсь там князь-схизматик Сангушко.

— Але мені потрібен тільки він один! — плаксиво наполягала принцеса. — А якщо не він... Якщо він такий підлий, невірний!.. то я хочу в монастир!..

— Що за дурниці?! Сама розсуди, у чому винуватий князь Сангушко? Звідки він знав, що ти його кохаєш? Ти що, писала йому, говорила щось?

— Ні...

— От бачиш! А якби він знав про твоє почуття, то, може, й забув би князівну Острозьку. У всякому разі, тепер все точно зміниться.

— Чому?..

— Дурненька! Олену викрали — кому потрібна така наречена?

— Отже... Ти й справді думаєш, що зміниться? — схлипуючи, Анна нарешті глянула на сестру із затаєною надією.

— А як інакше! — розвеселилася Катаржина. — Іди спати, сестрице, і нехай тобі насниться твій суджений.

* * *

Ранок почався із зойків і плачу: його королівська величність не побажав прийняти княгиню Острозьку. Катаржина, Анна й навіть сама королева Бона вирішили не виходити зі своїх покоїв. Вони добре розуміли, що шум триватиме, доки Беат не забереється геть із Вавельського замку.

— Ваша королівська величносте, може, ви все-таки вислухаєте цю скандалістку? — поцікавився Станьчик у Сигізмунда II Августа.

— Оце вже ні, дорогий мій блазню, дозволь відмовити в такій честі! — відповів король і, широко змахнувши рукою, додав: — Мій кабінет дещо затісний, щоб умістити в себе всю її злість.

— Але, ваша величносте, клята відьма не вгомониться, доки ви милостиво не приймете її...

— Відьом ми приймали вчора, я втомився від їхнього товариства, — парирував

король. — І взагалі, хто з нас пан, а хто — блазень? Подумати тільки, я розважаю власного дурника!..

Сигізмунд невесело посміхнувся.

— Блазень тут я, а король — зрозуміло, ви. Але Беат на те й відьма, щоб перевернути все догори дригом.

— Не смішно, Станьчику... А взагалі, я так і не зрозумів до кінця, що там сталося? Чого вона розкричалася, немов обдурена на базарі простолюдинка?

— Не знаю, ваша величносте, — знизав плечима блазень. — Баранові не потрібен привід, щоб буцатися... Беат — це Беат, з нею треба змиритися, як із диким буйством стихії.

— Замовкни, блазню, ти став прісним — очевидно, розтринькавши найкращі свої дотепи на потіху моєму покійному батькові. Забирайся краще геть і заразом довідайся, чого там хоче ця відьма, — розпорядився його величність.

Гримлячи бубонцями на комірці пістрявого дурникового вбрання, Станьчик попрямував до виходу з кабінету, але відразу ж ледь не був збитий з ніг ясновельможною депутацією, що складалася з королеви Бони, обох принцес та їхнього численного почту. На чолі процесії неслася розпатлана Беатрис. Розлючені жінки врізнобій кричали щось малозрозуміле про жадливих злочинців і чоловіків-негідників.

Король на мить розгубився, але відразу набув царственої пози й голосно скомандував:

— Я вислухаю тільки одну з вас. Вирішуйте швидше, хто говоритиме.

Ніхто не очікував нічого подібного, тому в кабінеті миттєво настала тиша. Нарешті наперед виступила королева Бона й, обмірковуючи кожне слово, почала проникливу промову:

— Сину мій і королю, ми вирішили порушити ваш спокій, тому що в довіреному вашій опіці королівстві сталася дуже неприємна подія.

Король змінив позу. Було видно, що йому цікаво довідатися, через що здійнялася буча.

— Винний у тяжкому злочині має бути суворо покараний, щоб іншим неповадно було, — прорекла королева.

— Звісно, покарати зі всією суворістю! Смерть негідникові! — закричали інші жінки. Король підняв руку, закликаючи їх заспокоїтися, і голосно нагадав:

— Я слухатиму тільки одну матінку... То що ж накоїв цей нещасний?

— Сину мій і королю, ви ще не довідалися, що накоїв той негідний злочинець, а вже симпатизуєте йому! — обурилася Бона.

— А ви, ваша величносте, усе розповідаєте про негідника, але досі не сказали, чому так називаєте його.

— Ваша величносте! Я намагаюся розповісти про те, що в княгині Острозької викрали дочку..

— Мабуть, це таки справді мерзенний злочинець, — погодився король. — Хто викрав, напевно, невідомо? Що ж, будемо шукати... Це все?

— До чого ж ви нетерплячі, мій королю! Ім'я викрадача відомо, я навіть назву його...

— Прекрасно, я зрозумів. Згоден з вами, матінко: злочин у наявності, лиходій відомий. Зараз же зберу сейм, там і вирішимо долю негідника. Все?! — і король підвівся, демонструючи відвідувачкам, що розмову закінчено.

Жінки зашуміли, подалися вперед, але тепер уже Бона суворо прикрикнула італійською:

— Sme ere²²!!!

Настала тиша.

— Ваша величносте, цей негідник не тільки викрав Олену Острозьку, але й обвінчався з нею, не діставши дозволу опікунів. Тобто всупереч їхній волі. Подумайте, о сину мій і королю, всупереч волі опікунів! Ви один із цих опікунів — тобто негідник виступив проти волі вашої величності.

— Добре, я зрозумів і це, — замислено кивнув Сигізмунд. — Безумовно, і тут мерзотник винний, тому відповідь за всією суворістю закону. Але можете нарешті сказати, хто ж він такий?!

Королева обернулася й запитально глянула на Беат.

— Хто він? — нервово й нетерпляче повторив король.

І тоді Беат проскреготала:

— Князь Дмитро Федорович Сангушко.

У кабінеті його королівської величності зависла гробова тиша. Князь Сангушко?! Найчарівніший улюбленець усього двору?.. Як таке можливо?!

Нарешті Сигізмунд спробував заперечити:

— Послухайте-но, Беатрис, напевно, сталося прикре непорозуміння. І взагалі, із князем можна домовитися... Наприклад, визнати шлюб недійсним... повернути вам улюблену дочку... Зрештою, зажадати від злочинця компенсації у вигляді грошей або майна!

Але тут зненацька для всіх закричала принцеса Анна:

— Ні, Сангушка варто стратити!!! Знищити без найменшої пощади!!! Він негідник, злочинець, ошуканець, мерзотник!!! Що буде, якщо всі наслідуватимуть його приклад і почнуть викрадати безневинних дівчат для наруги, а тільки собі на потіху?!

— Чуєте, ваша величносте, чого вимагає принцеса? — Очі Беат метали блискавки. — Якщо ви справедливий правитель, то зупините скоєне беззаконня, але якщо...

Не дослухавши, король махнув рукою, демонструючи тим самим, що розмова закінчена, і полишив кабінет.

Слідом за Сигізмундом вибігла заплакана Анна. Ніхто не намагався зупинити її: весь королівський двір знав, що принцеса небайдужа до Сангушка — а тепер вона сама зажадала для цієї людини смерті...

Ніким не зупинена, Анна втекла в палацовий сад, де довго й нестримно ридала, прощаючись із дівочими мріями, яким ніколи не судилося збутися.

* * *

На терміново скликаному сеймі доля Сангушка була вирішена: князя оголосили державним злочинцем, за його голову призначили нагороду.

Ловити втікача спохопилися чимало бажаючих не тільки через запропоновані гроші. Адже тепер нареченим Олені-Єлизавети-Катерини Острозької міг стати саме той, хто виконає волю сейму й короля!..

Такий поворот справи відверто спантеличив Беат. Ситуація помінялася аж ніяк не в кращий бік: замість одного шанувальника в її дочки з'являлася ціла юрба перспективних наречених, відповідно, шанси зберегти сімейні гроші лише для себе танули на очах. Подумки княгиня обурювалася на саму себе, що послухалася поради клятого Папагоді. Звісно, треба було тишком-нишком домовитися із Дмитром Федоровичем!.. Беат спробувала знов сунутися до короля, але Сигізмунд більше не хотів

22 Зупиніться, досить (*итал.*).

слухати її.

Зі свого боку і принцеса Анна, охолонувши, подумала про те, щоб просити брата про помилування для князя. Але так і не наважившись знов постати перед королем, замкнулася у своїй кімнаті, де безупинно молилася й ридма ридала.

Дивлячись на сестрині страждання, Катаржина сама попросила його величність короля Сигізмунда II Августа повторно скликати сейм, щоб замінити страту майновою і грошовою компенсацією постраждалій стороні. Що зрештою й було зроблено.

Але надто пізно: за порадою Василя Костянтиновича Дмитро Федорович разом з молодою дружиною втік чи то в Чехію, чи то в Моравію. Оскільки полювання на нього вже почалося, королівські гінці просто не встигали сповістити всіх про перегляд вироку. Тим паче, гінці не могли дістатися за кордони Польщі...

Сангушко був приречений.

Глава 3

Розправа

*Село Лиски-над-Лабою
неподалік Рудницького замку,
Богемія,
2 лютого 1554 року*

Ніщо не передвіщало прийдешнього лиха. Усе почалося менш ніж за годину перед світанком, коли пронизливий крижаний дощ вщухнув, а небо затягнуло сизими хмарами. Від яскравого блиску місяця й зірок не залишилося й сліду. Навколишній світ буквально потонув у мороці.

На заїжджому дворі було тихо і спокійно. Челядники тільки-но почали прокидатися, струшуючи залишки сну й поступово збираючись із силами, щоб відправитися хто на кухню розводити вогонь, хто на двір годувати худобу та іншу живність. Саме тоді у двері затишної маленької кімнатки на другому поверсі, де зупинилася князівська пара, тихо постукали. Стривожений князь Сангушко різко підхопився з ліжка й кинувся відчиняти, але перед цим про всякий випадок нервово поцікавився:

— Хто там?

— Це я, Анджей, — пролунало з-за дверей. — Ваша милосте, відчиніть, мені необхідно сказати вам щось надзвичайно важливе.

Дмитро Федорович миттю вислизнув у коридор, але відразу завбачливо зачинив за собою вхідні двері. Тут його справді чекав охоронець Анджей, світловолосий, високий і могутній хлопець років двадцяти семи. Зараз у його великих карих очах читалися одночасно повага й переляк.

— Навіщо будити мене так рано? — накинувся на охоронця Дмитро Федорович.

— Княже, мені здається...

— Якого греця тобі там здається?! Ти ж знаєш, що княгині потрібен спокій! — роздратовано перебив служника Сангушко.

— Пане, мені здається, що нас вистежили люди Зборовського, — боязко повторив служник.

— Чого ти це вирішив? — князь миттю посерйознішав.

— Учора пізно ввечері, коли ми саме закінчували вечеряти, на наш заїжджаний двір прибули двоє підозрілих чоловіків. Вони обережно спостерігали за нами на відстані, потім підкликали хлопчиська-служника і щось у нього довго розпитували.

— Може, це просто місцеві жителі, охочі до новин? — з надією припустив Дмитро Федорович.

— Ні... Пішовши за ними, я довідався, що в ялиннику в них заховані коні. Тоді я повернувся на заїжджаний двір, осідлав коня й кинувся навздогін, але пустився цей клятий дощ. Ех, і до чого ж дивовижна земля Богемська: чи бачив хтось, щоб посеред зими отакий дощ ішов!..

— І що ж далі? — перервав нарікання охоронця князь.

— Ну так, ваша милосте, далі... Я ледь розбирав сліди, незабаром збився зі шляху й повернувся назад на заїжджаний двір. Тут знайшов служника-хлопчиська і як міг, розпитав його про дивних відвідувачів. Той розповів, що незнайомці повідали про жажливого державного злочинця, що начебто зупинився тут, на заїжджалому дворі. Згадували Зборовського. Я думаю, йдеться про вас, мій пане... За вашу голову оголошено величезну нагороду — двісті золотих червінців.

— І як ти вчинив далі? — сумно спитав Дмитро Федорович.

— Замкнув хлопчиська в прикомірку й відразу ж до вас кинувся.

Нічого не відповівши, Дмитро Федорович повернувся в кімнату, спочатку кинувся до розчахнутого вікна, але, трохи подумавши, попрямував до сусіднього — прикритого віконницями. Відтіля обережно, через шпарини оглянув прилеглу територію. З вікна другого поверху відкривався прекрасний краєвид на вулицю: звідси як на долоні проглядалася більша частина центральної площі Лисок-над-Лабою. Поки все тихо... Князь дещо заспокоївся й звернувся до охоронця:

— Спасибі, Анджею, ти все зробив правильно. Терміново буди інших, нехай збирають речі, сідлають коней. Ми відправляємося в дорогу.

Анджей негайно побіг виконувати доручення Сангушка. Незабаром речі були зібрані, коні осідлані. Тоді в очікуванні сигналу на від'їзд служники вирішили трохи підкріпитися. Трапеза була в самому розпалі, коли до них приєдналися князь із княгинею.

Дмитро Федорович був одягнений у жупан і дорогий дорожній кунтуш²³, прикрашений великими гудзиками-самоцвітами й облямований соболями, на ногах князя красувалися м'які сап'янові чобітки. Княгиня також вдяглася по-чоловічому й стала схожою не на тендітну молоду жінку, а на витонченого хлопця-пажа. Однак подружня пара навіть не встигла приступити до їжі, коли в трактир увірвався один з козаків і з порога загорлав:

— Вони незабаром будуть тут! Треба їхати!

Анджей підскочив на місці.

Дмитро Федорович завмер із чашею в руці й, судомно ковтнувши, ледве вичавив із себе:

— Хто?..

— Зборовський і його люди!

— Прокляття!!! — скрикнув Сангушко.

²³ Вид одягу, що носили зверху жупана.

Олена придушено зойкнула й заплакала. Дмитро Федорович ніжно обійняв княгиню, дбайливо обтер сльози з її щік і ласкаво зашепотів на вушко:

— Не бійся, кохана моя дружинонько, все минеться. Для нас головне — до замку дістатися, там ми будемо в безпеці...

Олена поступово заспокоїлася. Щоб не налякати її ще сильніше, князь звернувся до старого служника:

— Остапе, бери всю охорону і негайно доправ княгиню й Марисю в замок.

Наостанок міцно поцілував дружину, підштовхнув її до виходу й крикнув на прощання:

— Їдь спокійно, кохана! Зустрінемося в замку!

Княгиня під охороною служників терміново відбула, із князем же залишився сам лише Анджей. Попереджені охоронцем, трактирні челядники забралися геть від гріха подалі.

За деякий час іззовні долинув потужний тупіт копит. Анджей кинувся до вікна, але одразу ж відсахнувся.

— Пане, вони вже тут...

— Не бійся, Анджею! Нехай заходять, ми їх затримаємо.

— Навряд чи, — приречено мотнув головою челядник. — Надто вже їх багато.

Тепер до вікна підійшов Дмитро Федорович і побачив, що по дорозі до трактиру щодуху нісся загін: з півтора десятка вершників на чолі з Мартином Зборовським, за ними на пристойній відстані бігла мало не сотня міцних селян, озброєних першим-ліпшим господарським інвентарем, що підвернувся під руку: сокирами, вилами, ціпами, а то й просто дрючками. Окремо трималися ще з десятків вершників імперської кінноти.

— Швидше до входу! — закричав Дмитро Федорович. — Тягни меблі до дверей, це хоча б трохи затримає їх!

Разом з Анджеєм князь перевернув найбільший стіл, і вони спробували забарикадуватися. Однак тут стривожені трактирні челядники висунулися з кухні й завмерли, мовчки притулившись до стін, кидаючи здивовані погляди то на князя з його охоронцем, то на двері.

— А вам що тут потрібно?! — заревів розлючений Сангушко. — Сказано ж було, забирайтеся звідси по-доброму...

Зненацька з'явився господар закладу — пузатий трактирник і забелькотів:

— Шановний пане, що таке ви робите?..

— Там грабіжники!!! Розбійники!!! — гаркнув молодий князь. — Допоможи підперти двері! Або хочеш, щоб негідники увірвалися зараз сюди?!

— Ні-і-і... Я-а-а... Ме-е-е... — трактирник був украй здивований. — Ви впевнені, пане, що там лиходії?

— Так!!! Упевнений!!! За дверима розбійники й убивці!!!

— А якщо ви помиляєтеся, пане?.. — не вгамовувався хазяїн.

— Тобі, торгашеві, докази потрібні?! Тоді відкрий їм, вони миттю порубають тебе на капусту, а майно твоє розтягнуть! — підтримав свого пана Анджей. Трактирник не знайшов, що відповісти. У цю мить люди Зборовського забарабанили у двері ззовні.

— У нас закрито! — заволав хазяїн, водночас задкуючи до кухні, що здавалась йому рятівною.

— Та не може бути! — долетів через двері нахабний нетерплячий вигук, після чого пролунала команда: — Налягайте потужніше, хлопці! Ламайте клятві двері, якщо потрібно!

— Чув? — Дмитро Федорович штовхнув у бік трактирника. — Я ж казав, що це розбійники!..

У двері знову вдарили, але не надто сильно. Потім після невеликої паузи вдарили дуже потужно, від чого затріщали зламані дошки. Втім, двері все-таки встояли.

— Агов, припиніть зараз же! — істерично заверещав трактирник.

Чергового удару не було. Ззовні не дуже голосно переговорювалися, тому слів було не розібрати. Користуючись цим, Дмитро Федорович подав знак челядникам, щоб вони продовжили підтягувати до дверей меблі.

— Відчиняйте негайно! — раптом пролунав ззовні голос самого пана Мартина Зборовського.

— Забирайтеся!!! Ми сьогодні не працюємо!.. — відчайдушно заволав хазяїн. За дверима знов почали радитися, потім відтіля долинув незнайомий грізний голос:

— Іменем імператора Фердинанда, в особі представника імператорської влади гейтмана Матеса Вахтеля, відкрийте негайно! Ми, рихтар Адам Кухта, а також кат Матей Зоуфалий, прибули сюди заарештувати і стратити найнебезпечнішого державного злочинця. Нам повідомили, що він ховається у вашому трактирі. Відкрийте, й окрім цього негідника, ми нікого не чіпатимемо! А якщо допоможете нам, то ще й грошень заробите...

— А хто мені заплатить?! — поцікавився трактирник.

— Імперська скарбниця, — відповів вїт²⁴.

Злодійкувато озирнувшись на князя Дмитра Федоровича, хазяїн засичав:

— Представникові імператорської влади я не можу не підкоритися... Атож, я просто зобов'язаний підкоритися!!! Доведеться відкрити...

— Бреше він усе, не бачити тобі казенних грошей, — відмахнувся Анджей. — Безсовісно бреше!.. Хто відповідає за законність усього того неподобства, що тут і зараз коїться: староста, вїт, кат?!

Але хазяїн трактиру явно вагався.

— А може, ви все-таки розбійники? — звернувся він до небезпечних постояльців, водночас боязко позираючи на двері.

— Я — Литовський князь, їду в Рудницький замок на запрошення його світлості пана Яна Амора Тарновського. Чув про такого? — проревів Сангушко.

Трактирник прикусив язика. Тоді князь видобув зі шкіряного мішечка на поясі десяток золотих монет і тихо зашепотів товстунові на вухо, попутно сунувши гроші йому в руки:

— Послухай-но, добра людино, допоможи нам вийти звідси непомітно, от і все, чого ми просимо.

У цей час із вулиці долинула бадьора команда:

— Налягай!

Двері жалісливо затріщали. Трактирник з жахом подивився у бік входу, потім тихо зашепотів, пришльопуючи товстими губами:

— Там, у підвалі, є таємна кімнатка, через неї можна вийти на сусідній двір. Скоріше!..

Така раптова зміна в поведінці трактирника здалася Анджею підозрілою, однак вибирати не доводилося. Не роздумуючи, князь та охоронець кинулися слідом за ним. Хазяїн же на ходу підхопив і запалив свічковий недогарок, після чого спустився в курний сирий підвал.

— Он де ваш порятунок, — товстун махнув рукою на маленькі дверцята в стіні. — Там дуже тісно, тому туди увійде тільки хтось один.

— Ви йдіть, ваша милосте, а я їх тут затримаю, — не роздумуючи, мовив

²⁴ Виборний голова магістрату міста, наділеного магдебурзьким правом.

Анджей.

— Стривай, стривай–но... — почав князь, одразу второпавши, що при наявності виходу в сусідній двір розмір приміщення за дверцятами не має особливого значення. Однак трактирник грубо перебив їх, вигукнувши:

— Один нехай іде далі, а інший залишиться тут! Ви ж чули, що вїт Кухта обіцяв нікого не чіпати?

— Спасибі тобі! — щиро подякував йому Дмитро Федорович і кинувся в рятівну лазівку. Трактирник спробував зачинити за ним дверцята, однак величезні сильні руки охоронця відіпхнули його убік.

— Ти, головне, не поспішай, я із князем піду, — пробасив Анджей.

— Але цей хід не для всіх!..

— Говори, що хочеш, але я піду з паном. Зрозумів?! — гримнув охоронець.

— Що ж, як завгодно, як завгодно...

Двері за Анджеєм миттю зачинилися, у трохи заіржавілому замку прорипів ключ. Втрапивши у повну темряву, утікачі розгубилися. Потім Дмитро Федорович щосили наліг на двері, однак відчинити їх не вдалось. І тут до бранців донісся бекаючий голос трактирника, ослаблений перегородкою й відстанню:

— Поважний пане Адам, я виявив кмітливість і замкнув злочинця у своєму підвалі. Як гадаєте, чи можу я розраховувати на винагороду?

Що відповіли негідникові ззовні, Дмитро Федорович не розчув. Йому здалося, що від розпачу він негайно ж втратить розум, але мозок навпаки запрацював з божевільною швидкістю.

— Ах ти ж юдо клятий, даремно ти проти мене пішов!!!

Князь Сангушко проревів так голосно, щоб його напевно почули. Після чого скомандував Анджею набагато тихіше:

— Ламай двері й не барись!..

Двічі вмовляти силача не довелося: він обрушився на дошки всією своєю міццю. Із шостого удару двері з тріском репнули й розвалилися навпіл. Мружачись від денного світла, що після темного підвалу здавалося надзвичайно яскравим, Дмитро Федорович та Анджей вирвалися з пастки. У кухню вбігли саме в той момент, коли трактирник і його челядники намагалися розтягнути барикаду, щоб відкрити вхідні двері.

Анджей вхопив зі столу перше, що трапилося під рукою (це був горщик з якоюсь їжею) і жбурнув у голову віроломному трактирнику. Від удару об голову горщик розлетівся на всі боки феєрверком глиняних черепків і недоїдків. Стогнути, хазяїн повалився на підлогу, нажахані челядники розбіглися.

Тим часом люди пана Зборовського продовжували наполегливо гепати в тріснуті двері, супроводжуючи кожен удар лайкою й погрозами. Дмитро Федорович із презирством глянув на трактирника.

— Нагору! — крикнув Сангушко й кинувся по сходах на другий поверх. Анджей із задоволенням завдав би зрадникові–юді ще більшої шкоди, однак переслідувачі ось–ось могли ввірватися у трактир, тому охоронець лише презирливо сплюнув на підлогу й побіг нагору слідом за паном.

На другому поверсі Сангушко й Анджей вскочили в маленьку кімнатку, ретельно закрили на засув дубові двері, присунули до них спочатку шафу, потім ліжку. З коридора вже долинав тупіт безлічі ніг: переслідувачі піднімалися сходами.

Князь підійшов до вікна, відкрив його, вибрався назовні, виліз на вкритий льодом дах. Ноги заковзали по черепиці. Щоб не впасти, Сангушко зняв сап'янові чобітки й заткнув їх за пояс. Слідом поліз Анджей, але відразу ж послизнувся, голосно скрикнув і ледь не зірвався вниз. В останню мить Дмитро Федорович встиг схопити

козака за руку й утримати від падіння.

Поруч із трактиром знаходилася альтанка, оповита товстими виноградними лозами, на яких о цій порі року не було жодного листка. Коли під напором переслідувачів затріщали вхідні двері в кімнату, утікачі перескочили на дах альтанки й по лозах спустилися у внутрішній дворик. Перше, що побачили тут — це віз, навантажений глечиками, ящиками й кошиками. У віз були запряжені два величезних воли.

— Ну що, розоримо юду-трактирника? Їдемо негайно! — запропонував Анджей, підхопив батіг, що валявся на землі, і стрибнув у віз. Одразу ж з-за рогу сусіднього будинку вилетіли кілька вершників Зборовського. Вони спробували схопити Сангушка, але князь вивернувся й також скочив у візок. Анджей ляснув батогом, однак воли продовжували стояти, хоч би що.

Тоді козак добряче розмахнувся й почастував волів батогом під самий хвіст. Тварини дико заревіли й рвонули з місця вперед, не розбираючи дороги. Візок полетів, як підхоплена вітром пір'їнка.

За поворотом на втікачів чекали нові вершники. Дмитро Федорович схопив і жбурнув на бруківку великий глечик з олією, на місці падіння розлилася величезна слизька калюжа. Це на якийсь час затримало погоню, бо вершники попереду разом з кіньми вже борсалися в олійній калюжі, намагаючись підвестися.

Поки Анджей підганяв переляканих тварин, поперемінно поколюючи їх загостреним з одного кінця кілком, знайденим у возі, князь скидав на дорогу вантаж — ящики, глечики, кошики. Втім, вершники-переслідувачі з'їхали на узбіччя і продовжували гонитву, рухаючись уздовж пришляхових канав. До того ж, число вершників постійно зростало. А оскільки навіть найдужчі воли ніколи не переженуть довгоногих коней, лишалося сподіватись хіба що на витривалість запряжених у віз тварин.

Раптом один з переслідувачів вирвався наперед, розкручуючи над головою аркан і явно націлюючись на Анджея. Недовго думаючи, козак стьобнув супротивника довгим батогом по обличчю. Голосно скрикнувши, вершник ледь не звалився з коня й відстав.

Анджей знов заходився нахльостувати волів. Віз торохтів з усією можливою швидкістю, підскакуючи на вибоях і випадкових камінцях, але кінні переслідувачі неминуче наздоганяли втікачів. От уже новий ворог розкручує над головою аркан. Пам'ятаючи про сумну долю товариша, він тримався подалі від батога Анджея...

Петля просвистіла у повітрі й захлснула шию охоронця. Обличчя переслідувача перекошилося від торжествуючої усмішки, але радіти довелося недовго: він не врахував неймовірної сили козака. Продовжуючи управляти візком, той вільною рукою перехопив мотузку, що оповила шию, й висмикнув вершника із сідла, немов рибку зі ставка! Плюхнувшись у дорожній бруд на повному скаку, невдаха-переслідувач завив від болю і якийсь час волочився за возом, поки, нарешті не здогадався випустити кінець аркана з рук. Охоронець же швидко звільнився від удавки й продовжував підганяти волів.

Гуркітливий віз перевалив через черговий пагорб, проминув роздоріжжя. Анджей не знав дороги, він просто гнав навмання, покладаючись лише на вищу милість. Люди Зборовського не відставали. Князь Сангушко вже скинув під ноги переслідувачам усе, що можна було скинути, і тепер просто сидів на дошках, занурившись у відчай. Та й утомлені, не призначені для шаленої гонитви воли поступово сповільнювали темп...

Порівнявшись з возом, двоє переслідувачів застрибнули в нього. Дмитро Федорович відразу ж кинувся до візника з лементом:

— Анджею, міняймося! Ушквар негідникам...

Козак озирнувся. Миттю зрозумівши, у чім річ, він накинувся на запопадливих нахаб і викинув геть одного за іншим. Але у віз негайно застрибнула нова дивакувата пара: міцний м'язистий велетень і спритний в'юнкий карлик. Коротун намертво приріс до шиї Анджея, і поки козак, задихаючись, намагався скинути недомірка, велетень місив охоронця величезними кулачиськами.

Намагаючись допомогти вірному охоронцеві, Дмитро Федорович обернувся й пару разів уперіщив велетня батогом поперек спини. Зойкнувши, той вивалився через борт воза на дорогу. На жаль, допомогти охоронцеві ще будь-чим князь не міг. Скажена гонитва тривала, Анджей запекло боровся з карликом. Нарешті козакові вдалося схопити однією рукою супротивника за шию, іншою ж вдарити його у підборіддя. Клацнувши зубами, коротун полетів на дорогу й ледь встиг відкотитися убік, щоб не потрапити під копита коней своїх же товаришів.

— Убийте їхніх волів! — крикнув Адам Кухта, вириваючись уперед.

— І козака вбийте! Живим беріть лише князя! — додав Мартин Зборовський.

— Ваша милосте, що робити?! — вигукнув охоронець, почувши це. Сангушко озирнувся лише на мить, відразу знов повернувшись до стеження за дорогою. Не вистачало ще налетіти на камінь або з'їхати в канаву! Тоді точно кінець... Куди їх занесло?!

Тут попереду з'явилося якесь селище. Дмитро Федорович гарячкувато розмірковував, чи можна зустріти допомогу?.. Здається, містечко мале, навряд чи тут знайдуться охочі їх ловити... а жителям, швидше за все, чужі неприємності байдужі... І все ж таки нерозумно розраховувати, що хтось заступиться за втікачів! Отже, князь вирішив проскочити містечко, не знижуючи темпу гонитви. Хоча воли вже дуже вимоталися, але й коні переслідувачів також втомилися: вони важко хропли й були рясно вкриті милом. Крім того, якщо вершники їх дотепер не нагнали... Може, утікачі нарешті відірвуться?! Одному лише Богові відомо, чим усе закінчиться.

Вони вже майже досягли крайніх будинків, як раптом спереду на дорогу виїхав віз, доверху навантажений зерном. Коли Сангушко зрозумів, що їм не розминутися, то запекло закричав:

— З дороги!!!

Але візник (товстопикий здоровань із важким чолом завзятого упертюха, навислим над маленькими тупими вічками) поганяв своїх волів, хоч би що. У результаті через кілька секунд віз із утікачами й візок здорованя, мало не зіштовхнувшись, порівнялися й намертво зчепилися один з одним. Від різкого удару втікачі ледь не злетіли з передка, але все-таки утрималися.

— Геть з дороги!!! — гаркнув Анджей. — Забирайся, тупоголовий!

— Сам забирайся, почваро! — відповів візник, почервонівши до брів під теплим капелюхом.

Охоронець загрозово заніс над головою батіг, але батіг візника виявився таким же довгим, та й управлявся товстопикий з ним не гірше за козака. Дмитро Федорович оглянувся й побачив, що зраділі їхній невдачі переслідувачі наближаються. Щоправда, віз із зерном вершникам також стане на перешкоді, але це переслідуваних не врятує...

Не довго думаючи, Сангушко зістрибнув з воза, Анджей кинувся за паном. Удвох вони звернули за ріг найближчого будинку. Позаду ж пролунали сердиті вигуки: переслідувачі зупинилися перед їхнім возом, що зчепився з возом зерна. Безсумнівно, вони от-от спішаються й знов кинуться в погоню...

— Анджею, розбігаємося в різні боки, й нехай наздоганяють!!!

— Але, княже, я не можу вас кинути! Я повинен охороняти вас, а не втікати

від...

— Роби, що кажу!!! — сердито вигукнув князь. — А раптом тобі вдасться врятуватися й привести допомогу?! Полюють на мене, а не на тебе, тому негайно забирайся геть з очей!!!

Охоронець слухняно кинувся у провулок і побіг геть. Ледь глянувши йому вслід, Дмитро Федорович продовжив бігти прямо.

«Хай там що, а я так просто не здамся! Нехай пан Зборовський зі своїми покидьками спробує схопити мене просто на вулиці посеред білого дня!» — подумав князь...

Тим часом переслідувачі збилися в щільну купу. Деякі почали спішуватися, інші втримували їх, резонно заперечуючи, що пішого швидше наздожене саме вершник. Мартин Зборовський, який під'їхав у супроводі синів, волав, щоб служники продовжували переслідування й за всяку ціну упіймали небезпечного злочинця... але цим лише збільшував хаос. У підсумку ж пан Зборовський обрушив весь стрімко нагромаджений гнів на візника зерна.

— Ах ти ж лантух з лайном!!! За яким правом не даєш нам проїхати?!

— Сам ти лантух... забирайся з дороги! — репетував селянин.

— Це я наказав забратися тобі, свиното! — верещав пан Зборовський. — Та ти хоч би знаєш, хто я такий?!

— А мені плювати, хто!!! — візник загрозово замахнувся батоном.

— Ах ти ж смердюча пика плебейська!!! Та я — сам Мартин Зборовський, от хто я такий!!! Ти зрозумів нарешті, з ким маєш справу?!

— Подумаєш, який такий Зборовський вишукався?! Та хоч би ти був тричі князь — не поступлюся!!!

— Забрати його!!! — поляк аж підскочив у сідлі. — Забрати звідси цю псячу кров²⁵!!!

Служники, що тим часом спішилися, дружно накинулися на візника. Той встиг лише раз хльоснути батоном, як його стягли з воза і жбурнули в канаву. Один зі служників зайняв місце селянина й заходився розвертати його віз, щоб звільнити проїзд. Візник між тим виповз із канави й, люто лаючись, кинувся до коня, на якому сидів пан Зборовський. Поляк стьобнув сіромаху батоном просто по очах. Селянин вереснув і впав, двоє служників знов зіштовхнули його в канаву. Осліплений ударом селянин почав голосно обурюватися:

— Що ви робите?! За яким правом?! Розбійники!!!

Зачувши гвалт, до місця події почали потихеньку збиратися місцеві витріщаки. Вони спробували обережно дізнатися в служників пана Зборовського, що ж тут, власне, сталося? Але підспілий на допомогу полякам рихтар Адам Кухта відповів обивателям:

— Не суньтесь не у свою справу, інакше, чого доброго, опинитеся в тім же становищі, що й оцей бельбас, який одержав батоном по очах! Ідіть своєю дорогою й не накликайте на себе лиха.

Оцінивши кількісну перевагу незнайомців й їхню надзвичайну озлобленість, витріщаки вирішили не спокушати долю й потихеньку відійшли подалі. Переслідувачі ж на чолі з місцевим війтом, нарешті об'їхавши розчіплені вози, кинулися наздоганяти втікачів. Незабаром містечко залишилося позаду. Дорога вела на південний схід...

* * *

Князь Сангушко ледь не падав від страшної втоми, але розпач надавав сил. Він

25 Специфічна польська лайка, що вказує на низьке («собаче») походження опонента.

уперто біг уперед, не розбираючи дороги, хриплячи, кахикаючи, жадібно хапаючи ротом повітря. У якусь мить ноги просто відмовилися слухатись. Дмитро Федорович запнувся, боляче вдарився руками об мокрий камінь, спробував підхопитися, однак знов послизнувся і влетів у невелике болітце. Кілька секунд поборсавшись там, рачки вибрався на сухе місце, нарешті знов здійнявся на ноги й поплентався до прилеглого яру, не відчуваючи тіла, хапаючись руками за що тільки можна й похитуючись з боку в бік.

За ним точно гналися: десь тріскотіли кущі, хтось лаявся з придихом... Князь перебував у тім стані крайньої втоми, коли геть зникають навіть найважливіші думки, залишається одне тільки безпосереднє бажання — відпочити будь-що. Він не думав більше ні про своє життя, ні про Анджея, ні навіть про Олену — тільки про те, коли ж нарешті перед ним відкриється острівець порятунку, де можна відпочити! Таким острівцем уявлявся рідний маєток, де він народився й виріс. Райське містечко з матінкою і годувальницею, де все так тихо й мирно, як у далекому дитинстві...

Дмитро Федорович на мить замислився, сповільнив крок, розслабився й глибоко зітхнув. Коли ж перед ним раптово вирости чотири козаки, він позадкував і впав у кущі калини. Криваво-червоний сік від розчавлених при падінні ягід миттєво залив підталий сіруватий сніг, поцяткований нещодавнім крижаним дощем. Але величезні сильні руки одразу підхопили князя й поставили на ноги.

— Не здавайтеся, пане, ми ще повоюємо!.. — вигукнув Анджей. Охоронець стояв, оголивши шаблю і своїм тілом затуляючи князя від ворогів. Сангушко вмить опам'ятався, утому немовби рукою зняло. Згадавши, що в нього також є зброя, вихопив шаблю й разом з Анджеєм кинувся на переслідувачів.

Вони билися пліч-о-пліч. Дмитро Федорович не відчував отриманих ран, іноді лише відзначав подумки, що його шабля вкотре розсікла щось м'яке — отже, знов вдалося зачепити когось із ворогів! Втім, їхнє число не скорочувалося. Раптом Сангушко почув на відстані тупіт кінських копит: це був, мабуть, сам пан Зборовський... Тоді князь гучно скрикнув:

— Біжи, Анджею! Біжи звідси! Знайди Олену й доглянь за нею!

— Але... Заради всього святого, мій пане, я не можу дати вам загинути!..

— Наказую тобі, Анджею: біжи до неї!!!

Охоронець все-таки вагався. Князь без втоми розмахував шаблею, кунтуша на ньому більше не було, жупан весь промок від крові.

— Ну прошу тебе, біжи!.. — почав благати він.

* * *

Полишивши трактир, до Рудницького замку поспішали Олена і її покоївка Марися із загоном охорони під орудою старого вірного Остапа. Князь розраховував, що там на них чекає притулок і порятунок — отже, так воно і є! Дмитро Федорович не міг помилятися, та й дядечко Василь Костянтинович запевняв, що господар замку Ян Тарновський — надійна людина: родич все ж таки... Отже, захистить і прикриє.

Вони їхали вже близько години, ніхто їх не переслідував. Поступово зменшили крок, щоб дати коням відпочити: по пухкому килиму потемнілого листя, не надто щільно присипаного ніздрюватим снігом, пересуватися було важкувато. Густо пахло перегноєм і сирію деревиною.

Раптом спереду долинув приглушений тупіт копит. Маленький кортеж княгині завмер, очікуючи. Між деревними стовбурами, порослими зеленим мохом, замигтіли блакитні із золотим однострої, заблищала й задзвеніла добре начищена зброя. Під кронами дерев луною розносилися вигукування, тупіт і брязкотіння зброї. Коли

зустрічний загін воїнів порівнявся з кортежем, Олена сміливо виїхала вперед і мовила:

— Вітаю вас! Хто ви такі?

— І вам доброї дороги! — відгукнувся очільник загону. — Ми служники пана Яна Амора Тарновського, поспішаємо в Лиски-над-Лабою, щоб забрати відтіля княгиню Олену-Єлизавету-Катерину Острозьку.

— Хвала Богові, нарешті приспіла підмога! Тепер князь Сангушко врятований, — звеселився Остап.

— Ні, у нас наказ тільки щодо княгині Олени-Єлизавети-Катерини Острозької. Що ж стосується князя Дмитра Сангушка, то йому допомагати в жодному разі не можна: адже він — державний злочинець.

— Я без чоловіка нікуди не поїду! — миттєво обурилася Олена.

— Як вам буде завгодно, пані! То що ж, ви відмовляєтеся їхати з нами?

— Я ж сказала, що нікуди без чоловіка їхати не збираюся..

— Що ж, пані, тоді ми залишаємо вас.

— А як же Дмитро Федорович? — захвилювався Остап.

— Не можу знати, — по-конячому мотнув головою очільник загону.

— Тоді повертаємо! — скомандував Остап, і кортеж княгині миттю виконав наказ. Копита коней зачавкали по мокрій землі, періодично вистрілюючи фонтанами рідкого бруду. Воїни Тарновського не рушили з місця. Проскакавши трохи, Олена із затаєною надією озирнулася назад, але побачила, що зустрінуті воїни один за одним повертають туди, звідки приїхали. Незабаром вони зовсім зникли. Тоді княгиня на мить відчула, що тут і зараз відбулася надзвичайно мерзенна зрада..

Маленький кортеж скакав назад по торфовищу між валунами й вузлуватим деревним корінням, що стирчало з-під землі. Гілки хльостали по обличчях. Олені навіть сучком роздерло щоку до крові.

Але їхні зусилля виявилися марними. По вулицях розташованого неподалік містечка сновигали помічники Адама Кухти й козаки Мартина Зборовського. Ясна річ, кортеж княгині був негайно оточений і роззброєний. Служників і Олену зв'язали, але княгиня відбивалася настільки енергійно, що оксамитовий берет зрештою злетів з її голови, з-під нього випали світлі довгі коси.

— Та це ж жінки! — здивовано вигукнув хтось із служників Зборовського.

— Тягни її до хазяїна, — скомандував інший.

Княгиню зі зв'язаними руками привели до пана Мартина. Ледь глянувши в її змарніле обличчя, поляк уривчасто кинув:

— Розв'язати зараз же! Це є княгиня Острозька!

Служники поспішно виконали наказ. Зборовський вклонився їй і мовив якомога поштивіше:

— Я виконую наказ короля. Що ж до вас, пані, то ви вільні.

— Мене не потрібно було звільняти! — зухвало викрикнула Олена.

— Гнів затьмарив ваш юний розум, княгине. Ви просто не все розумієте.

— Де мій чоловік — Дмитро Федорович, князь Сангушко?! — продовжувала вона в попередньому зухвалому тоні.

— Такі справи, пані... Я завжди намагаюся доправляти злочинців живими, щоб їх по заслугі винагороджував кат. Однак моє щире бажання служити справедливості не завжди можна вдовольнити. Втім, у злочинців лишається їхній особистий вибір... У цьому разі злочинець князь Сангушко обрав..

Зборовський не встиг договорити, бо, не дослухавши його, княгиня дременула геть.

— Схопити її! — скрикнув пан Мартин.

Один з прислужників легко наздогнав Олену, згріб в оберемок і спробував

підняти. Але молоденька княгиня виявилася не настільки беззахисною, як здавалося на перший погляд. Вона звивалася й викручувалася всім тілом, немов кішка, подряпала слугі обличчя, навіть примудрилася розквасити йому ніс і вкусити за щоку. Попри безсумнівну перевагу в силі, воїн ледь справлявся з розлюченою жінкою й лише голосно сопів, ухилиючись від маленьких кулачків. Нарешті він не витерпів і кинув Олену додолу, вхопив за волосся і вже замахнувся для хльосткого удару, як почув окрик хазяїна:

— Не сміти!!! Ти що собі дозволяєш, дурню?! Це ж княгиня!

Служник розгубився й послабив хватку. Олена миттю вкусила його за руку.

— А-а-а!.. — завив той і розтиснув пальці. Княгиня спритно схопилася на ноги й кинулася геть. Але злетівши на невеликий пагорок, помітила двох вершників, до сідла одного з яких було приторочене неживе тіло.

Нещасна завмерла на місці, упізнавши рідні риси... Не думаючи більше ні про що інше, вона кинулася до вершників. Та не добігши буквально двох кроків, зупинилася, немов укопана.

— Ні-і-і!!! — чи то заводала, чи то заскиглила нещасна. Здавалося, розум зараз же покине її.

Дмитро Федорович вже не дихав, його посинілі ноги були босими, лівий рукав колись розкішного жупана й усі самоцвітні гудзики відірвані, біла батистова мереживна сорочка почервоніла від крові, що сочилася із численних ран. На поясі бовталися порожні піхви: мабуть, князь бився до останнього, доки шабля не випала з його ослаблих пальців...

Розглядаючи скалічене тіло обожнюваного чоловіка, Олена не розуміла, що з нею коїться. В голові паморочилося, коліна підкошувалися, серце стискалося від жаху, болю й жалості до коханого. Перш ніж Дмитро Федорович тужливо застогнав, Олена знепритомніла і впала на землю.

— Пане, та вона ж не дихає!!! — закричали підоспілі служники.

— Пся крев, що ви з нею зробили?! — лаявся Мартин Зборовський, підбігаючи до тіла молодої княгині.

— Це не ми, пане, це вона сама! Напевно, зарізала себе... — виправдовувалися абсолютно розгублені воїни. Їхній переляк був очевидним — але ж то були добірні, неодноразово перевірені у справах люди!..

— Тупоголові мерзотники! Ви що ж, не могли упередити її дії?! І що ж мені тепер робити?! Хто повірить, що вона сама, а не...

Пан Мартин упав на коліна, приникнув вухом до грудей княгині. Й відразу ж жваво закричав:

— Слава Богові, вона дихає... Візок сюди, хутко!!!

Коли загорнену в теплі шуби княгиню акуратно поклали на підводу, пан Зборовський гидливо озирнувся на приторочене до сідла тіло князя Сангушка і скомандував:

— А цього кинути в хліву!

— Але ж він поранений, то може, його краще разом із...

Служник не договорив, замовкнувши під гнівним поглядом пана Зборовського, який негайно закричав, немов божевільний:

— У хлів кинути це падло, я кому сказав?! Нехай там здихає... якщо дотепер ще не здох!..

* * *

Ніч видалася морозною.

Отямившись у брудному сараї просто на купі гною, Сангушко спробував поворухнутися, але тіло зовсім не слухалося. Зненацька він з надзвичайною ясністю відчув, як з нього безповоротно виходить живе тепло. І чітко зрозумів, що помирає... от зараз, лише за кілька крижаних митевостей і помре — тобто перестане відчувати, кохати, страждати... Князь не розумів, як опинився в такому дивному становищі: тільки-но жив, борюся, рухався — а тут раптом усе закінчується...

І ще Дмитро Федорович ясно зрозумів, що ніколи більше не побачить ні кохану Олену, ні їхнього ненародженого сина, ні брата свого Романа, ані вірного Анджея. Щемлива туга стисла серце. Йому раптом гостро закортіло попрощатися з ненаглядною дружинонькою, востаннє зазирнути в її величезні блакитні очі, відчутти ласкаве тепло сповненого життя тіла.

— Почуй мене, кохана, де б ти не була!.. — пристрасно зашепотів помираючий.
— Прошу, почуй мене й відповідай!..

Він молив, благав, вимагав і вже почав втрачати всіляку надію. Та в наступну мить щось дзвякнуло, блиснуло, ойкнуло, світ розколовся навпіл. І тут Сангушко дуже чітко побачив перед собою засмучене, дещо навіть наївне, змарніле від втоми, але, як і раніше, чарівно-прекрасне личко своєї ненагадної княгинечки.

Він здригнувся, розслаблено витягнувся. Болісно й солодко задзвеніло у вухах. Життя йшло...

А десь на протилежному кінці світобудови його кохана, немовби почувши звернені до неї палкі благання вмираючого, дрібно затремтіла й мовила:

— Дмитре Федоровичу, милий мій, соколе ясний, я чую тебе — говори...

Князь занурився в бездонну блакить обоюванних очей, загруз у якомусь рухливому, приємно пухнастому тумані:

— Лебідонько моя! Вибач, що не вберіг нашого щастя, що накоїв помилок і тепер не побачу нашого синочка... У нас буде син, я знаю! Тому в свою смертну годину прошу лише про одне: ніколи не кажи йому, що я був поганим батьком! Нехай у серці твоєму й у сердечку його пам'ять про мене залишиться доброю, тільки доброю...

Пухнастий туман закрутився виром, спалахнув і витягнувся світловим коридором. Кришталево-чистий, чіткий голос коханої звучав звідусіль, доходив до згасаючої свідомості князя потужними хвилями:

— Добре, соколе мій ясний. Не хвилюйся, нашому синочку я ані слова поганого про тебе не скажу! Ніколи, ніколи, нізащо!..

Хвилі ніжного голосу підхопили вмираючого й безповоротно затягнули свідомість князя кудись у незриму далечінь сяючим нескінченним коридором.

* * *

Так безславно пішов з життя Дмитро Федорович Сангушко — спадкоємець одного з найвідоміших русинських князівських родів. Пішов, залишивши на грішній землі вагітну дружину. Як же складеться подальша доля її та поки що ненародженого спадкоємця, якого вона вже носила під серцем?..

Глава 4

Загублене немовля

*Околиці Острога,
березень 1555 року*

Марися не очікувала, що погода зіпсується. Величезна темна хмара зовсім раптово принесла із собою зливу і град, холодні струмені води хльостали її по обличчю, змушуючи прискорювати крок. Нарешті дівчина побігла в надії, що їй вдасться перегнати грозу. Але де там: стихія завжди наздоганяє людину й переслідує невідривно, безжально січе великими краплями, шмагає зірваним листям беззахисну плоть, зриває ураганим вітром одяг...

Марися міцніше пригорнула дитинча до себе, затуляючи від розбурханої стихії своїм маленьким, промерзлим наскрізь тілом.

Вона намагалася втекти від дощу й думала: от що стається з життям, коли в нього вривається несподіванка... Під ногами на дорозі — суміш торішнього прілого листя й іншого сміття. Вона шукала, куди б сховатися, і зненацька її погляд упав на розкидистий дуб. Не розбираючи дороги, вона щосили побігла до дерева. Хотілося зупинитися й передихнути, але буйство розлюченої стихії підганяло й не давало розслабитися ані на секунду.

Нарешті ось він — довгоочікуваний притулок! Дівчина довірливо пригорнулася до старого товстого дуба. Кора дерева була грубою й теплою. Марися раптом відчула, що промерзла до нутрощів. Холод проникав скрізь, сповільнюючи життєдайний кровоток. Вона впала на землю під розкидистою кроною могутнього дерева, сльози покотилися по щоках. Тіло відмовлялося підкорюватись, мозок огортала завіса, що спалахувала різнобарвно. Міфічний вихор підхопив її свідомість, немов піщинку, огорнув шлейфом ілюзій і відніс далеко-далеко, у країну мрій...

Дівчина отямилася за деякий час, коли сонце вже зігріло вологу землю. Підвелася на лікті, нашорошено покрутила головою, намагаючись збагнути, де перебуває. Дощ геть вщух, хмара зникла. Марися посміхнулася тією теплою посмішкою, що вселяє надію... і раптом жажнулася, згадавши про дитину! Та хай як не дивно, але дитинча мирно спало, злегка посапуючи й чомусь посміхаючись уві сні. У дівчини відлягло від серця, і думки повернулися до подій, що передували сьогоднішнім.

...Після смерті князя Дмитра Федоровича їй доручили невідривно доглядати за вагітною вдовою Оленою-Єлизаветою-Катериною, що повернулася в Острог разом з матір'ю. Гальшка (так тепер називали князівну домашні) дуже гостро переживала загибель чоловіка. Народивши прекрасне маля, нещасна знемагала від післяпологової гарячки. Вдень і вночі Марися чергувала біля ліжка хворої, стан якої не поліпшувався. Часом, приходячи до тями, княгиня запитувала про чоловіка, рідше про сина. Усі жаліли горопашну.

Всі, окрім її матері. Княгиню Беат більше непокоїло власне благополуччя. Зрозуміло, до певної міри її хвилювало здоров'я хворої, але зовсім не як турботливу матір, а тому лише, що зі смертю дочки вона могла втратити весь статок. Беат непокоїлася тим, що наділений могутньою владою король забере в неї все і вимагатиме звітів і пояснень. Та ще й молодий князь Василь Костянтинович скористається нагодою пустити бідолашну вдову по світу. Вона не сумнівалася, що в цього лиса вистачить сили й знань, щоб поставити на коліна її — Беат!..

Втім, знала також, що доки її дочка жива, у негідника забракне рішучості повстати проти неї. Для того, щоб утримувати дівера під контролем, Беат періодично зверталася до Василя Костянтиновича за порадами у майнових питаннях. Він допомагав, але не з почуття доброти до Беат і племінниці — просто задля збереження майна дому Острозьких. Останнім часом Беат стала все частіше звертатися до князя,

вплив його на вдову зріс настільки, що два непримиренних ворога на певний час дуже зблизилися: вони могли годинами спілкуватися про подальшу долю непутящої спадкоємиці.

Якось у дружній бесіді Василь Костянтинович ненав'язливо натякнув невістці, що в майбутньому син Гальшки може створити їм усім нерозв'язну проблему. Всім — включно з юною дурепою, яку лихий підбив таємно повінчатися із цим невдахою — князем Сангушком...

Не даючи невістці отямитися, князь відразу ж і зовсім прозоро, немовби мимохідь, запропонував прилаштувати «незручну» дитину кудись на сторону. До речі, Гальшку непогано було би знову видати заміж — наприклад, за Семена Слуцького! Чим не наречений?! Ще й родич Василя Костянтиновича з боку матері. Цей кандидат — не те що невдаха Сангушко: він і знатний, і заможний, і найголовніше — перебуває у повній залежності від свого дядечка Василя Костянтиновича! А тому легко відмовиться від посагу нареченої... от тільки би проблему з немовлям вирішити!..

— Я прилаштую малого в одному з наших родових маєтків, — нашіптував князь Василь Костянтинович. — Присягаюся, мій дорогий внучатий племінничок не бідуватиме і водночас залишиться на очах у нас із вами. У будь-який момент, тільки-но в тім виникне потреба, йому можна буде повернути становище, належне по праву народження. А поки що спадщина дому Острозьких залишиться в нашому з вами розпорядженні.

Після цієї розмови Беат лічила дні й години присутності дитинчати в її замку. Олена, немовби відчуваючи наміри матері, не випускала дитину з рук. Невідомо, чим би все це скінчилося, якби не випадок. Одна зі служниць пробовкнулася молодій вдові про роль Беат у розправі над нещасним князем Сангушком. Олена була вражена, розчавлена словами служниці, не хотіла їй вірити. Насамкінець, виснажений стражданнями організм не витримав напливу моторошних спогадів, і Гальшка звалилася з лихоманкою.

Обурена балакучістю заздрісної прислуги, Беат вислала з Острога численних челядників, служниць та іншу двірню, включаючи стару куховарку.

При молодій княгині залишилися лічені люди: годувальниця немовляти Таїся, служниця Юстися й покоївка Олени — Марися. Останню колись приставив до Олени покійний князь Дмитро Федорович. Олена відразу ж полюбила цю тиху, добру, послужливу й небалакучу дівчину. Марися була донькою годувальниці князя, тому завжди зберігала відданість усьому роду Сангушків. У неї раніше був наречений — Анджей, особистий княжий охоронець. Під час трагічного полювання на молоде подружжя він боровся пліч-о-пліч зі своїм паном і загинув в околицях далекого богемського села Лиски-над-Лабою. Дівчина сумувала над своєю розбитою долею, і щоб якось вгамувати сердечний біль, ревно служила молодій вдовиці та її немовляті.

Марися була незвичайно схожою на покійного князя Дмитра Федоровича: ті ж очі, ніс, губи, той же погляд... хіба що обличчя більш округле й ніжне — жіноче! Про причини такої схожості можна було б запитати старого князя Сангушка — Федора Івановича, та тільки його душа давно вже переселилася в інший світ... Загалом, важливо те, що Марися надзвичайно нагадувала обличчям загиблого Дмитра Федоровича, а тому її надзвичайно цінувала хвороблива Гальшка. І Марися любила молоду княгиню, немовби рідну сестру, а від немовляти просто відірватися не могла.

Однак Беат ці нюанси мало цікавили: вона замислила позбутися усіх зайвих, у тому числі й Марисі. Для початку Беат замінила годувальницю онучка Таїсю, потім приставила до нього нову няньку, виписану з далекого села, Юстисю ж відправила в Дубно до князя Василя Костянтиновича. А вже потім узялася й за Марисю.

Для початку завантажила її роботою, тому день за днем дівчина виконувала

численні примхи й забаганки княгині Беат, а вночі доглядала за княгинею Оленою й малям. Втім, Марися не скаржилася, навпаки, дуже старалася. Беат зрозуміла, що виснажливою працею дівчину не зломити, й вирішила діяти хитрістю.

— Марисю, дорогенька, — одного разу почала Беат, — бачу, наскільки самовіддано доглядаєш ти за моєю дочкою й онуком. Але ж ти вкрай виснажена! Поїдь до твоєї тітки Софії, відпочинь і проспися...

— Дякую за турботу, княгине, — щиро посміхнулася дівчина, — я обов'язково відвідаю тіточку, тільки-но княгині Олені стане краще.

В душі Беат розлютилася, але виду не подала, а лише пішла у свої покої, гримнувши дверима.

Летіли дні, Гальшку мучила лихоманка. Вона приходила до тям лише на короткий час, потім жар повертався, вона знову металася в ліжку в забутті, кликала чоловіка, бурмотіла щось про синочка. Марися доглядала за княгинею й тихо плакала від жалості до господині.

Тим часом князь Василь Костянтинович нагадав Беат короткою записочкою, що настав час влаштувати долю юного княжича. Беат зрозуміла, що їй самій доведеться зайнятися онуком. На князя ж розраховувати не варто... Трохи подумавши, вона викликала до себе садівника й довго говорила з ним наодинці. Всю наступну ніч не заплющила очей, обмірковуючи кожну деталь. Після чого рано-вранці викликала до себе нову годувальницю, наказала нагодувати й підготувати до прогулянки маля. Нянька сповивала маля незграбно, тож Беат з лайкою прогнала її та власноруч загорнула онука в теплу шаль. Потім викликала незговірливу служницю й почала ласкаво:

— Марисенько, дорогенька, ти зараз підеш до будинку ксьондза, там на тебе чекатиме садівник зі своєю дружиною. Передай їм дитинча, нехай виконають те, що обіцяли.

— Яку дитину їм передати, княгине? — здивувалася Марися.

— От цього й віддаси, — за знаком Беат годувальниця підійшла до дівчини й простягнула їй маля, яке мирно сопіло в теплому згортку.

— Що ви таке говорите, пані Беат?! — верескнула Марися. — Матка Бозка, це ж синочок княгині Гальшки, це ж ваш онук!.. Побійтеся Бога!!!

— Бери й неси його, куди сказано, клята упертюха!!! — одразу вицирилася на дівчину Беат. — Моя непутяща дочка сьогодні-завтра помре, а цей бастард залишиться нагадуванням про її ганьбу!!! Забирайся геть з очей і виконуй те, що тобі наказано, бо я тебе зі світу білого зживу!..

Вкрай перелякана Марися вихопила дитинча з рук годувальниці та щодуху кинулася геть. Уже підбігаючи до будинку ксьондза, помітила двох людей біля воріт цвинтаря. Жінка із безжиттєвим обличчям йшла трохи попереду й несла на руках зовсім малюсіньку дівчинку, нерухому, білу, як крейда. Чоловік дещо відстав, сльози лилися з його очей суцільним потоком. Біля свіжовикопаної могилки скорботну процесію вже чекали престарілий ксьондз і широкоплечий, страшний на вигляд гробар, який тримав маленьку труну. Побачивши домовинку, жінка похитнулася, впала на коліна, міцно пригорнула до грудей неживе тільце дитинки й заголосила. Гробар підійшов до неї, буквально силою вирвав мертву дівчинку з рук матері, недбало кинув малюсіньке тільце в домовинку і почав забивати цвяхи в кришку...

Марися затремтіла, як осиковий лист. Й одразу ж помітила далеко за цвинтарною огорожею ще одну свіжовикопану могилку, біля якої самотньо стояла ще одна крихітна труна! Подивилася на маля, що солодко спало в неї на руках. Маленька голівонька, дбайливо огорнена біленькою хусточкою, поверх якої вдягнений акуратний вишитий чепчик... з-під нього вибивається русявий завиток... малюсінькі, але міцно

стиснуті кулачки... рожеві щічки...

Господи, невже могилка за цвинтарною огорожею приготована для цієї ненаглядної крихітки?! Та як же пані Беат може отаке вчинити із власним онуком, з рідною кровиночкою?! А бідолашна Олена ж нічогосінько не знає!!! А отямиться від гарячки, попросить, щоб синочка принесли...

Ой!!! Ой-йо-йой!!! Що ж це буде?! Так як же це?..

Ні... Ні, не можна цього допустити!!! Нехай пані Беат грозить, чим хоче, але немовля треба зберегти, урятувати від смерті будь-що!!! Але як це вчинити?! Одне зрозуміло: лишати хлопчика в Острозі не можна.

Не тямлячи себе від жаху, Марися кинулася геть від жахливого цвинтаря. Вирішила дістатися до старої дороги через поле, потім через ліс. А там, може, хтось і підвезе її до самотнього хутора тіточки Софії...

* * *

Марися бігла полем. От уже й невеликий лісочок, а от і стара дорога. Дівчина почула попереду цокотіння копит. Самотній вершник їхав повільно, немовби когось виглядав. Дівчина кинулася на узбіччя, сховалася за найближчим деревом й у свою чергу почала нишком спостерігати за вершником. Щось знайоме було в цьому воїні... от тільки що саме?..

Зненацька дитина прокинулася й заплакала. Марися спробувала заспокоїти його, але немовля однаково продовжувало кричати. Почувши дитячий плач, вершник осадив коня й різко обернувся. Очевидно, він також не очікував зустріти тут когось. Марися заціпеніла від страху. Вершник повернув коня й, пригинаючись до його шиї, щоб гілки дерев не лізли в обличчя, повільно поїхав на дитячий лемент. Побачивши дівчину, спішився й пішов до неї.

По тому, як незнайомець наближався, Марися відчула, як огидний липкий піт починає струменіти уздовж хребта. Вона переривчасто задихала і, не маючи сил поворухнутися, приречено дивилася на воїна... який раптом весело закричав:

— Марисенько, наречена моя, то ти жива!!! Який же я радий!..

Жах в очах дівчини миттєво змінився здивуванням. Вона зойкнула й відступила, немов перед нею з'явився привид, і спитала тремтячим голосом:

— То це... ти чи не ти?..

— Я, Марисенько, я, кохана...

— Не може бути!!! Я ж знаю, що ти... ти загинув!.. Я ж бачила твоє нерухоме порубане тіло!.. Мене тоді полонили, зв'язали!.. Моє серце краялося від того, що я не лишилася біля тебе, щоб поховати мого милого на чужині, як належить, по-людськи...

— Марисенько!..

Нарешті переборовши переляк, недовіру й страх, дівчина кинулася до воїна й гірко заридала.

— Я стільки місяців оплакувала тебе, Анджею, а ти тепер отут... Та це ж диво, справжнісіньке диво!!! Хвала Богові, Анджею, що ти живий-здоровий!

— Мила, я шукав тебе, розпитував, але ніхто так і не відповів доладно. Що ж з тобою сталося?! Ти заміжня? Що це за дитинча?

Вона глянула на дитину, яка поступово заспокоювалася, переставши скиглити, і після невеличкого роздуму відповіла:

— Ні, Анджею, незаміжня, що ти таке говориш! Хіба ж могла я покохати кого-небудь після тебе, соколе мій ясний?..

— Звідки ж у тебе дитина?

— Це не моє дитя, однак я не можу сказати, чиє воно.

— Як же так, Марисенько?!

— Не моя це таємниця, Анджею.

— А чия ж?

— Не можу сказати, коханий. Може, колись потім...

Він не дослухав, обійняв дівчину й пригорнув до себе. Глянувши на Анджею, Марися відчула легке тремтіння. Вона не розуміла, що відбувається. Ноги зробилися важкими, дівчина пригорнулася до воїна, немовби шукаючи захисту, поклала голову йому на груди. Дитина знов розплакалася, але дівчина вже не чула скигління. У вухах наче шелестів опалим листям вітерець, Марися ж почувалася маленькою піщинкою, загубленою у величезному темному яру...

— Мила, що з тобою відбувається?

Сили остаточно полишили Марисю, вона почала повільно осідати на землю. Анджей підхопив дівчину, дужі руки козака зімкнулися за її спиною.

— Марисю, та що ж це таке?! Відповідай-но!.. — шепотів він, цілючи кохане обличчя, губи, очі.

Коли Марися отямилася, дитя усе ще пхінькало, але вже зовсім тихо. Переконавшись, що непритомність минула, козак всадив дівчину з дитиною на коня й швидше вітру помчав їх до найближчого хутора. Тут він здав свою найбільшу цінність в руки господині, на прощання міцно поцілував кохану і хутко скочив у сідло.

— Куди ж ти, соколе мій?.. — прошепотіла Марися.

— Я неодмінно повернуся за тобою! Чекай на мене через кілька днів.

Із цими словами Анджей пришпорив коня й поскакав невідомо куди.

Господиня виявилася гостинною: хоча в будинок не впустила, однак місце в сараї на сіннику виділила, дала також козячу шкіру, коров'ячий ріжок²⁶ і рогожку, винесла хліба й каші, а дитинчаті — парного молочка.

Принесла господарка ще й пару чистих шматків лляної тканини, щоб дівчина могла переповити дитинча. Розгорнувши маля, Марися знайшла оксамитовий мішечок з гербом дому Острозьких, туго набитий злотими. Вправно переповивши й нагодувавши маля за допомогою ріжка, заколисала його, потім розв'язала заповітний мішечок і перерахувала монети.

Рівно тридцять злотих — новеньких, сяючих, один до одного!!! Неймовірна, величезна сума!!! Цікаво, що це за гроші?.. Але вона не мала сил думати про гроші. Безмежна втома тепер безроздільно опанувала нею. Марися скинула із себе вологий після дощу одяг, залишившись у довгій вогкуватій сорочці, лягла на козячу шкіру, обійняла маля, яке мирно сопіло крихітним носиком, вкрилася рогожкою й міцно заснула.

Їй наснилися люта Беат, заплакана Олена, поле й лісочок, страшний дощ із градом. Вона стільки пережила всього незвичайного, жахливого й хвилюючого. А найголовніше — знов зустрілася з коханим...

— Анджею!.. Анджею!.. — кричала уві сні. Прокидалася, не розуміючи, де знаходиться... Потім знов занурилася в сон...

Тепер це був яскравий калейдоскоп чарівних картинок: маленькі сірі пташки ніжно гріються на сонечку, пурхають з квітки на квітку метелики із прозоробірюзовими крильцями... поле пухнастих кульбаб, що тремтливо чекають на порив вітру, який рознесе насіння-парасольки бозна-куди...

Анджею не було кілька днів, але вірна Марися продовжувала чекати. І він таки повернувся. Приїхав втомлений, але задоволений. Марися кинулася до козака, він міцно

²⁶ Старовинний спосіб для штучного годування немовлят: у відпилений гострий кінчик рогу закладався хлібний м'якуш, у широкий кінчик наливалось козяче чи коров'яче молоко.

обійняв її, підхопив на руки й закрутив, завертів.

Дівчина хотіла щось сказати коханому, але він не дав їй вимовити ані слова. Анджей опустив дівчину на землю, взяв тонку ніжну ручку у свої величезні огрубілі долоні, сором'язливо посміхнувся й тихо запитав:

— Марисенько, чи підеш за мене заміж?

Дівчина не очікувала такого, тому мовчала. Анджей уважно подивився їй в очі, гублячись у здогадах, помітно нервуючи, нарешті вирішив бути більш наполегливим:

— Марисю, кохана моя, якщо справа в дитині... якщо ти так хочеш... Що ж, нехай він живе з нами! Ти зрозумій лише, що один раз загубивши тебе в Лисках-над-Лабою, я не можу й не хочу знову втратити тебе тут, зараз. У чужих землях я повсякчас думав про тебе й тільки про тебе...

Дівчина довірливо пригорнулася до Анджея й тихо прошепотіла:

— Я згодна... згодна!..

Козак чи то не розчув, чи не повірив у почуте, тому продовжував:

— Князь Дмитро Федорович помер, тому тепер я не служу нікому й хотів би решту життя прожити тільки з тобою одною. Ти не думай, рідна, я вмю не тільки воювати! Дід мій шив чоботи й мене свого часу навчив. У мене є невеликі заощадження...

Він дістав з-за пазухи мішечок із грішми:

— От дивися, скільки мені дав князь Василь Костянтинович грошей за вірну службу! Давай же поїдемо далеко. Туди, де нас ніхто не потривожить...

Анджей нахилився до Марисі й обійняв дівчину за тонкий стан, вона оповила його шию ніжними гнучкими руками й припала спраглими вустами до його губ, а потім тихо шепнула на вухо:

— Я кохаю тебе, Анджею, я завжди кохала тільки тебе... Я згодна.

* * *

Діставшись до невеличкого сільця, розташованого неподалік хутора, вони купили у тамтешнього селянина їжу й невеликий віз, запрягли в нього Анджеєвого коня й відправилися на хутір до Марисиної тіточки Софії. Їхали широкою дорогою уздовж полів. Марися сиділа на возі, пригорнувшись до коханого. Укутана в м'яку козячу шкуру, дитинка спала поруч.

— Анджею, а куди ти їздив? — поцікавилася Марися. Козак трохи забарився з відповіддю.

— То де ж ти був, Анджею?..

Козак ще трохи помовчав, збираючись із думками, потім повільно почав свою оповідь.

— Коли служники пана Зборовського здолали нас, то забрали з собою непритомного Дмитра Федоровича й кинули вмирати в якомусь сараї. А я так і залишився лежати в чистому полі неподалік лісу. Там на мене наштовхнулася місцева бабуся-знахарка, забрала до себе, виходила.

Після розправи над нашим князем усі, хто допомагав панові Зборовському, за наказом тамтешнього короля були покарані. Я поступово одужував, потім мене розшукали воїни князя Тарновського й супроводили до князя Острозького. Після отриманих поранень я був ледве живий. Жаліслива дружина Василя Костянтиновича — княгиня Зофія взяла мене під свою опіку, влаштувала у монастир, де мене доглядали ченці, а потім відвідав сам князь Острозький, при цьому велів дати мені грошей і відпустити на всі чотири сторони.

Одужавши остаточно, я прийшов до князя подякувати за все. Василь

Костянтинович велів трохи зачекати, потім викликав до себе, дав ще грошей і повідомив, що перш ніж поїхати, куди хочу, я мушу відвідати Острог в одній незрозумілій справі... Виявляється, князь вже відправив в Острог двох козаків, але звісток від них так і не дочекався. От і наказав мені довідатися все про зниклих воїнів. До того ж, Василь Костянтинович переймався долею одного дитинчати — про це також треба було дізнатися й повідомити все особисто князеві. Отже, я з'їздив в Острог і там довідався, що дитячко померло, а про тебе ніхто нічого певного не знає.

Козак нахилився до дівчини, намагаючись обійняти, але Марися відсторонилася й запитала стурбовано:

— Стривай–но, Анджею... Ти про яке дитинча говориш?

— Як це про яке?! Зрозуміло, про маленького княжича — сина покійного Дмитра Федоровича... А ти про кого подумала?

— То що ж, маленький помер?! — сумно перепитала дівчина, мимоволі озирнувшись на немовля, що мирно спало поруч.

— Помер маленький княжич, от яке лихо! Сама пані Беат сказала мені, що помер. Я так князеві Василю Костянтиновичу й доповів... Отже, Марисенько, тепер ти знаєш, чому поїхав від тебе: мені ж бо в Острог необхідно було їхати, потім у Дубно повернутися, а вже відтіля до тебе на хутір. Князь же Василь Костянтинович наказав...

— Стривай, Анджею, стривай–но! Отже, виходить, сама княгиня Беат тобі сказала, що дитина померла?...

— Так і сказала: «Померла моя кровиночка!» — і голосно розридалася.

— А княгиня Олена що ж?..

— Подейкують, при звістці про смерть дитинчати їй ще гірше зробилося, і тепер княгиня Олена нібито взагалі навряд чи житиме.

— Зрозуміло, — приречено зітхнула Марися. — А далі що ж?

— Коли вертався до князя Василя Костянтиновича, то, проїжджаючи повз яругу, почув звідти стогін. Виявилось, там лежав один з княжих посланців, яких він так і не дочекався. Воїн був тяжко поранений і перебував при смерті. Не розумію, яким дивом він тримався — немовби на мене чекав!.. Запитав про хлопчика, я йому і сказав: мовляв, немає більше княжича. Тоді посланець попросив переказати Василю Костянтиновичу, що на них напали розбійники, пограбували, одного одразу ж вбили, а цього тяжко поранили. Я хотів його у Дубно відвезти, але він був дуже слабким. От, кажу, якби ти зі мною поїхав, так на моєму з Марисею весілля погуляв би...

— Отже, про мене ти йому сказав? — захвилювалася дівчина.

— Ну і що з того? Він же помер... Але давай–но я до кінця розповім історію, бо далі сталося дещо важливе...

Річ у тім, що, почувши про весілля, вмираючий дістав з–за пазухи якусь поважну на вигляд грамоту із князівською печаткою, простягнув мені й мовив: «Оце, Анджею, візьми собі. Грабіжники в нас гроші відняли, а грамоту кинули. То я її підібрав, бо папір цей набагато цінніший від грошей... Буде тобі подарунок на весілля від мене й від князя, живи собі із дружинонькою, радій життю та нас, грішних, поминай». Сказав це і помер.

— І все?

— Так. Помер він, я його поховав, як міг, далі поїхав до князя Острозького й доповів про все.

— А що ж грамота?.. — із завмиранням серця спитала Марися.

— Збирався повернути її Василю Костянтиновичу, але князь тільки рукою махнув. Був чимось надзвичайно стурбований, просив не заважати. То я й не сказав нічого про грамоту.

— Виходить, у тебе вона тепер?

— Ну, зрозуміло!

— А що там, у грамоті цій?..

Козак витягнув з-за пазухи поважного вигляду пергамент, іззовні трохи забруднений бурими слідами крові, зламав воскову печатку з гербом Острозьких і заходився читати. А прочитавши, виголосив захоплено:

— Ну що ж, Марисю, радій: тепер у нас є земля, яку можна здавати в оренду! Нам би ще й обвінчатися, і до наділу свого дістатися... Не передумала ще виходити за мене, кохана?

Дівчина радісно посміхнулася і пригорнулася до плеча нареченого. Вона знайшла гаманець із тридцятьма злотими, Анджею дісталася грамота на земельний наділ. Про що ж іще можна мріяти?..

Гусятин, 1571 рік

Брати Северин і Дем'ян народилися в один день із різницею в рік. Хоча були рідними братами, але при цьому зовсім різними ззовні: Дем'ян — невеликий на зріст, світловолосий, ясноокий, не по роках кмітливий, а Северин — навпаки: високий, темноволосий, темноокий, сильний, надзвичайно схожий на матір красень. Були вони дружними — просто нерозлийвода! З раннього дитинства Дем'ян вигадував різноманітні витівки, Северин виконував їх, перепадало ж обом нарівно. Зате обидва веселилися на славу! Отак і росли брати.

Раз на рік, на день янгола Северина²⁷, в Гусятин навідувалася тітка Софія. Приїхавши на порожньому возі, жадібна баба дні три поспіль доводила матір і батька мало не до божевілля різноманітними докорами, претензіями й образами. Щоразу погрожувала матері відкрити якусь сімейну таємницю. Батькові докоряла за слабкохарактерність, м'якотілість і безвільність. Потім заздрісно оглядала господарство Бірковських і тоскно гугнявила:

— Ти, племіннице, жируєш, он якою огрядною з роками стала, яку кругленьку пичку нажерла! А між тим, тіточка твоя бідує... І чому це одним дається все, а іншим нічого?! Ну де ж у світі справедливість?..

На третій день, геть перелаявшись із усіма, тітка Софія поверталася на свій самотній хутір, навантаживши цілий віз «подарунків»... якщо можна було назвати так речі, ледь не силою відібрані в сімейства племінниці. Баба не гидувала ніяким дріб'язком, починаючи від їстівних припасів і закінчуючи килимами, віниками й навіть іконами.

Після тітчиного від'їзду глава сімейства впадав у глибокий запій, що з кожним роком тривав дедалі довше. Через батькове пияцтво колись міцне господарство Бірковських поступово занепало. Заради випивки Анджей виносив з будинку все, що тільки можна було заставити в шинку, прирікаючи родину на вбогість. Й ніхто нічого не міг вчинити — ні матір своїми настановами й погрозами, ані діти, яких на той час було вже четверо: Дем'ян, Северин, Ірена й маля Павло.

І от учергове прибула на місткому порожньому возі ненаситна тіточка. Навіть не подумавши привітати іменинника з днем янгола, вона насамперед кинулася в хату. Молодші діти разом з Анджеєм, який протримався без випивки останні три місяці, пригощалися гарячими пирогами, спеченими Марисею, яка дзигією крутилася біля печі.

— А-а-а, от ви де! — викрикнула замість привітання тітка. — Пироги їсте,

²⁷ За православними святцями — 17 червня.

злидні ненаситні, трясця вашій матері...

Безцеремонно вихопивши кухлик молока з рук Анджея, зло процідила:

— От що п'ють сьогодні наші князі Бірковські...

Ледь не завивши від такої нахабності, Анджей схопив шапку, прожогом вилетів на вулицю й кинувся в напрямку шинку. Марися рвонулася за ним, але згадавши про пироги в печі, повернулася в хату. А там уже тітка постукувала по горщиках, заглядала в кошики, барила і численні миски.

Коли старші хлопчаки вбігли в будинок, мати тихо плакала за столом, а баба Софія порпалася в її скрині, безцеремонно кидаючи вподобані нею речі просто на підлогу, примовляючи при цьому:

— Нема чого сльози лити над цим сміттям, не варте воно того! Сама вже мусиш такі речі знати, не маленька... Оцю кофтинку²⁸, племіннице, я забираю. Тебе он як рознесло, ти така опасиста, що незабаром у двері боком пролазитимеш, а мені саме впору буде. А оце...

— Але ж, тіточко, цю кофтинку я залишила для Іренки! — несміливо заперечила Марися.

— Не верзи дурниць! Доки Іренка виросте, я цю кофту в лахміття зносити встигну... І загалом, Марисю, я не зрозуміла, хто в тебе єдина старша родичка: я чи хтось ще?! Чи ти для улюбленої тіточки якогось лахміття пошкодувала... І не соромно тобі?!

Господиня лише смутно кивнула. Між тим стара карга спритно зв'язала оберемок речей, винесла у двір, акуратно прилаштувала на возі й знов повернулася в хату. Ще раз оглянувши хижим оком господарство племінниці, помітила невелику скриньку, на якій сидів Павло. Грубо зіпхнувши молодшеньку дитину зі скриньки, відкрила й дістала відтіля срібні свічки.

— А-а-а!!! Отже, молочного поросяти цього року немає, свічок у вас теж немає, зате свічки є?.. Та ще й які гарні!..

— Тітко Софіє, покладіть свічки назад, це ж посаг Ірени, — крізь сльози мовила Марися. Але стара відьма не вгамовувалася. Більше того, слідом за свічками витягла зі скрині мідну ступку й витончені срібні келихи.

— Тіточко, побійтеся Бога!!!

Але стара нахаба, не звертаючи на племінницю уваги, пакувала речі.

— Не смійте цього брати!!! — зненацька викрикнув Северин. — Покладіть зараз же туди, де взяли!!!

— Ой, це що ж таке, наш байстрючок рот роззявляє, чи що?! — злобливо прошипіла баба й не озираючись продовжила порпатись. Не по роках рослий Северин знітився, низько схилив голову, немовби соромлячись своєї витівки. Але тут знадвору прийшов Дем'ян і приніс оберемок з воза. Тітка розкричалася як навіжена:

— О, ще один з'явився! Ану хутко неси моє добро назад, де взяв!..

Не звертаючи уваги на слова родички, Дем'ян відкинув кришку великої скрині, старанно склав туди принесені з воза речі, потім вирвав з жадібних тітчиних рук другий приготований вузол і так само старанно повернув узятє в маленьку скриньку. Тітка, яка не очікувала такого, заголосила на весь голос:

— Грабують! Ой, лишенько, грабують бабусю!!!

Дем'ян же спокійно подивився на неї й ледь чутно мовив:

— Ану, стули пельку, стара відьмо. І запам'ятай: якщо ще раз будь-що візьмеш у нашому домі без дозволу...

Але баба вже отямилася й перервала юнака:

— Це не брат твій байстрюк, — вона різко мотнула головою у бік понурого

²⁸ Достеменно відомо, що плетені шерстяні речі носилися в Європі, починаючи з XIII ст.

Северина, — це ти байстрюк!!! У тебе в жилах тече кров...

— Тіточко, не треба! — у розпачі заволатала Марися. — Забирайте собі хоч весь мотлох, тільки щоб...

— Ні, — так само тихо, але твердо мовив Дем'ян, — більше вона з нашого дому нічого не винесе, більше нікого не образить. Час терплячки минув. Отож якщо ви, тітко Софіє, надумаете порушити те, про що я тільки-но сказав, то підете звідси пішки. Або навіть поповзете на череві гадюкою...

Очі юнака при цьому сяйнули якимсь затягим вогнем. Софії здалося, що з нею розмовляє не її внучатий племінник, а сам сатана. Баба впала на коліна й почала хреститись. Решту часу, проведеного у племінниці, вона була тихішою від води, нижчою від трави. Уперше за багато років поїхала додому в порожньому возі.

Після цього випадку Дем'ян замислився, про що ж так і не розповіла тітка, що за особлива кров тече в його жилах?! Може, то кров чаклуна?.. Інакше навіщо їй так завзято молитися!.. Або щось інше мала на увазі...

Розпитувати матір не ризикнув, також не став турбувати батька: відчував, що той і сам нічого не відає, тому-то його й гнітять щорічні тіточчині наскоки, натяки, приниження, які вбивали колись щасливу родину.

Не наважившись шукати відповіді вдома, юнак дедалі більше часу проводив у місцевого священика отця Георгія. Священикові завжди подобалися допитливий розум і кмітливість підлітка, тож він учив його різним книжковим премудроцям і навіть латину допоміг опанувати (чим Дем'ян потайки дуже пишався). Побачивши старанність новоявленого учня, священик час від часу заходився напучувати його:

— Ти розумний не по роках. Тобі б жити не тут, а в самому Острозі! Подейкують, там у князя чудова бібліотека... Пішов би ти на князівську службу, здобув би милість у його очах — тобі б і дозволили книжки ті читати! У них же вікова премудрість зібрана.

— А якщо я з дружиною туди поїду? — запитав якимось Дем'ян.

— Із дружиною то з дружиною, — знизав плечима отець Георгій. — Важко буде, але сім'я, діти — це життя. Молодий ти ще, але, думаю, упораєшся, навіть маючи сім'ю за плечима.

А річ от у чому. Зітхали обидва брати за однією сусідською дівчиною — за Катаржиною, дочкою гончаря Станіслава Водяного. Вірніше сказати, по-справжньому закоханим був саме Дем'ян: до болю, до лементу, трепетно... Северин же тільки віддалено милувався дівчиною, охкав і зітхав.

Матір Катаржини померла при других пологах разом з ненародженою дитиною. Удівець-гончар виховував дочку самостійно і мріяв про її щасливе майбутнє. Спочатку Станіслав не заперечував проти її дружби із братами Бірковськими, але з кожним роком щоразу сильніше замислювався, а чи варто його обожнюваній Катаржині спілкуватися з голопузою босотою?..

І от тепер, після чергової розмови з отцем Георгієм, Дем'ян вирішив для себе остаточно: через місяць Катаржині має виповнитися п'ятнадцять років, тоді вони зможуть побратися, щоб разом виїхати в Острог, де він, Дем'ян, неодмінно знайде милість у княжих очах. Мріючи про майбутнє, юнак попрямував до будинку Водяного. Але попри очікування, Катаржини там не було. Тоді Дем'ян навідався на їхнє заповітне місце — на околицю Гусятина, туди, де біля роздоріжжя переплелися корінням два старих явори. Але й тут коханої не було. Куди ж вона поділася?..

Саме в той самий час, коли Дем'ян розмовляв зі священиком, батько Катаржини оголосив дочці про свій намір видати її за якогось панича (насправді ж підпанка) Теодора Слив'яка. Мовляв, він шляхетної крові, при величезних грошах і становищі, до того ж непоганий ззовні, розумний, знає науки й взагалі багато всіляких

різних речей, які належить знати шляхетним людям. І якщо настільки завидний наречений вирішив висватати дочку гончаря, то нехай так і буде! І ніяких заперечень з боку дочки, яка не розуміє свого щастя, батько не прийме...

Вмившись слізьми, Катаржина кинулася в будинок Бірковських, але Дем'яна там не знайшла. Зате її зустрів Северин, якому дівчина і розповіла про своє нещастя, гірко ридаючи. Мовляв, рідний тато її ні про що не спитав навіть — а вона, між іншим, кохає одного лише Дем'яна.

Северин намагався розвеселити Катаржину, як тільки міг. І от, підійшовши до свого будинку, засмучений Дем'ян почув, як на задньому дворі невимушено теревенили Северин і Катаржина:

— То й що ж, якщо він, наприклад, вміє говорити на нікому незрозумілій латинській мові та й загалом багато чого іншого знає?! — обурювалася дівчина. — Невже я неодмінно маю покохати його за це?

— Ні, звісно! — відповідав Северин. — Тут, Катаржино, головне в тому, щоб до серця свого дослухатися. Воно підкаже, з ким ти будеш щасливою.

Ясна річ, Дем'ян миттю відніс почуте на свій рахунок, і його вразили жахливі ревності й розчарування. Отже, підступна Катаржина зовсім і не кохає його?! Виходить, дівчині насправді не подобається, що він самотужки навчається, чому й як тільки може?! Хоч вона зовсім нещодавно сама просила розповісти про те, про се... захоплювалася його розумом... І все це обман?! От же ж лицемірка!!!

І Северин... От тобі й тишко: замість того, щоб підтримати брата, пропонує його дівчині зробити вибір, бачте, дослухаючись до голосу серця...

Ні, геть звідси! Втекти якнайшвидше!!! Геть із дому, де рідна матір щось приховує, ненависна стара тітка обзиває тебе байстрюком, тато скривджений, розчавлений, розтоптаний і не може захистити свою сім'ю. І навіть кохана дівчина насправді не кохає тебе... а можливо, взагалі нехтує!.. А рідний брат — той загалом зрадник. Геть звідси!!! Уперед, до нового життя!..

* * *

Вже через три місяці отрок Дем'ян, достатньо розумний і перспективний, служив у князя Василя Костянтиновича. Проживав у Дубні, але двічі на місяць навідувався в Острог і проводив незабутні години в одній з найрозкішніших бібліотек того часу. Все сталося, як він потайки мріяв...

Шкода тільки, з Катаржиною у нього не склалося! Доля ж дочки гончаря була трагічною. Дем'ян зник з дому раптово й непомітно, нікому ні про що не пояснивши, ні з ким не попрощавшись. Тому й не знав, що хоч як її батько наполягав на своєму, проте Катаржина відмовила нелюбому підпанку. Відмовила — і решту життя чекала повернення любого серцю Дем'яна... Не дочекалася.

Коли ж в Гусятині з'явилися брати Калиновські, щоб вигнати сімейство Бірковських з їхнього дому, нещасна дівчина теж постраждала: нападники зчинили наругу над нею, й від пережитого сорому та розпачу Катаржина втопилася.

Глава 5

Свій чужий дім

Королівство Польське,

1573 рік

Зі смертю познаньського воєводи графа Лукаша III Гурки, що сталася 23 січня, овдовіла графиня Олена нарешті дістала волю, а разом з тим знов опинилася єдиновладною розпорядницею казкового багатства роду Острозьких, бо заперечувати її права ніхто зі спадкоємців покійного не наважився.

Одержавши у володіння свій величезний спадок, тепер уже княгиня Олена Острозька вирішила повернутися до рідного Острога, але трохи затрималася. Адже католицький капітул не дозволяв ховати графа в родовому склепі через його, м'яко кажучи, дещо єретичні релігійні погляди²⁹. Через це довелося відсунути дату поховання на 9 лютого, а сам обряд провести в Шамотулах.

Теперь щонаочі Олені снився мальовничий Острозький замок — чарівне місце, де вона народилася, виросла й уперше по-справжньому покохала. Снилось Богоявленський собор, затишний дворик і гостинно розкриті ворота. Велична фортеця розташована на пагорбі, крутому й високому з південного сходу, тоді як північна й західна сторони відокремлюються від міста глибоким ровом, з'єднаним з руслом мальовничою річкою Вілією.

Стояли теплі днини, весняне сонечко пригрівало дедалі сильніше, але час для подорожей був усе ще не надто підходящим. Однак затримуватися в Шамотулах і надалі вдова не хотіла й не могла: невідома сила гнала її геть. Тому наприкінці березня Олена відправилася в дорогу, супроводжувана жменькою вірних служників, кузенем Янушем — сином Василя Костянтиновича Острозького й невеликим загоном охорони.

Коли до Острога залишалось якихось півдня, погода зненацька зіпсувалася: пішов мокрий сніг, подув крижаний вітер. Але навіть негода не зупинила Олену! Вона вперто продовжувала шлях. Складалося враження, що якщо княгиня саме сьогодні не досягне рідного Острога, то її понівечена душа остаточно помре і назавжди залишиться на чужині.

Ще вчора скрізь були ознаки весни. Сніг танув, дзюрчали струмочки, з відталі землі пробивалася смарагдова травичка, у тіні посеред снігу на зелених острівцях розцвітала волохата сон-трава. А сьогодні все різко змінилося: зима вирішила продовжити своє правління і намагалася якнайшвидше укутати ліс, лани, дороги пухнастим сніжним покривалом. Заметіль у шаленому танку крутила кошлатий сніг, вітер гудів, вив, зривав гілки з дерев і кущів і кидав у стомлених подорожан.

Промоклий плащ княгині вже не зігрівав тіла, вдова тремтіла від холоду й слабкості, але все-таки вперто гнала своїх людей вперед, не бажаючи здаватися. Через рясний снігопад дороги майже не було видно, загін збився зі шляху й плував лісом не одну годину. Княгиня зажурилася, бо вже майже втратила надію на швидке повернення додому...

Зненацька Януш зупинив коня й, вказавши кудись убік, голосно звернувся до Олени, намагаючись перекричати потужний гул вітру:

— Здається, княгине, це Острог...

Вона подивилася у вказаному юнаком напрямі й насилу розгледіла малюсінькі жовті нерухомі вогники, зовсім несхожі на блукаючі іскри, які все частіше миготіли в неї перед очами. А придивившись, пізнала і крутий схил, і ледь помітні обриси рову. Від цього серце княгині прискорено закалатало.

— Думаю, так і є, — відповіла вона, стримуючи тремтіння. Втім, шум вітру

²⁹ Лукаш III Гурка був лютеранином.

поглинув її слова. Не почувши відповіді, Януш розвернув коня й запитально глянув на княгиню. Довелося повторити голосніше:

— Так, це Острог. Пізнаю ці місця.

Надія повернулася, і раптом все стало на належні місця. Схил пагорба, дерева, яр... Ще трохи, й вони побачать замкові башточки на скелях, а також стіни, що височіють над містом.

— Замок уже зовсім близько, — радісно підтвердила Олена Янушу.

— Так, мабуть, — погодився той.

Щоб скоротити шлях, кортеж з'їхав з дороги на непримітну засніжену стежинку на схилі пагорба. Подорожанам доводилося несолодко. Знесилені люди рахували кожну зайву годину, хвилину, секунду...

Снігопад почав поступово вщухати, потім припинився зовсім. Нічний вітер розігнав хмари, і в ясній світлі місяця похмуро заблищала кріпосна стіна Острога. У збройових вежах біля воріт горіли жовто-червоні вогники.

— Княгине, ви вдома, — тихо мовив Януш.

Кортеж саме під'їхав до воріт, молодий козак, що стояв на варті, загрозово наставив списана прибульців, перетнувши їм шлях, і велів назватися. Януш миттю відкинув назад каптур похідного плаща й роздратовано викрикнув:

— Я ніхто інший, як княжич Януш Васильович Острозький власною персоною! Супроводжую княгиню Олену Іллівну, господиню цього замка!!!

Однак проти очікування, козак навіть не поворухнувся і продовжував загрозувати їм списом. Януш мало не сказився від люті:

— Пропусти негайно!!! Чи ти, бовдуре, змусиш свою господиню ночувати біля воріт свого ж замку, не пропустивши її у власні володіння?!

Вочевидь, шум на в'їзді привернув увагу охорони. В середині за воротами почалася якась метушня, потім пролунали стукіт і гуркіт. Нарешті ворота зі скрипом розчахнулися, і почет княгині миттю оточила юрба охоронців. Вони навперебій гомоніли, з інтересом розглядали непроханих гостей і при цьому повільно, але неминуче наступали на них, намагаючись відтіснити подалі від воріт. Опираючись руху козаків, Януш кипів від злості й люті:

— Та ви що, посліпли?! Бидло!!! Княгиню не впізнали!..

Продовжуючи гомоніти, козаки усе щільніше стискали кільце. Аж тут їхній галас перекрив грізний рик начальника охорони:

— Розступіться!

Охоронці миттю виконали команду й замовкли, чекаючи нових наказів. До гостей підійшов літній, але ще міцний плечистий козак Федір, і звернувся до княгині, явно ніяковіючи й хвилюючись:

— Ваша світлосте, вибачте моїх людей. Ніхто ж не попередив нас про ваш приїзд. Ми аж ніяк не очікували...

Було очевидно, що старий чогось не договориює.

— Нумо викладай все, як є, старий лисе!!! — гаркнув на козака Януш.

— Нам сказали, що ви навряд чи захочете повертатися сюди, в Острог, — слухняно мовив той.

— Це правда! Правда!.. — підтримали його козаки.

Олена лише розсміялася і здивовано запитала:

— Цікаво, хто сказав таку дурість?

— О-о-о, ваша світлосте, та ніхто!.. Ну, тобто... ніхто конкретно, — забумотів начальник охорони щось малозрозуміле. — Знаєте, як воно буває? Чутки, балаканина, пересуди...

Явно збентежений Федір продовжував бурмотіти на своє виправдання якусь

дурню. Нарешті помітивши, що вже вкотре повторюється, замовкнув під спокійним поглядом княгині.

— Мені все зрозуміло, — заспокоїла старого Олена.

Тоді Федір здійняв перед собою руки й гукнув, звертаючись до козаків:

— Привітаємо нашу господиню з поверненням!.. — після чого звернувся княгині: — Проїжджайте, ваша світлосте, ми вам нескінченно раді!

Але відразу спохопившись, непевно додав:

— І прошу не сердитись на нас. Ми справді не здогадувалися, хто це в Острог прибув так пізно... Добраніч, пані! Ласкаво просимо додому.

Величезні ворота негайно розкрилися, і стомлена кавалькада нарешті в'їхала в замок. Здавалося, втома миттю полишила тіло Олени, на її обличчі з'явився дивний вираз: посмішка недовірлива й гордовита одночасно. Тихо заіржав кінь Януша, її кобила відповіла голосним форканням. Попереджені розторопними козаками челядники вийшли зустріти княгиню й допомогли їй спішитися.

Пітьма й холоднеча зимної ночі залишилися ззовні, за товстими кам'яними мурами, у замку ж було світло й добре натоплено. Тут останні сили полишили Олену: позначилася напруга важкого шляху, здоланого верхи в негоду. Голова запаморочилася, вона похитнулася й почала повільно осідати. На щастя, Януш перебував поруч, тому встиг вчасно підхопити княгиню на руки, а далі вніс у яскраво освітлений зал і всадовив у дбайливо підставлене прислугою м'яке крісло.

Усі заметушилися навколо господині. Незабаром княгиня отямилася. Огледівшись, тихо мовила:

— Усе тут геть змінилося, я не пізнаю Острога.

— Що саме змінилося? — насторожився Януш. Судячи з тону, він непокоївся здоров'ям княгині.

— Все, — зажурено повторила Олена. — Навіть охоронець біля воріт не впізнав мене.

— Але ж це абсолютно зрозуміло, ви ж не були тут майже дев'ятнадцять років! А бовдур-стражникові на вигляд і сімнадцяти немає.

— Мабуть, маєте рацію, княжичу.

— Вам би підкріпитися... — запропонував Януш і голосно плеснув у долоні.

— Щось не хочеться, — слабко запротестувала княгиня. Однак у простору залу відразу ж внесли широкого дубового стола, застелили стіл вишитою лляною скатертиною, розставили уздовж нього різьблені довгі лави. Незабаром з кухні долинули неймовірно апетитні пахощі.

Річ у тім, що турботливий і запасливий замковий кухар завжди тримав на повільному вогні казан ароматного м'яса. У будь-який час року міг за першою ж вимогою відправити панству свіжий хліб, жирний овечий сир, хрумкотливі солоні грибочки, мочені яблука, товстий шматок копченого свинячого сала, запашний мед з місцевих пасік, ліщину із прилеглих гайків, а також морожені лісові ягоди й великий шматок золотавого вершкового масла з льодовні. До того ж у замкових підвалах донині зберігалося подароване ще королевою Боною італійське вино й багато чого іншого.

Не дивно, що незабаром величезний стіл буквально ломився від наїдків. Челядники наповнювали глиняні миски гарячим м'ясом, яке накривали запашним хлібом із сиром або салом, подавали різні холодні закуски, розливали в мідні кубки й чаші червоне сухе вино. Княгиня пожваввішала, почала жадібно вдихати різноманітні аромати, а потім, забувши про етикет, руками ламала хліб, вмочала його в гарячу м'ясну підливу, потихеньку присьорбувала вино. Щоправда, незабаром заспокоївшись, почала трапезувати неквапливо, смакуючи кожен шматок і кожен ковток.

— Ну, отак, мабуть, краще? — дбайливо запитав Олену княжич. Княгиня на

секунду припинила жувати, щоб відповісти:

— Так. Мені тепер тепло, я вже сита, й хоча втомилася, але це приємна втома, яку може вилікувати простий міцний сон.

Наситившись і зігрівшись, Олена приготувалася піти до себе в кімнату. Але зненацька забарилася й повільно повернулася до Януша:

— Дякую тобі. Спасибі за все, що ти зробив.

Юнак вклонився і жваво підхопився з місця:

— Облиште, княгине, давайте—но я краще проведу вас.

— Не варто турбуватися, Януше, я ж господиня цього замку й сама прекрасно доберуся до спальні.

Справді, це ж її дім, рідний дім! Княгиня чудово пам'ятала, де знаходиться її кімната. Але чим довше прямувала довгим коридором, роздивляючись на все довкола, тим більше дивувалася побаченому. Чи то здавалося їй, що барви на розкішних старовинних гобеленах стали набагато яскравішими? Що пучки лаванди, м'яти, полину у великих глиняних глеках тільки зараз пахнуть так солодко й разом із тим терпко? Що різьблені меблі в просторих коридорах лише сьогодні так привітно виблискують і тішать око?..

Олена зупинилася біля початку великих дерев'яних сходів, щоб узяти свічу й кресало, при цьому помітила, що невеличкий круглий столик не закапаний воском, як колись. Що тепер його навіть прикрашає розкішна вишита серветка. Княгиня уважно придивилася до малюнка.

Це явно Юстися постаралася, тільки вона вміла вишивати такі дивовижні маки! Але ж виходить, що життя в цьому величезному замку в її відсутність не зупинилося?.. Все тут прибрано, доглянуто. Це вже явно Марисина робота... А може, Юстисина? Цікаво, де вони... якщо це їхні клопоти?

Від райдужних думок серце княгині закалатало сильніше. Піднімаючись довгими сходами, Олена помітила й інші зміни, що відбулися в замку. Плями кіптяви від смолоскипів зникли зі стін. Стелі побілені. Рясно звисаюче зі стель у часи її дитинства павутиння немовби вітром здуло. Навіть у куточках сходинок не було пилу! У чудово начищених канделябрах потріскували товсті воскові свічі, від чого навколо було світло й затишно. На сходових майданчиках між поверхами на спеціальних підставках виблискували лицарські обладунки її батька або діда. По стінах розвішані клинки — хоч негайно бери та обороняй замок! Отже, все ж таки на її приїзд очікували, готувалися... Адже ніколи Острог не був настільки чудовим, не виблискував такою чистотою, не був так яскраво освітлений, як зараз!..

От і третій поверх. На варті стоїть старий козак, якого вона знала, напевно, із шестирічного віку. Нарешті хоч одне знайоме обличчя...

Мовчазний воїн уважно оглянув княгиню. Видно було, що він упізнав господиню замку, однак дозволив собі тільки ледь помітно посміхнутися. Це порадувало Олену. Вона тихо увійшла до своєї кімнати.

Тут було хоч і прохолодно, але водночас задушливо, тхнуло застарілою недоглянутістю. Кімната здавалася порожньою і безбарвною, немов прикомірок. Ніде не відчувалося дотику турботливих рук прислуги, все залишилося таким, як дев'ятнадцять років тому. Та княгиня все одно несказанно зраділа, опинившись у своїх покоях. Адже протягом довгих років, проведених у замку Лукаша Гурки, вона лежала на вузькому ліжку в чорній вежі та мріяла про одне й те саме: як повернеться в рідний Острог...

Раптом Олена збагнула, що прийшла сюди без жодного супроводу. Так, можна було вийти в коридор і наказати стражникові покликати служницю, однак їй заважала втома, величезна втома!.. Скинувши брудний дорожній одяг просто на підлогу, княгиня

впала на широку, холодну, але м'яку перину, укуталася у величезне вовняне покривало й миттю заснула.

Тим часом, не дочекавшись княгині, у розкішній опочивальні на першому поверсі прислуга переполошилася. Ця кімната була ретельно провітрена, у каміні жваво тріскотів вогонь, постіль застелена крохмально-сяючою білизною. Поруч із ліжком стояв дбайливо приготовлений великий мідний таз із теплою водою, а на прогрітому ложі господиню замка чекала мереживна батистова сорочка. Однак спричинений зникненням хазяйки переполох незабаром вщух: донизу спустився старий козак-охоронець і доповів, що княгиня бозна-чому зазирнула в маленьку кімнатку третього поверху, де майже одразу міцно заснула. Потеревенивши про панські примхи, прислуга вирішила все ж таки не турбувати свою пані до ранку.

Прокинувшись наступного дня на світанку, Олена визирнула у вузьке віконце й побачила, як з-за небокраю крізь туман виповзає сонце. Вона спостерігала за світанком, затамувавши подих, а серце тріпотіло, а душа впивалася волею від колишнього життя. «Я добре вчинила, приїхавши сюди. Мені подобається дух нашого славетного Острога, тут він відчувається повсюдно», — подумала княгиня.

Пройшовшись кімнатою, зупинилася перед великим, вкритим пилюкою дзеркалом. Тепер вона не виглядала змороною, як увечері. Олена вислизнула в коридор, де ледь не зіштовхнулася з новим охоронцем, який хвацько відсалютував господині. Спустившись на перший поверх, попрямувала до кухні. Насилу відкривши дубові двері, жадібно втягнула в легені повітря. Тут було тепло й затишно, апетитно пахло свіжоспеченим хлібом. Кухарі чаклували над чимось грандіозним, їхні сильні спритні руки замішували, ліпили, ставили в піч, обдирали, обскубували, кришили, батували, закидали в казани й каструлі...

Олена мимоволі замилювалася їхньою роботою. Помітивши княгиню, кухарі шанобливо завмерли, а головний кухар мовив:

— Ви б поспали ще, пані, навіщо так рано піднялися? У нас іще майже нічого не готово.

Княгиня трохи зніяковіла, а потім суворо відповіла:

— Не годиться довго спати, повернувшись у родові володіння після багаторічної відсутності. І як же нічого не готово, якщо є хліб? Для кого він?

— Це для охоронців.

— Хочу скуштувати його, я голодна!

— О ні, ваша світлосте, цей хліб занадто грубий, як для панства. А от здоба — це саме для вас! Є тут у нас майстриня...

Головний кухар пірнув у бічні двері й швидко повернувся відтіля із червонощокою пишною молодницею у білій вишитій сорочці й у квітчастій хустині на голові, яка несла на витягнутих руках кошик ароматної здоби.

— Як звать тебе, майстрине? — поцікавилася господиня.

— Христиною. А хто й Христею кличе, — відповіла молодиця. Потім, очевидно, застидавшись, якимось нерішуче запропонувала: — А підемо-но звідси, ваша світлосте, тут спекотно й задушливо. Краще пиріжків з молочком скуштуйте. А може, не звичні ви до такої їжі, га?

— Чому ж незвична? — відповіла Олена. І не утримавшись, одразу ж вихопила з кошика невеличку здобну булку, розламала її, вдихнула п'яний аромат свіжоспеченого хліба... Від цього аж в голові запаморочилося, княгиня похитнулася, але на ногах утрималася.

Кухарі й булочниця перелякалися, що пані знов стало зле, і спритно підхопивши її під лікті, провели у простору прохолодну залу. Тут Христина влаштувала Олену в м'якому затишному кріслі навпроти каміна, принесла й поставила на

маленький столик легкий сніданок: сир, молоко, декілька маленьких булочок і рум'яних пиріжків. Поснідавши, Олена звернулася до молодиці з запитаннями про долю Марисі й Юстисі. Як виявилось, червонощока молодиця служила в Острозі багато років. Марисю вона не застала, а от Юстисю пам'ятала добре. Що то за майстриня була, скільки всього понавишувала — от тільки померла двійко років тому.. Подейкують, поїхала до колишньої господині замку, після чого занедужала і вже не вставала з постелі.

Почувши таке, Олена засмутилася і глибоко замислилася. Христина хотіла потихеньку піти, але княгиня отямилась і почала розпитувати її про колишніх господарів замку. Виявилось, що булочниця чудово пам'ятала пана Лукаша. Солідний, ввічливий, акуратний. А яким хазяйновитим був! Щоправда, прожив у замку недовго. Власне кажучи, привіз якісь скрині, розпорядився щодо ремонту, велів пересунути меблі, а потім якось надто поспішно виїхав і більше не повертався. Натомість пані Беат прожила тут кілька років, далі вийшла заміж і поїхала. Чоловік пані Беат ззовні дуже на пана Лукаша скидався, їх спочатку навіть плутали. Коли чоловік пані Беат почув це, то страшено розлютився і всіх велів покарати. Пан Лукаш, на відміну від нього, скромним був, а цей чепурун такий розгнуданий, такий розпещений... Та й ім'я в нього дивакувате чи то Альбрехт³⁰, чи Ольбарт..

Було видно, що до всіх господарів Христина ставилася з неприхованою повагою. Булочниця навіть відзначила зовнішню подібність між пані Оленою та старою княгинею Беат — що, імовірно, відповідало істині, бо й інші люди нерідко відзначали це. У спілкуванні з новою господинею Христина зайвини не допускала, розмовляла послужливо й люб'язно. На будь-яке запитання Олена негайно одержувала ввічливу відповідь.

Після сніданку княгиня вирішила прогулятися. Самотнє безцільне блукання по замковому дворику здавалося їй веселою пригодою, сповненою позитивними емоціями. Зупинившись перед замковою каплицею, вона увійшла всередину, піднялася по крученій драбині під саме склепіння й обережно визирнула назовні. Фортеця й місто за її стінами лежали перед нею, немов на долоні. Посміхнувшись відчуттю свободи й душевного захвату, вона спустилася вниз і, покинувши каплицю, попрямувала далі.

Нарешті повернулася в замок, втомлена і голодна. Тут знов-таки застала челядників, стривожених раптовим зникненням пані. З поверненням Олени пристрасті потихеньку стихли, тоді княгиня оголосила, що із задоволенням попоїла би чогось. Обід подали за всіма правилами: церемонно й неспішно. М'ясо птиці, риба й відварені овочі здалися до того смачнішими, що не йшли ні в яке порівняння з малюсінкими порціями вишуканих страв, які готувала куховарка Лукаша Гурки..

Відчуваючи приємну утому після обіду, Олена прилягла відпочити тепер вже у приготованій на першому поверсі спальні. Годинку подрімавши, княгиня прокинулася, але вирішила ще поніжитися в ліжку, віддавшись приємним відчуттям. Потім підхопилася й пішла до бібліотеки, раптово згадавши про схованку, у яку перед втечею з її першим, до нестями коханим чоловіком поклала чималий згорток, переданий їй Дмитром Федоровичем.

Перед входом у бібліотеку завмерла, оскільки спогади з новою силою нахлинули на неї. Ось князь Сангушко зазирнув у бібліотеку, побачив її й посміхнувся. На мить зник за дверима, але одразу ж повернувся, стискаючи якийсь предмет, загорнутий у квітчасту хустку.

— Що це? — запитала тоді Олена. Наречений відповів дуже тихо:

30 Альбрехт Ляський (за іншими джерелами — Альберт чи Ольберт Ласкі, 1536–1605 рр.) — другий чоловік Беатрис Костелецької, фігурує в нашому романі «Кинджал проти шаблі».

— Це твоя спадщина, моя кохана. Її залишив тобі твій батько, передавши на зберігання своєму товаришеві — моему батькові. Тепер настав час повернути скриню тобі. Сховай це, кохана, сховай якнайнадійніше.

— Від кого ховати? Від матінки? Від дядечка?

— Може, навіть від матері... А загалом, роздобути цю скриню дуже хотів твій дядечко. Але якщо батько заповів скриню саме тобі, а не комусь іншому, отже, її вміст має надзвичайну важливість саме для тебе.

Княгиня забігала по бібліотеці, на ходу пригадуючи, де розташована схованка і як її відкрити. Здається, потрібно шукати стару книгу з подраним корінцем... Ага, от і заповітна полиця із заповітною книгою!

Ледь Олена натиснула на подертий корінець, як щось гучно клацнуло, полиця від'їхала убік, у стіні відкрилися дверцята. За мить Олена побачила у глибині схованки важкий квітчастий згорток, залишений багато років тому. Незважаючи на чималу вагу, княгиня не стала кликати прислугу і хоча насилу, але самотужки витягнула згорток зі схованки, поставила на стіл, розв'язала хустинку й дістала звідти скриню.

Виготовлена з темного мореного дуба, доладна й акуратна скриня виглядала доволі гарно. Куточки її були для міцності оббиті залізом, на кришці красувався вершник з оголеним мечем у руках³¹.

Олена спробувала відкрити скриню, але кришка не піддавалася, а замкової шпарини чомусь ніде не було. Шукаючи її, княгиня повертала загадкову скриню з усіх боків, але даремно. Вже зовсім втративши надію, вона різко відсунула кляту головоломку... при цьому випадково надавивши на коня! Тієї ж миті огир здійнявся дибки, лицар опустив меч, щось клацнуло. І скринька відкрилася.

Княгиня зазирнула усередину, видобула предмет, що лежав там, повертіла в руках і розчаровано знизала плечима. Ховати це у скриню, щоб зберігати її у бібліотеці з-поміж інших книг?! Навіщо?.. Поклала дивний предмет назад. Кришка миттєво захлопнулася, надійно сховавши вміст від цікавих очей, вершник знов підняв меч, а кінь опустився на місце.

* * *

Олена не знала ні про справжню цінність батькового заповіту, ані того, що приховувала скриня... Бо побачене княгинею було тільки ключем до істинної таємниці роду магнатів Острозьких!..

Глава 6

Тендітна господиня величезного замку

*Дубенський замок,
травень 1573 рік*

31 Натяк на герб великого князівства Литовського.

Януш повернувся додому похмурий і дуже злий, засів на своїй половині замку й наказав служникам нікого до себе не пускати.

Князь Василь Костянтинович зібрався у всіх подробицях розпитати сина про молоду вдову і про подорож в Острог, але зустрів затятий опір двірні:

— Княжич просив не турбувати його.

— Але ж я його батько! — кричав обурений до глибини душі князь. — Пропустіть негайно!!!

— Та хоч би ваша милість були Папою Римським — нікого пускати не дозволено! Княжич відпочиває, і край! Наказав не турбувати! — навперебій повторювали служники й додавали вже набагато тихіше, обережно оглядаючись через плече: — Чи вашій милості не знати, яким він буває, коли гнівається...

Зустрівши таку дружну ревну відсіч, Василь Костянтинович глибоко засмутився. Ще б пак, зустріти отаку відверту непокору у власному домі — треба ж такому статися!.. Його син має більше влади, ніж він сам!.. Княжича бояться й поважають, а князя жене власна двірня!.. Але ж усе могло бути зовсім по-іншому.

Василя Костянтиновча поглинули спогади...

Тридцять чотири роки тому його старший брат Ілля Костянтинович був при смерті, його вагітна, зломлена горем дружина не помічала нічого навколо, їхня дочка Олена ще не народилася. Княжич Василь вважав себе законним спадкоємцем острозьких володінь: про це говорили всі, включно з його матінкою. Незважаючи на свої тринадцять років, княжич вже відчував честолюбне бажання бути хазяїном. Його охопив азарт володіння, немовби вершника, який збирався скочити на необ'їждженого норовистого коня і, оком не моргнувши, привселюдно приборкати його самою лише силою волі. Княжич розраховував, досягнувши повноліття, стати дуже заможним і великим, затьмарити славу батька й діда! Марив стати власником не тільки Острога, але й усіх земель литовських... а можливо, навіть польських!..

Але мрії залишилися мріями: відповідно до заповіту непутящого братика Іллі Костянтиновича, Острог відійшов до новонародженої Олени, реально ж усіма справами заправляла ненависна Беат — клята амбітна вдовиця.

Двадцять років тому вдалося підбити закоханого дурника Сангушка таємно оженитися на Олені й викрасти її з Острога. Для Василя усе складалося добре: вибухнув скандал, шлюб визнали недійсним, Олена опинилася поза законом і мала втратити спадщину дому магнатів Острозьких... Але нічого подібного не сталося, оскільки опікун-король своєю волею і владою залишив підопічній більшу частину багатства.

Так, король вчинив більш ніж гуманно і благородно, промовчавши про участь Василя Костянтиновича у справі князя Сангушка. Але водночас знову ж таки своєю королівською волею обмежив Василя Костянтиновича в правах на батьківську спадщину. Острог дістався Беат.

Дев'ять років тому Беатрис Костелецька (не без сприяння Василя Костянтиновича, ясна річ) вийшла заміж за воєводу серадзського Альбрехта Ласького, двоюрідного брата Лукаша III Гурки. Новоявлений чоловік Беат пообіцяв князеві Острог. Але молодий авантюрист Альбрехт був не рівня братові Лукашу і жодною шляхетністю не вирізнявся! Пан «синя борода» не дотримав слова, одразу ж після весілля уволік мегеру Беат у словацький замок Кежмарок і заточив в одній з веж. Попередньо змусивши новоявлену жертву шлюбних пут переписати все своє майно на себе.

Острог, знов-таки, вислизнув з рук Василя Костянтиновича...

І от торік ситуація нарешті склалася так, що краще не буває: король помер, Альбрехт розорився і був засуджений. Василь Костянтинович знов претендував на Острог — і, до речі, примас Якуб Уханьський був зовсім не проти! Питання

розглядалося, але паперів на володіння все не було. Країна нудилася, чекаючи на нового короля...

І що ж?! Несподівана смерть графа Лукаша III Гурки повернула все на користь Олені Острозької: до неї в руки знов припливли всі без залишку права власності на батьківські землі!!! І Василь Костянтинович знов залишився князем Острозьким без Острога, як горезвісний швець без чобіт.

Як же тепер переконати Олену повернути йому Острог?! Що запропонувати їй натомість?! Що взагалі він може дати княгині? Ще те питання...

Грошей пообіцяти? Та золота у неї більше, ніж у нього!

Слави? Навіщо слабкій, потріпаній життям жінці слава...

Щастя? Та де б його самому взяти...

А може, сина?! Сина... Так-так, саме так: єдиного загубленого синочка!!!

Однак тут є проблема: куди Беат сховала княжича? Мабуть, тепер уже не дізнатися... А втім, треба терміново відрядити когось в Острог. Щоб з'ясувати, як називалося те місце, куди планувалося сховати дитинча...

— Климе! — гукнув князь. У кімнату негайно вбіг худий здоровань, вклонився низько, немовби переломившись навпіл, і запитав:

— Чого хоче ваша милість?

Князя розчулив настільки відвертий прояв підслесливості. От тобі й власні служники — зовсім не те, що віддана синові наволоч!.. Акуратно пригладивши бороду, Василь Костянтинович мовив благодушно:

— Климе, відшукай—но мені Дем'яна, нехай збирається в Острог до...

Але немовби передумавши, закінчив:

— А втім, я сам йому поясню. Поклич Дем'яна до мене, так буде краще.

Однак Клим нерішуче заявив, переминаючись із ноги на ногу:

— Ваша світлосте, але ж ви самі ще позавчора веліли Дем'яну в Турів їхати, от він учора й відбув туди. Тепер раніше, ніж за тиждень, чекати на нього не варто...

Ах, так, він же в Турові!!! Нема під рукою спритного кмітливого хлопчиська, виходця з якогось там глухого селища, що зумів у найкоротший строк стати незамінним помічником у найпотаємніших справах...

— Тільки—но прибуде з Турова, негайно до мене його! Справа невідкладна з'явилася, — як і досі, благодушно мовив Василь Костянтинович.

— Гаразд, ваша світлосте, — вклонившись, Клим вислизнув за двері.

Януш завітав до батька лише наступного ранку. Князь негайно почав розпитувати:

— Ну, як там поживає княгиня? Постаріла?

Княжич здивовано вирячився на батька, тоді як Василь Костянтинович, начебто не помітивши цього, продовжив у тому ж дусі:

— Як вона почувається після багаторічного ув'язнення в чорній вежі?

Тут Януш нарешті запосміхався і з викликом запитав:

— Батьку, а вам не набридло поширювати плітки? Ви б Бога побоялися, чи що...

Оно граф Лукаш не був тираном, навпаки — шляхетним дворянином, не те що його брат Альбрехт!.. Навіщо ж ви рознесли байку про чорну княгиню?! Це ж ваших рук справа, і ви ж найпершим знали, що це все брехня!.. Тим не менш, ви разом з тіткою Беат посяли в душі Олени таку ненавись до чоловіка, що було очевидно: не жити їм разом.

Василь Костянтинович подивився на сина так, немовби вперше у житті бачив його. Кривдно, що Януш думає не як він, а зовсім по-іншому...

— Синку, зрозумій же, що Острог по праву наш... — почав князь.

— Ні, батьку, ви помиляєтесь. Острог належить Олені, нам же дісталися Турів,

Слуцьк, Дубно та інші володіння. Хіба цього мало? Ви й без того казково заможні, навіщо вам ще й Острог?

Княжич запитально дивився на батька.

— Януше, зрозумій: ми князі Острозькі, але як можемо називатися цим ім'ям, не володіючи Острогом?! Я — єдиний законний князь Острозький, я, синку!.. Олена ж народжена незаконно, тож не має права володіти замком.

Очі сина сягнули ненавистю, і він закричав:

— Права була моя матінка, коли називала вас бездушним тираном, охопленим настирливою ідеєю володіння!!! Скільки сил віддаєте ви цій марній битві за спадщину — не збагнути!!! Ви мерзенний і бридкий, батьку, як і всі ваші думки й діяння, народжені в запалі інтриг і пристрастей!.. Ви ж навіть не помітили, як згасла ваша дружина, моя матінка Зофія. Не бажаєте чути, як страждаємо без вашої уваги ми — ваші сини. А Олена... Вона прекрасна й чиста, немов янгол небесний! Якщо ви, батьку, захочете скривдити її, то на мою допомогу навіть не розраховуйте. Упокортеся, доки не пізно! Попереджаю по-доброму.

Проголосивши цю полум'яну тираду, Януш вийшов геть із кімнати, голосно лягнувши дверима. Василь Костянтинович розгублено подивився услід княжичеві. Він щиро не розумів, чому його старший син налаштований так войовничо проти власного батька. Адже всі інтриги затіваються для процвітання магнатського роду Острозьких, а цей, здавалося б, розумний хлопець не бажає сприйняти цю істину. Шкода, дуже шкода...

Острозький замок,

травень 1573 року

З моменту трагічної загибелі Дмитра Федоровича Сангушка минуло близько дев'ятнадцяти років, а Олена майже не змінилася. Час немовби зупинився, зберігши їй молодість і красу. Здавалося, сама доля компенсувала у такий спосіб її понівечене життя...

Потрапивши до Острога, княгиня розквітла й ожила, начебто забувши про всі нещастя, що сталися з нею. Благодатна атмосфера родового маєтку лікувала й відновлювала поранену душу.

Кожен день княгинечки був сповнений турботами. Окрім цього, вона проводила довгі години, перебираючи старі папери, вивчаючи господарські книги, перевіряючи рахунки, здійснюючи платежі, роздаючи доручення керуючим і юристам, упорядковуючи пов'язані зі спадщиною документи.

Якось ранком Олена піднялася раніше, ніж зазвичай. Хутко одягнувшись, вийшла в сад. Відчувши несподіваний приплив енергії й бешкетництва, скинула черевички і пробігла босоніж по густій росистій траві. Як давно хотілося зробити це!.. Яке прекрасне життя!..

Поруч продзиччала бджола, опустившись на самотню квітку посеред газону. Княгиня спробувала наздогнати її, але вічна трудівниця вже покинула квітку й полетіла до наступного джерела солодкого нектару. Саме так, у суцільних турботах минає життя маленької бджілки, й вона тим щаслива, міркувала Олена. Що ж не дає бути щасливим людям?..

Так міркувала господиня Острога, повертаючись із прогулянки. А в цей час у замок в'їжджав невеликий загін вершників. Олена була настільки занурена у свої думки, що зовсім не помітила їхнього приїзду.

Підійшовши до величезних дерев'яних дверей, що вели на кухню, княгиня

вирішила не бентежити кухарів своєю несподіваною появою й через маленькі потаємні дверцята прослизнула в сусіднє приміщення. Поплутавши вузькими, погано освітленими коридорами, опинилася біля входу в бібліотеку. Зненацька чітко почула шум за дверима і прислухалася, притуливши вухо до стіни. Та й завмерла: хтось ходив по бібліотеці й шелестів паперами. Цікаво, хто зацікавився книжковими премудрощами?..

Княгиня різко розчахнула двері. Побачене неймовірно вразило її, все усередині захолинуло... Нещасна заціпеніла, уп'явшись в одну точку, намагаючись не дихати. Серце в грудях тріпотіло, немов поранена пташка.

Що це: примара — чи жива людина?! Але серед живих його просто не може бути!!! Хоча це він... Так-так, він!!! Рідний, живий і здоровий, як і дев'ятнадцять років тому!..

Переляк скував тіло княгині, зіниці розширилися. Замружившись на мить, вона знов відкрила очі, але образ не зник: за столом спиною до неї сидів ніхто інший, як покійний князь Сангушко власною персоною!!! Ніякої помилки не було й бути не могло: адже після стількох років смертної розлуки вона все ще не могла забути коханого. Олена спробувала закричати, але з горла долинув лише чи то хрип, чи стогін. Бідолашна княгинечка зібралася з силами й ледь вичавила із себе:

— Дмитре Федоровичу!..

— Ичу!.. Ичу!.. — рознеслося луною по вузьких коридорах.

Чоловік здригнувся, потім повільно повернувся. І тільки тепер Олена розгледіла, що все ж таки це не він. Але до чого схожий: той же зріст, постава, плечі... а от обличчя не його! Знайоме обличчя, але не його!..

Переляк поступово минав. Тепер княгиня відчувала гострий серцевий біль, тому мовчки опустила на найближчий стілець. У ту ж мить у дверях бібліотеки з'явилися стражники.

Не зважаючи на їхню присутність, Олена продовжувала шукати в рисах незнайомця подібність із покійним чоловіком. Однак в їхніх обличчях схожості не було. Якщо ж незнайомець когось їй нагадував, то... невже її саму?! Ну так, у цього чоловіка її ж очі, її ніс... Хоча губи такі ж пухкі, а погляд такий же палючий, як у князя Сангушка. Що за маячня?!

— Ти хто? — нарешті вичавила з себе княгиня.

Юнак відповідав сміливо, ані краплі не соромлячись:

— Я помічник князя Василя Костянтиновича, звать мене Дем'яном. Прибув в Острог зовсім нещодавно, маю доручення від князя.

До Олени наблизився начальник охорони й, запинаючись на кожному слові, доповів:

— Пані, зрозуміло, ми мали вас попередити... але прислуга попросила не будити вас, а Дем'ян запевнив, що справа у нього термінова. Тому ми й впустили його в бібліотеку, не доповівши вам.

Тут прибіг, засапавшись, молодий козак, що чергував біля спальні княгині, й вирячився на господиню. Начальник охорони звернувся до нього:

— Ану ж бо, Юрко, поясни, як воно сталося, що пані прослизнула непомітно повз тебе?! І чому ти не доповів їй про гостя у бібліотеці?..

— Не можу знати, — розвів руками козак. — Я невідлучно перебував на варті відтоді, як заступив на чергування.

Олена нарешті отямилася від переляку і слабким голосом мовила:

— Я сьогодні надто рано прокинулася й подалася гуляти парком...

Тут відгукнувся інший козак:

— Коли я заступав на чергування, Фрола біля дверей не було...

Начальник охорони проревів щось нерозбірливе й утік — мабуть, щоб відшукати й покарати Фрола. Слідом за ним пішла й інша охорона, Дем'ян та Олена залишилися сам-на-сам. Тепер уже парубок здивовано розглядав господиню Острозького замку. Подейкують, що їй вже тридцять три роки, однак незважаючи на такий поважний вік³², княгиня усе ще свіжа і граційна, краса все ще не покинула її обличчя. Густе світле волосся, недбало зібране на потилиці, прекрасно підкреслю лебедину шию. Великі блакитні очі, трохи блідуваті щоки, маленькі дитячі губки... Вона скидалася б на дівчинку-підлітка, якби не жалобна сукня вдови, що приховувала точену фігуру, тонку талію й тендітні дівочі плічка. Дем'ян мимоволі відчув у її образі щось знайоме, рідне... І до чого ж вона гарна!..

Немовби прочитавши його думки, княгиня подивилася на парубка лагідно й довірливо. Однак відразу споважнівши, суворо мовила:

— То що ж ти не квапишся виконувати доручення князя? Давай, скоріше...

— Так я вже, відверто кажучи, всі термінові завдання виконав, а решта потерпить. Якщо ваша світлість захоче, я допоможу з паперами, проектами й картами, — він кивнув на скрині.

— Звідки ти знаєш, що там у скринях? — у свою чергу поцікавилася княгиня.

— Я неодноразово бував тут, оскільки князь Василь Костянтинівич просив папери впорядкувати. От я все по скринях і розіклав. А коли доповідав князеві про різні проекти, то він тільки рукою махнув. Будівництво, мовляв, грошей великих коштує, не до проектів зараз.

— Так і сказав? — здійняла брови княгиня.

— Так і сказав! — азартно кивнув Дем'ян. — А тим часом, проекти там досить цікаві.

— Це які ж, наприклад?..

— Приміром, ще дід вашої світлості — Костянтин Іванович — вирішив побудувати лікарню. А батько ваш — Ілля Костянтинівич планував школу для бідних звести. А о-о-он там...

Парубок кивнув головою на віддалену велику скриню і чомусь зашепотів:

— Хто цей проект представив — невідомо. Зате і креслення докладні, і малюнки є, і навіть весь кошторис розписаний: скільки каменю, скільки лісу, скільки чого — до останнього цвяшка!

— Але ти так і не сказав, що ж там за проект такий цікавий? — пильно примружившись, мовила княгиня.

— Там, ваша милосте, проект АКАДЕМІЇ! — захоплено прошепотів Дем'ян. — Та ви самі гляньте, яка краса!..

І юнак розкрив скриню. Олена підійшла, взяла перший же малюнок згори. На ньому був зображений величний ошатний будинок.

— Так, маєш рацію, краса академії вражає, — підтвердила вона.

— Ще б пак! — захоплено вигукнув Дем'ян, і очі його спалахнули непідробним захватом. — Та якби вдалося звести отаке диво, це скільки ж навчених різним наукам людей можна було б там виховати?! Це величне діяння, поза сумнівом, на віки вічні прославить ім'я такого благодійника...

³² Необхідно враховувати, що в XVI ст. поняття про вік людини відрізнялися від сучасних.

Дубенський замок,

літо 1574 року

Сидячи у своєму кабінеті, Василь Костянтинович перебирав векселі. От ще одна вигідна угода: він знову позичив гроші одному з місцевих шляхтичів — отже, невдаха–марнотрат через місяць–другий позбудеться своїх земель... Острозький жодної секунди не сумнівався, що виграє суд. І все–таки...

Князь утомлено відсунув папери. Так, він з кожним днем багатіє — а який сенс?! У родині розлад. Дружина померла. Троє синів ворогують між собою. Та й як їм жити у світі, якщо під одним дахом зібралися різновірці?..

Зараз він чекав звісток від Дем'яна, який виїхав виконувати чергове князівське доручення. Але минули дні, а парубок все не повертався. Що за огидну звичку він останнім часом завів: затримуватися то там, то тут?! І начебто скрізь у справах затримується, а все ж таки варто переконливо нагадати зухвальцю, хто з них двох князь, а хто — служник!..

Як виснажує чекання! Ні, рішуче ні на кого не можна покластися...

А може, самому взяти та й з'їздити до племінниці, щоб переконати її продати Острозький замок?! Тільки б вона погодилася, тільки б погодилася...

І правда, нікому не можна довіряти! Отже, треба діяти самому.

Наступного ж дня, плекаючи в душі найрайдушніші надії, Василь Костянтинович відправився в Острог.

Острозький замок,

літо 1574 року

Після від'їзду Дем'яна минув місяць. Натхненна палким юнаком княгиня розгорнула бурхливу діяльність по втіленню в життя ідей діда й батька. Вона викликала землемірів з вимогою ретельно перемерити ділянку, розмічену на плані майбутньої академії. Розпорядилася про закупівлю лісу й каменю для будівництва. Згадувала, як часто останніми роками супроводжувала Лукаша в поїздках, як граф перебудовував свій родовий замок у Шамотулах, як довкола нього потихеньку починали рости один за одним будиночки ремісників, крамниці ювелірів, маленькі магазинчики булочників, м'ясників, школа, лікарня... і навіть друкарня.

За прикладом покійного чоловіка, Олена також захотіла створити в Острозі щось схоже. Місця тут вистачає, тож незабаром кожен клаптик землі буде повністю задіяний!.. У мріях княгиня поринала в далеке майбутнє. Бачила, як на місці обабіч яру й молодого дубового гайка з'являється лікарня. А отут, на колишньому пустирі, зарослому рясною кропивою, виростають корпуси Академії. А неподалік церкви виросте школа для незаможних... Що іще може вона зробити для рідного Острога?

І добре б, якби серед студентів або хоча б учнів якось знайшовся її зниклий безвісти син... Синочок!..

Після смерті Лукаша в Олені не було ніяких любовних зв'язків, хоча холостяків, охочих пов'язати долю з багатою спадкоємицею дому Острозьких, вистачало. Однак княгиня ні до кого не виявляла інтересу, а жила лише нав'язливою мрією, що причаїлася у найзатишнішому куточку її знудженого серця. То була мрія про зустріч із давно загубленим сином.

В один із днів, коли Олена повністю перебувала під владою подібних думок, до

неї в гості навідався дядечко Василь Костянтинович. Ще тільки під'їжджаючи до замку, він звернув увагу, як різуче змінився Острог. Зникли пустирі: тепер на їхньому місці йшло бурхливе будівництво. Неподалік монастиря шумів молодий дубовий гайок. Замок буквально потопає у зелені розкішного парку, невеликі клумби розливали довкола квіткові пахощі, галявини були акуратно підстрижені, садові доріжки вимощені цеглою. Усюди відчувалася дбайлива рука хазячки.

Княгиня зустріла родича тепло й радо. Оскільки саме настав обідній час, був накритий розкішний стіл з надлишком гарячих став і всіляких смаковин. Василь Костянтинович був уражений всім побаченим, хоча й намагався всіляко приховати свої почуття. Він очікував зустріти в Острозі змарнілу, сварливу вдову, худу й кощаву, зі стурбованим поглядом мегери. А його приймала молоденька, сповнена життя красуня. Трясця б її матері...

Князь сумовито й нервово озирався довкола, подумки підраховуючи витрати княгині на прикрашення Острога, на будівельні роботи тощо. Тільки одна думка заповнювала його мозок: «Скільки ж грошей викинула на вітер княгиня? Скільки МОЇХ грошиків пропало?..»

Отже, поки князь подумки прикидав збитки, марнотратна племінниця щебетала про свої грандіозні плани:

— Дядечку, уявіть, саме зараз я добудовую лікарню! Таку точнісінько, яку хотів звести ще мій дід, ваш батько — Костянтин Іванович. А після цього почну будували школу, як мріяв мій тато, ваш братик — Ілля Костянтинович.

— Стривайте, княгине, зачекайте з вашими прожектами хоча б на хвилину й поясніть, хто розповів вам про ці грандіозні плани?! — мовив нарешті князь, збившись у підрахунках збитків. — Мій батько і мій братик почили в Бозі ще до вашого народження. Навіть я ніколи не чув про всі ці плани...

— Та що ви таке кажете, дядечку! Невже ніколи не чули?!

— Ні сном, ані духом!

— Ну що ж... Так, на жаль, я народилася, коли вони обидва вже полишили цей світ. Однак лишилися ж записи, креслення, плани та інші папери!

Василь Костянтинович на мить набурмосився: не для того ж відкладали грошик до грошика його батько й братик, щоб ця дурнувата їх отак запросто розтринькала... Уголос же мовив:

— Це все добре, але ж заради здійснення всіх цих ідей ви пішли на величезні витрати... Так всі гроші витратити можна.

— Ви помиляєтеся, дядечку, — чарівливо посміхнулася княгиня. — Всі витрати, здійснені на благі справи, сторицею повернуться в мої скрині. Якщо розбагатіють мої піддані, розбагатію й я сама.

— От дивлюся на вас, Олено Іллівно, і думаю: до чого ж ви ще молоді й гарні! Вам би знов заміж вийти і спадкоємчика народити... — зненацька перемінив тему князь.

— Ні, дядечку, не хочу більше випробовувати долю.

Княгиня миттю посумнішала й немовби поникла.

— Чого ж отак?..

— Усі, хто був зі мною поруч і кого я кохала, — усі повмирали. Не бажаю більше пережити такого жахіття! От якби...

— Що?

— Якби був би живий синочок мій, я була б щасливою. Управляв би він усіма моїми маєтками, а я б...

«То от чого тобі не вистачає, голубонько!» — подумав Василь Костянтинович, ледь стримуючи самовдоволену усмішку. Отже, правим він був щодо синка...

— А хто вам сказав, княгине, що синок ваш помер? — немовби між іншим поцікавився князь.

— Матінка сказала, — і сполотнівши від спогадів, що відразу нахлинули, готова розплакатися Олена піднесла руку до очей.

— А я чув, нібито живий він...

— Щ-о-о?!

Вона навіть схопилася на ноги від несподіванки, мимоволі схопившись за серце.

— Чув, що живий синочок ваш, — повторив Василь Костянтинович і хитро примружився.

— Як таке можливо?!

— А ви могилку синочка знайшли?

— Ні!..

— Ну от, бачите, — князь пересмикнув плечима. — Якщо ж немає могилки, то людина, імовірно, жива. І росте в якійсь чужій родині.

— Ні, дядечку, могилки я не знайшла, — Олена опустила на місце. — Не знайшла могилки, вірно. Але ж я в усіх про все розпитувала, й ніхто нічого не знає!.. А був би синочок живий, я б довідалася про це.

— То все ж таки немає могилки? Чи ви навіть не шукали?.. — Василь Костянтинович насторожився.

— Матінка сказала, що немовлятко померло нехрещеним, от і поховали його за цвинтарною огорожею. Тому й не збереглася могилка. Але якщо...

Княгиня уп'ялася в дядька божевільним поглядом і тихо прошепотіла:

— Якщо тільки живий він, буду його шукати! От і школу цю збудую... Я думаю от що: зроблю добро — тоді й синові моєму таке вгодне Богові діяння добром відгукнеться.

«От же ж відьма проклятуца, розорити мене надумала, добро все розтринькати!» — розсердився Василь Костянтинович, але нічим не виказавши істинного свого стану, мовив спокійно:

— Чув я, племіннице, що синочка вашого викрали...

— Невже викрали?! — княгиня знов схопилася за серце.

— Ну так, викрали. І слід викрадачів начебто загубився десь біля Дубна. Хочете, разом шукати станемо?

— Ні, дядечку, дякую, але якщо синочок живий, я його сама знайду.

«От і добре, от і славно! Попалася, голубонька, у моє сильце», — зрадів Василь Костянтинович. Залишається терміново доручити Дем'яну дізнатися, які землі й кому були відписані того самого року... Неодмінно! Терміново!!!

Дубенський замок,

літо 1574 року

Служники вже полягали спати, коли пізно вночі у двір Дубенського замка влетіла княжа карета. Коні були в милі, сам Василь Костянтинович занадто збуджений... Недобре це, ох, недобре!

Буквально киплячи від злості, князь влетів у свої покої й насамперед довідався, чи знайшовся нарешті Дем'ян? Перелякані служники підтвердили, що юнак прибув до замку буквально через пару годин після від'їзду в Острог самого Василя Костянтиновича й відтоді нікуди не відлучався. Очевидно, вони випадково

разминулись у дорозі. Тоді князь велів негайно привести до нього «цього ледаря, якого хіба що за смертю посилати».

Усе ще напівсонний парубок з'явився незабаром, поштиво вклонився й запитав, у чому, власне, річ? Трохи охолонувши через його покірливість, Василь Костянтинович запитав все-таки доволі сухо:

— Чи послав я тебе в Острог, щоб ти дослідив записи в господарських книгах про роздачу острозьких земель у період між 1554 й 1555 роками?

— Так, ваша милосте.

— Чи виконав ти моє доручення?

— Як можна було послухатися вас, мій пане?! Я саме збирався після повернення доповісти вам, але ж ви самі відбули...

— Ну, от я й повернувся. Тож доповідай, про що ти там довідався.

Дем'ян, у якого була просто феноменальна пам'ять, розповів, що за ці роки дарчих на землі князів Острозьких було виписано рівно п'ять, потім бадьоро перелічив усі подробиці по чотирьох випадках дарування земель.

— А яка ж доля п'ятої дарчої?..

— П'ята дарча була оформлена на пред'явника.

«Вона!» — з полегшенням зітхнув Василь Костянтинович і продовжив:

— Прекрасно! Отже, ім'я власника ділянки невідоме?

— Невідоме, ваша милосте.

— Але хоч би вдалося з'ясувати місцезнаходження ділянки?

— Вона в Гусятині.

— Добре. Отже, негайно збирайся в дорогу, візьми з собою загін охорони, поїдь у Гусятин і дізнайся про власника ділянки все, що тільки можна... і навіть не можна дізнатися!

Відверто кажучи, юнак перебував у сум'ятті. Насправді він тільки-но чи не вперше у житті збрехав своєму благодійникові — князеві Острозькому. Адже п'ятий земельний наділ, князівською милістю відданий одному з вірних князівських служників між 1554 й 1555 роками, насправді належав його батькові! Довідавшись про це ще в бібліотеці Острозького замка, Дем'ян був досить-таки здивований. Та головне, чого не розумів: з якої радості князь цікавиться цією давньою справою?! Одне зрозуміло: не на добре це, ох, не на добре!.. І що ж робити тепер з новим дорученням?! Треба щось вигадати...

— Княже, не варто їхати в Гусятин, — мовив Дем'ян тихо. — Здається, я знаю хазяїна ділянки. Я ж сам...

— Тобі лише здається, або ти знаєш ім'я хазяїна напевно? — посміхнувся Василь Костянтинович.

— Я точно знаю його, ваша милосте. Це такий собі Анджей...

Князь невідривно дивився на служника:

— Отже, його звать Анджеєм? Так чи ні? А прізвище в нього є?

— Так, княже, кличуть його Анджеєм Бір... Ні — Анджеєм Наливайком.

— Хто він такий? — хитро примружився Василь Костянтинович.

— Ремісник, здається, — парубок зробив вигляд, що знов сумнівається, але під пильним поглядом хазяїна твердо закінчив: — Кушнір Анджей Наливайко. Так, саме так!

— А не помиляєшся?

— Як можна, ваша милосте!..

— Що ж, Дем'яне, отже, кушнір? Добре. Дуже добре.

Князь на якийсь час замислився, але потім, згадавши про Дем'яна, скомандував:

- А тепер вертайся до себе.
- То що, ваша милосте, їхати в Гусятин?..
- У цьому більше нема потреби. Я дізнався все, про що хотів дізнатися.

Острозький замок,

1574 рік

Після візиту дядечка Олена не могла знайти собі місця. Вона лише безцільно вешталася кімнатами й важко зітхала. Складалося враження, що княгиня щось уперто розшукує...

Піднявшись на другий поверх, Олена опинилася у своїй кімнаті, сіла в маленьке затишне крісло, зазирнула в невелику скриньку, й її очі мимоволі наповнилися слізьми. Поверх інших речей там лежала книга, яку вона читала напередодні втечі із князем Сангушком, та скринька з кольоровими нитками для улюбленої розваги — вишивання.

Досхочу поплакавши над фатальною книгою, княгиня цього разу, всупереч давно усталеній традиції, відклала убік скриньку з нитками й заходилася перебирати інші речі, що лежали глибше. І треба ж такому статися: зовсім зненацька на самому дні княгинечка знайшла ще одну невеличку книгу в шкіряній палітурці. Зацікавившись, витерла сльози, розкрила знахідку... й отетеріла: адже то був щоденник її матінки Беат, про існування якого Олена раніше навіть не підозрювала! Цікаво, дуже цікаво...

Пробігши очима першу сторінку, вона закрила книгу, спустилася в батьківський кабінет, зручно розташувалася в його величезному кріслі та продовжила читання. Не відривалася від щоденника аж до настання темряви, коли настав час запалювати свічки. Тоді закрила його і жбурнула в найвіддаленіший куток кімнати. Що ж, відтепер княгиня довідалася про всі секрети Беат... але це вже було не важливо!

Після того випадку Олена дуже змінилася: зовсім перестала сміятися, а в її очах оселилася туга. Похмура й відлюдькувата, княгиня не виявляла інтересу ні до чого. Всі спроби челядників довідатися, у чому ж річ, закінчувалися тим, що сумна княгинечка без попередження переривала будь-яку, навіть найважливішу розмову й залишала кімнату.

Олена виглядала загубленою у величезному розкішному Острозькому замку. Увечері вибирала кімнату (щораз нову), улаштовувалася там, однак наступної ж ночі неодмінно перебиралася в іншу. Княгиня безупинно змінювала кімнати — добре, що порожніх не бракувало. Здавалося, вона боїться проводити дві ночі поспіль на одному місці, оскільки часом ночувала навіть в кабінеті батька, згорнувшись калачиком у його різьбленому кріслі. А якось служниця знайшла її сплячою в бібліотеці просто на підлозі...

Тепер ніч для княгинечки означала не тільки морок, але й страх порожнечі, блукання в тумані власних думок. Іноді нещасній ввижалося, що вона потрапила в болото, повне зеленої ряски й чорної топкої трясовини. Заклично миготять деінде світляки, та вони намагаються тільки завести бідолаху до болотниць, водяників і потерчат³³. Удень вона теж не могла знайти щиросердого спокою, оскільки кожний камінець у замку, кожне деревце в парку жваво нагадували їй про Дмитра Федоровичі і їхнього нещасного синочка. Ці спогади краяли серце, шматували душу...

³³ Болотниці, водяники і потерчата — різні духи, що, згідно з слов'янськими віруваннями, мешкають на болотах.

Через це Олена стала неговіркою й замкнутою. День–у–день страждальниця подумки перебирала події свого життя, немовби намагаючись оглянути його збоку, заглибитися у спогади й зробити якісь висновки. Поступово вона усвідомила, що її життя було містичним чином обумовлене від самого народження.

Розкіш і численні маєтки, величезна спадщина... Вона була яскравою пташкою в золотій клітці. З раннього дитинства матінка Беат втовкмачувала доньці, що та вийде заміж за багатого нареченого й посяде належне місце у вищому суспільстві, а потім усе піде за усталеними законами. Але всупереч вихованню Беат, дочка росла мрійницею, постійно уявляючи себе то дівкою зачарованого лісу, то русалкою — господинею загубленого в горах прозорого озера. І їй зовсім не хотілося виходити заміж за багату людину їхнього кола. Все, про що мріяла дівчинка — це просто бути коханою.

Князь Вишневецький молився на неї, як на прекрасний образ. Князь Сангушко був жагучим і полум'яним. Олена тріпотіла, побачивши його, і ледь стримувалася, щоб не пригорнутися до нього або не зустрітися своїми ніжними губками з його вустами: адже існував суворий перелік правил, які не можна порушувати!.. Хоча у мріях вона їх порушувала постійно.

Мати приймала князя Сангушка й потихеньку фліртувала з ним, зовсім не зауважуючи, що й дочка закохана у Дмитра Федоровича, і він не байдужий до чарівної дівчини. Одного разу Олена наважилася спитати у матері, коли ж її видадуть заміж? Беат роздратовано відповіла:

— Дівчатам про таке розпитувати не годиться, оскільки подібні думки можуть привести до гріха. Знай одне: наречений твій буде знатним і багатим.

— Таким, як–от князь Сангушко?.. — наївно поцікавилася дочка.

Беат лише розсміялася:

— Дмитро Федорович тобі не пара. У порівнянні з нами він злидений, як той церковний пацюк, — адже його батько час від часу закладав маєтки, щоб сплатити податки. До того ж, він схизматик.

— Але ж мій тато також був схизматиком, — не вгамовувалася дочка. Беат від цих слів лише набурмосилася:

— Олено–Єлизавето–Катерино, згоду на шлюб з вашим високоповажним батьком нам дав сам Папа Римський! До того ж, він був святим... Так що негайно відправляйтеся у свою кімнату й подумайте над своєю зухвалою поведінкою.

Тоді засмучена Олена слухняно пішла у свою кімнату. Проплакавши весь день, не вийшла навіть до вечері. Наступного ранку приїхав Папагоді, у якого Беат вирішила попросити поради. Олена згадала, як спізнившись до сніданку, пішла попросити у матері пробачення. Вже підійшовши до кімнати Беат, мимоволі зупинилася, оскільки двері відкрилися під дією протяга... Тоді Олена й почула мимоволі розмову матері з радником королеви. Голоси звучали приглушено, але загальний зміст сказаного Олена змогла розібрати. Говорили саме про неї..

— То що ж ви пропонуєте? — поцікавилася Беат.

— Якщо пручатиметься, віддайте її в монастир, — повчав італієць.

— Але це не входить у мої плани! — парирувала Беат і зачинила відкриті двері, мабуть, помітивши витівку вітерця. Так і не увійшовши до матері, Олена побігла тоді прожогом геть. Як же вона могла забути?! Як?..

Забравшись із ногами в батьківське крісло й обійнявши коліна, княгиня бездумно роздивлялася яскраві сонячні відблиски на стелі кабінету. Ще недавно такі привабливі мрії про високу моральну місію, про блага для людей танули, як ранковий туман. Заціпенівши від дикої неймовірності всього, про що довідалася із щоденника матері, Олена намагалася запевнити себе, що нічого страшного насправді не сталося. І все–таки матір хотіла запроторити її в монастир... Хотіла ж!.. І Беат було зовсім байдуже,

що дочка закохана у Дмитра Федоровича Сангушка.

Зрозуміло, матір ніколи не погодилася б на їхній шлюб: бо такими є традиції й правила, що зв'язувати життя можна лише з людиною власного кола!.. Олена сама не розуміла, чому їй завжди хотілося вчинити щось наперекір усім, всупереч матері й суспільству, аби просто відчувати себе вільною. От, виходить, у чому причина!.. Адже підсвідомо вона завжди відчувала, серед якої дивовижної неправди доводиться жити...

Час від часу Олена уявляла, як разом з коханим мчить геть від рідного Острога. Зрештою, так і сталося: Сангушко викрав її! Здавалося, щастя так близько, але через кляті гроші рідна мати погубила їх обох! Та краще б їй залишитися жебрачкою!!! Адже нещасну зрадила мати, яку вона так любила, якій так вірила... Саме Беат виявилася причиною всіх її нещасть. Чому вона не повірила у свій час Параски, яка обережно попереджала дівчину про підступи матері?! Повіривши, хоча б зберегла сина. Не померло б маля, як про те було записано в щоденнику Беат..

Та й князь Василь Костянтинович, виявляється, ще той негідник: пожертвував життям свого племінника Семена, щоб отримати Острозький замок від Беат.. А вона ж, наївна, вважала, що цей чистий юнак прийшов звільнити її від тиранії Лукаша Гурки!!! Насправді ж любов і смерть Семена Слуцького змішані на крові та на її грошах, як і все інше...

Король вибрав їй у чоловіки Лукаша, розраховуючи на його фінансову підтримку: адже після втечі королеви Бони і спустошливої Лівонської війни скарбниця спорожніла. Лукаш (грошовитий, зі зв'язками!) міг одружитися з будь-якою красунею, але покохав саме Олену... Наречений акуратно, до останнього золотого сплатив матері всю належну за наречену суму, а ненаситна Беат вимагала ще і ще!.. В ім'я кохання Лукаш штурмом взяв львівський монастир капуцинів і вирвав Олену з рук користолюбної матері. Чи не про таке почуття мріяла вона все життя?! Але людський поголос зробив Лукаша Гурку монстром і тираном — як же можна бути з ним щасливою?.. Отак Олена і прогавила свій черговий шанс на щастя.

А причина всьому — величезні гроші й острозькі землі!!! Навіщо їй тепер багатство, коли вона залишилася самотницею?!

Княгинечка почувалася розмінним пішаком, яким жертвували у важкій грі. Лише поступово вона поверталася до нормального життя, нарешті припинила плакати й жаліти себе. Тепер належало вирішити, як жити далі. Розмінний пішак у її свідомості виріс до більш високої шахової фігури. Хоча Олена мало розумілася на шахах, але все-таки... все-таки!..

Тепер з раннього ранку до пізнього вечора вона длубалася з вишиванням і хвилювалася тільки про одне — як би вигадати новий візерунок, та ще й красивий! Княгиня приохотилася до розглядання різнобарвних малюнків і розкладених перед полотном ниток. Подумки порівнювала їх з життям. Справді, в руках вишивальниці чудовим чином сплітаються всі кольори життя: радість і сум, убогість і пересичення, розквіт і зів'янення... Переплетення ж різнобарвних ниток у єдину композицію княгиня сприймала як знамення долі, як приречення. Так у її руках вище призначення набувало реальних, але досить вигадливих, фантастичних форм. Так само справи й зусилля людини сплітаються в чудовий візерунок долі... Одне це заняття й надавало тепер всьому плину її одноманітного життя бодай якийсь сенс.

Одного разу княгиня, як завжди, занурена у свої думки, визирнула у вікно і зненацька помітила внизу дядечка Василя Костянтиновича. Той повільно йшов через галявину, прямуючи до замку. Цього разу візит родича загалом не справив ніякого враження на Олену. Вона лише плечима знизала й повернулася до свого вишивання.

За цим заняттям незваний гість і застав княгиню. Спочатку йому навіть здалося, що племінниця взагалі не помітила його появи в кімнаті. Однак Василь

Костянтинівич помилявся: княгиня тепер помічала все аж до найменших дрібниць. Наприклад, вона бачила, що на розкішному князівському каптані бракує гудзика, що дядечкові очі засмучені, а на чолі пролягли глибокі зморшки. Пещені руки постійно рухаються, немов намагаючись намацати щось, а нігті недоглянуті. Відпущена борода й вуса інших кольорів, ніж волосся на голові. Куточки губ опустилися донизу. Блукаючий погляд сповнений нудьги й пафосу одночасно.

В цілому ж Василь Костянтинівич дуже постарів. Безперервні турботи про матеріальне благополуччя змінили його як іззовні, так і внутрішньо. Це був уже далеко не колишній князь Острозький, якого вона знала багато років. Колишній був цілеспрямованим та енергійним, нинішній — метушливим, втомленим і якимсь загубленим...

Втім, вона навіть знала, навіщо старий лис завітав до неї! Колись неодноразово підсилав Дем'яна — цього симпатичного парубка, який подобався самотній удові чимось невловимим. Тепер же сам завітав. Що ж, сьогодні вона зробить усе, що потрібно. Вона ж завжди виконувала чужу волю.

Незмінно розмінний пішак у чужих складних партіях...

А поки що нехай помучиться очікуванням!

Якийсь час гість стояв, не наважуючись заговорити. Княгиня ж вишивала, лишаючись незворушною. А коли Василь Костянтинівич нарешті відкрив рота, щоб за всіма правилами світської ввічливості довідатися про здоров'я господині Острога — зовсім зненацька встала й залишила залу. Князь не міг передбачити такого повороту справи, тому кинувся навздогін за племінницею, але був зупинений козаком з охорони.

Втім, княгиня незабаром повернулася. Не звертаючи уваги на ввічливі розпитування Василя Костянтинівича, покликала писаря й одразу ж звеліла скласти грамоту, відповідно до якої вона, високошляхетна Олена Іллівна Острозька, відмовлялася від усіх прав на Острозький замок, замість чого погоджувалася переселитися в Дубно за умови, що князь завершить всі започатковані нею справи з благоустрою Острога. Потім прибув нотаріус із двома свідками, грамота була підписана й належним чином завірена.

Геть розгублений від поступливості племінниці, князь був на сьомому небі від щастя. А княгинечка, закінчивши з паперами, визирнула в коридор і покликала охорону. За кілька хвилин високий широкоплечий козак приніс із бібліотеки чималий згорток, замотаний у квітчасту хустку. Серце князя затріпотіло від радості: невже та сама скриня?! Олена розгорнула хустку. З'явився кований залізом ріжечок заповітної родової реліквії.

З нетерпіння Василь Костянтинівич кинувся до княгині, вона ж торкнулася коня на кришці. Огир устав дибки, скринька розкрилася: виявляється, у ній лежала сама лише стародавня рукописна Біблія! Князь розчаровано мугикнув і про всякий випадок поцікавився:

— А може, у скриньці є ще щось?

— Не знаю, — байдуже відгукнулася княгиня. — Однак я певна, що ви із вдячністю згадаєте про цю Біблію, коли в Острозі з'явиться своя друкарня.

— Яка ще друкарня? — здивувався князь.

— Та сама, котру вам доведеться створити відповідно до моєї жалуваної грамоти. Чи може ви роздумали володіти Острогом, дядечко?..

Не в силах підібрати підходящі слова для відповіді, Василь Костянтинівич лише запекло захитав головою.

— Отак-от краще, дядечку.

Із цими словами княгиня зненацька вийшла з кімнати, навіть не попрощавшись. Втім, на цей прикрий, взагалі-то, дріб'язок Василь Костянтинівич не

звернув найменшої уваги. Він був непідробно щасливим. Ще б пак: адже все здійснилося саме собою — причому без найменших зусиль з його боку!!! Острог і всі неосяжні володіння перейшли в його руки — отже, не треба більше шукати зниклого багато років тому хлопчика...

Він вийшов на двір й окинув прискіпливим поглядом старовинний замок, що царствено здіймався посеред зеленого оксамиту густого листя. Замку було більше трьох сотень років. З минулого століття внутрішні апартаменти не раз перебудовувалися, але ззовні все залишилося, як і раніше. Фронтон прикрашали шість колон і напівкругле вікно з ліпниною по краях над портиком. З усіх боків його оточували міцні фортечні мури з величними башточками. Усередині будинку панувала атмосфера добірності й комфорту, а широкі мармурові сходи з різьбленим поруччям були воістину чудові. І все це відтепер належатиме йому, й нікому іншому!..

* * *

Дарма радів князь: новий польський король — угорець Стефан Баторій не визнав новоявленого власника Острозького замка, доки не одержав від нього величезного хабара. Потім Василю Костянтиновичу довелося виконувати всі умови жалуваної грамоти. Так в Острозі з'явилися лікарня, школа, бібліотека, друкарня, але найголовніше — прославлена у віках Острозька академія.

Глава 7

Повернення спадкоємця

*Острозький замок,
жовтень 1576 року*

Осінь не тішила гарною погодою. Йшли затяжні холодні дощі. Сильний північний вітер здіймав у повітря пріле листя й кидав в обличчя самотніх перехожих. Все це ніяк не налаштовувало на гарний настрій. Із самого ранку небо затягувалося сірими хмарами, з яких сівся огидний холодний дощ. Варто було Василю Костянтиновичу наблизитися до вікна, як струмені крижаного дощу немилосердно хльостали по шибках — не розгледіти нічого. Доводилося повертатись назад до каміна.

Василь Костянтинович вивудив з купи паперів чергову боргову розписку. Однак прочитавши її, князь занурився в сумовиту тугу, що змінилася глухим роздратуванням, потім нестримною люттю, під впливом якої він ледь не жбурнув розписку у вогонь. Втім, це стало б непоправною дурістю, тому Острозький кинув злосчастний документ назад у паперову купу, із кректанням підвівся із крісла й попрямував до вікна, щоб трохи прочинити його, подихати свіжим повітрям і заспокоїтися.

Потім підійшов до каміна і вкинув у вогонь невелике березове поліно. За хвилину воно вже весело горіло, поступово зникаючи в букеті ненаситних язичків яскраво-червоного полум'я. Князь тужливо дивився на вогонь і думав, думав...

То що ж це діється, справді? Так само, як поліно перетворюється на вугілля й попіл, його грандіозні доходи обертаються колосальними витратами. Скільки зусиль

доклав він, щоб нарешті заволодіти родовим замком — Острогом!.. І чим же тепер це обернулося?! Витратами, витратами, одними лише суцільними витратами..

Лікарня для незаможних начебто добудовується, але це виявилися далеко не всі витрати: бо тепер ще треба обладнати богоугодний заклад. А це величезні витрати на рівному місці!.. Гарна спадщина з рук племінниці!

А школа?! Гальшці закортіло збудувати школу, щоб простий люд грамоті навчати! Гаразд, от вам школа... І знов однією лише спорудою не закінчилося: після того для викладання тривіуму³⁴ довелося аж двох учителів запрошувати — для граматики й риторики окремо, для діалектики окремо. Але це був, бачите, усього лише початок! Зрештою, щоб перетворити школу в омріяну Гальшкою академію, треба було подбати також про квадрім — а це ще мінімум двоє вчителів!!! Та ще хоча б по одному слугі в кожного. Й нарешті, геометрію, астрономію і музику без інструментів не вивчиш... От і нові витрати! То навіщо було брати цей тягар на себе? Жах!!! Який жах!..

Тут у двері тихо постукали. Князь напружився. Кого ще лиха година принесла?.. Втім, усі пристрасті, що вирували в душі Василя Костянтиновича, там поки й залишалися. Стороннім же знати про це не обов'язково.

— Хто там? — спитав князь. У кімнату зазирнув дворецький Яків і ледь чутно доповів:

— Управитель Дерманського монастиря Іван Федорович до вас..

— Нехай заходить, — дозволив князь. По тому у кабінет вихором увірвався управитель Дерманського монастиря. Навіть не привітавшись із князем, Іван Федорович одразу перейшов у наступ:

— Що ж це виходить, ваша світлосте? Ви мені обіцяли друкарню, а я натомість вже скільки місяців поспіль стирчу в монастирі! Та й який з мене управитель монастиря, якщо на цих справах я геть не розуміюся?..

— Не переймайся, — при першій же паузі князь спробував заспокоїти відвідувача. — Затримка вийшла, бо лікарню треба добудувати. Але якщо ти тільки слово скажеш, я негайно припиню роботи щодо лікарні й передам гроші на твою друкарню... Ти тільки скажи, чоловіче Божий!

Збентежений таким поворотом, Федорович розгубився. Справді, йому належало вирішити, куди важливіше спрямувати гроші: для лікарні чи для друкарні? Звісно, він схилився до другого, але що ж станеться з хворими, які можуть зцілитися ласкою Божою і піклуванням лікарів...

— Ох, ваша світлосте... Не можу гріха на душу взяти: мабуть, що лікарня зараз більш потрібна, — нарешті здався Федорович.

— Ну от, бачиш! — розвів руками князь. — Ти сам із цим погодився, тож доведеться з друкарнею твоєю зачекати...

Федорович похнюпився, попрямував до дверей, але в останній момент, вже на самому порозі схопився й попросив:

— Ваша світлосте, то хоча б зніміть мене з посади управителя Дерманського монастиря.

— Чого б то? — здивувався князь. — Грошей замало? Ну, то я можу трохи додати.

— Не в тім річ... Саме розташування монастиря...

— Ну, пересунути монастир я не можу, вибач!.. — парирував князь.

³⁴ Тривіум (граматика, риторика й діалектика) і квадрум (арифметика, музика, геометрія й астрономія) склали розроблену Аніцієм Манлієм Торкватом Северином Боецієм (480–525 рр.) класичну систему середньовічної освіти. Тривіум вважався більш легким (більш «тривіальним»), тому відповідав початковому ступеню, однак без більш складного квадрімуму освіта не вважалася повною.

— Ваша світлосте, але ж два села, між якими розташований монастир, постійно воюють між собою!..

— Але ж ти управитель Дерманського монастиря, у тебе влада й відповідальність, от і вирішуй питання. Атож, вирішуй...

Федорович хотів ще щось сказати, але роздумав. Уклонився князеві на прощання й вийшов геть. Після того князь покликав дворецького:

— Якове! Йди-но сюди!

Яків зайшов, низько кланяючись хазяїнові.

— Федоровича до мене більше не пускати, — розпорядився князь твердо.

— А що говорити, якщо прийде? — промимрив дворецький.

— Скажи, що я поїхав в Дубно, в Турів. Що занедужав. Бреши як хочеш, але Федоровича більше не пускай! Зрозумів?

Яків вклонився й вийшов, князь повернувся до паперів, буркочучи щось під ніс.

Іван Федорович справді дуже дратував Острозького, бо нічого не міг вирішити самотужки. Василь Костянтинович розумів, що запросив його трохи зарано, в чому тепер кається. Княжою ласкою прилаштував цього нездару не ким-небудь, а управителем Дерманського монастиря! Така честь... Проте Федорович нічого не міг зробити для примирення двох ворогуючих сіл, тільки регулярно навідувався до князя і нагадував повсякчас щодо організації друкарні. А чого б це зараз гроші на таку справу давати, якщо Польща міняє правителів, немов рукавички, і кожен з королів намагається здерти з найбагатшого магната Речі Посполитої гроші за видачу чергової грамоти на володіння Острогом?!

Друкарня... Це зараз не на часі! Нічого, Буквар зачекає, і всілякі богослужбні книги³⁵ зачекають також. Цей Федорович навіть не уявляє, скільки грошей потрібно витратити, щоб звести будинок. Сидить собі у монастирі одягнений, взутий, нагодований — чого йому ще треба?! Друкарня, бач!.. Це ж верстати потрібні, папір, фарба... Ех-х-х!..

Василь Костянтинович зло покосився на купу ділових паперів. Все це через примхи клятої племінниці Олени! Саме ім'я її прокляте: колись у сиву давнину жаклива війна розгорілася через Олену Троянську, його змушує викидати гроші на вітер Єлена Острозька... Треба ж було понавигадувати стільки всяких різних дурниць, розкопати в бібліотеці всі ці замшілі проекти й поставити їхнє втілення у життя неодмінною умовою володіння Острогом!!! А інакше — скарга самому королеві...

Так що там скарга?! А раптом якийсь молодий аферист синочком її назве — отоді прощай усе!!! Швидше б закінчилися всі ці ідеї й нововведення... Бо достеменно невідомо, скільки ще грошей доведеться викинути заради жіночої примхи. А все через спадщину... Був би у княгині син — він би тихо правив у Дубно. А раптом на Острог замахнеться?! А тут лікарня, школа, академія, зведена стараннями Василя Костянтиновича. І що, все дістанеться йому, бастарду цьому клятому?!

Ні-ні... Син Олени Ілліви та Дмитра Федоровича не просто не потрібен — його поява може стати справжньою катастрофою! Бо якщо княгиня його знайде, то неодмінно віддасть у створену школу, потім в академію. Вивчиться він і правити захоче... Тому не можна дозволити їм зустрітися! Головне тепер — всіляко обмежити Олену у спілкуванні. Особливо з молодими людьми, серед яких авантюристів, охочих назватися загубленим сином княгині — хоч греблю гати! Їй же тільки надію дай, а далі

³⁵ Переїхавши в Острог у 1578 році, Іван Федорович надрукував тут Буквар (1578 р.), Новий Завповіт і Псалтир із вказівником до них (1580 р.), знамениту Острозьку Біблію (1580–1581 рр.) та «Хронологію» Андрія Римші (1581 р.).

хтозна, до чого буйна жіноча фантазія доведе...

А раптом справжній спадкоємець і справді одного дня візьме та й з'явиться тут, в Острозі?! Гусятин розташований не дуже далеко, раптом принесе його нелегка? І що тоді робити накажете?..

— Ваша милосте! — знов пролунав шепіт дворецького. Князь здригнувся й озирнувся. У дверях знов завмер у підлесливій позі Яків. Що тепер йому потрібно? А раптом це знов клятий Федорович!..

— Ваша милосте, до вас брати Калиновські, — доповів дворецький.

— Жени їх до дідька!!! — рикнув князь і навіть кинув у Якова чоботом.

Ну от, тепер ця наволоч до нього преться. Це ж треба: вкрали скарбницю³⁶ князя Курбського³⁷!.. Вони що хочуть — невже щоб князь Острозький їх покривав?! Нехай спочатку навчаться кінці ховати, а вже потім...

Трохи охолонувши, Василь Костянтинович замислився. Щось нечисто із цією скарбницею: Андрій Михайлович одну суму називає, а ці аферисти іншу... Може, й не було ніякого пограбування?! Наприклад, Курбський просто захотів бідним прикинутися, щоб unikнути сплати податків... А що?! Це ідея!!! Напевно, тому тепер ці невдахи Калиновські й шукають захисту у могутнього магната Острозького, бо не грабували нікого...

Треба їх все-таки прийняти: так можна цікаві речі про Курбського дізнатися, а за захист з братів чималу суму здерти! Гроші згодяться, особливо зараз, бо витрати на реалізацію примх навіженої Олени незабаром розорять Василя Костянтиновича. До речі, вдячні за захист брати Калиновські будь-яку брудну роботу виконати погодяться. Зокрема, з Олениним синочком вони впораються залюбки.

І тут (о диво!) в кімнату знов увійшов дворецький зі словами:

— Ваша милосте, брати Калиновські не йдуть, на зустрічі з вами наполягають. То погодитесь їх прийняти, чи я їм доповім, що...

Василь Костянтинович жестом правої долоні наказав Якову замовкнути й зачекати, а сам продовжив обмірковувати ситуацію.

Отже, вони не пішли... Що це — невже знак долі?! Справді, чому б і не використати Калиновських у власних інтересах... Дуже навіть можливо! Якщо вони не побоялися зв'язатися із самим князем Курбським, то натуру мають зухвалу. А якщо сказати братам: «Поїдьте в Гусятин, знайдіть там сімейство Наливайків і вибийте з них усі дурощі. А я за це візьму вас під своє заступництво». Що ж, це має спрацювати...

Хоча...

Так, мабуть, у цьому разі про спадкоємця можна забути назавжди. Про те, що Олена колись зустрінеться з ним, також можна не турбуватися. І нарешті, останнє: за землю Наливайків можна запросити чималу ціну. Становище Калиновських катастрофічне, вони мимоволі змушені будуть погодитися. Мабуть, це найкращий вихід з нинішньої ситуації.

Вирішивши, як варто повестися, Василь Костянтинович встав із крісла і спокійно наказав дворецькому:

— Веди гостей сюди, я, мабуть, все ж таки прийму їх.

³⁶ У даному контексті (нині застарілому) скарбниця — це кошти приватної особи.

³⁷ Андрій Михайлович Курбський втік з Московського царства у 1563 (за іншими свідченнями — у 1564) році. У липні 1564 року отримав від Сигізмунда II Августа великі володіння у Литві й на Волині.

*Острозький замок,
пізня осінь 1578 року*

В один з осінніх днів, коли перші заморозки дихнули холодом на кущі й дерева, а пожовтіле листя летіло на землю від найменшого пориву вітру, князь Острозький у супроводі вірного дворецького Якова прогулювався замком і раптом почув, як хтось сердито свариться біля воріт.

— У чому там справа, Якове? — запитав він дворецького.

— Уявлення не маю, ваша милосте! — розвів руками той.

Із цікавості вони попрямували до воріт і побачили, що вартові намагаються прогнати геть злиденних прохвчів — двох хлопців і дівчинку.

— Що тут відбувається? — поцікавився князь в охоронців.

— Ці злодюжки в замок хочуть прорватися за всяку ціну... — презирливо відгукнувся один зі стражів.

— Ну-ну, навіщо ж кривдити знедолених, тим більше дітей! — примирливо мовив Василь Костянтинович, який перебував сьогодні в доброму гуморі.

— Княже, ці злидні, — і начальник охорони вказав на дітей, — вимагають допустити їх до вашої світлості. Тільки-но мені доповіли про це, я наказав гнати цих нахаб геть. Ач, що вбили собі в голови! Бачите, до князя хочуть. Чи чувана справа? Не князь їм потрібен, а різки, й якнайдовші!

Однак почувши це, Острозький лише розсміявся, чим привів начальника охорони в легке здивування:

— Не гнівайся на них, Федоре. Ти не правий. Чом би, справді, цим нещасним не попроситися до свого князя?

І відразу згадавши якийсь момент ранкового богослужіння в домашній каплиці, Василь Костянтинович додав повчально:

— Окрім того, хіба не сказано у Священному Писанні: «Пустіть дітей приходити до Мене й не забороняйте їм, тому що таким є Царство Боже»? От нехай і приходять.

— Ваша милосте, та Господь із вами! Чого б це всяким босоногим обшарпанцям зі своїми дріб'язковими негараздами пхатися князеві...

— А якщо я захочу довідатися, що їм завгодно? — заперечив князь.

— Ну, хіба що буде на те воля вашої князівської милості. Тоді ми маємо виконати вашу волю, — потупився начальник охорони.

— Тоді пропусти їх без зволікання. Сьогодні я схильний слухати прохання будь-якого знедоленого й навіть найостанніших з них не відкину.

— Слухаюся, ваша милосте.

З усією можливою поспішністю прибульці постали перед князем. Уперед вийшов юнак років двадцяти — дуже худий, високий на зріст. Коли великий сірий каптур його дорожнього плаща впав на широкі плечі, Василю Костянтиновичу відкрилося обличчя юнака.

Князь затремтів, тільки-но побачив його. В його збудженому мозку почали виникати страшні картини минулого: «Дмитре Федоровичу! Ти нічого поганого не подумай! Я все віддам Олені!» — ледь не закричав князь з переляку. Але швидко опанувавши свій переляк, відвів очі, одночасно хрестячись у порожнечу.

— Мене звати Северином, — мовив юнак, дивлячись собі під ноги.

— Ну, Северине, і чого ж ти хочеш, дозволь довідатися?

— Нам би з князем поговорити, — відповів той доволі твердим голосом, в якому не почувалося жодного трепету, цілком природного в подібній ситуації. Відповів і

підняв на Острозького великі виразні зелені очі, що звикли дивитися на світ з відкритою безпосередністю прямодушної натури.

«Як же він схожий на батька... Скільки років минуло...» — думав хазяїн замку. Василю Костянтиновичу були до болю знайомі цей гордий виблискуючий погляд, природний рум'янець на всю щоку й довге хвилясте біляве волосся. Хлопця можна було б назвати красенем, якби не брудна подерта сорочка, латані штани, рваний плащ і стоптані сап'янові чоботи. Втім, хоча одяг та взуття юнака помітно зносилися, все це було колись пошито з дорогих добротних матеріалів. Отже, хлопець не завжди був злиденним і бідним! Цікаво, дуже цікаво...

— Нам? Кому це «нам»? Тобі, чи що? — тим часом спитав Василь Костянтинович, посміхаючись. А сам подумав: звідки він тут узявся? Та ще із цими дітьми... А вголос мовив:

— Чому це мені одному? Нам усім до князя дійти потрібно.

— Усім, кажеш?

Острозький уважно оглянув інших дітлахів. Другому хлопчикові на вигляд було років дванадцять. Горбатенький, непоказний, коротконогий, зі смолянисто-чорним волоссям, маленькими рухливими вічками і сірим, вузьким, поїденим віспою личком. На відміну від брата, тихий, наляканий і покірливий. Одягнений гірше решти, босий.

Оскільки дівчатка саме в цьому віці швидко переганяють у зрості однолітків-хлопчиків, можна було вирішити, що їхня сестра (якщо це справді їхня сестра!.. і до речі, якщо між усіма трьома взагалі є родинний зв'язок!..) була на пару років старшою, ніж наймолодший з дітей. Струнка, блакитноока, гожа: свіже гарне личко, почервоніле від холоду, каштанове волосся, кілька пасом якого вибилися з-під колись квітчастої хустки... Загалом — янголятко! Одягнена вона була в довгу полотняну сорочку, колись синю, а також у вилянула вовняну спідницю, маленькі дівочі ніжки були взуті в грубі стоптані чоботи.

Князь уважно оглянув діточок.

— Ну, то чого ж ви хочете? — запитав ще раз.

— Нам із князем потрібно говорити, — відповів старший юнак, роблячи крок уперед.

— Що ж, я і є князь, — спокійно мовив Острозький, завершивши огляд молодших дітей. Юнак зміряв Василя Костянтиновича недовірливим поглядом, потім сказав:

— А ти справді князь? Нам же доводиться вірити тобі на слово, оскільки ми не знайомі...

Почувши таку відверту зухвалість, стражники, які перебували неподалік, мимоволі подалися вперед, готові негайно схопити нахабу. Однак їх зупинив голосний регіт хазяїна замку. Справді, давно вже князь не сміявся так весело й щиросердо, як зараз! Він припускав, що довідавшись, з ким має справу, юний жебрак затремтить від переляку, впаде на коліна... загалом, виявить рабську покірність. Замість того паливода спілкується з ним на рівних. «Нам доводиться вірити, адже ми, бачте, не знайомі». Ач який!!! Ну, і як тут втриматися від сміху?!

— Даю чесне князівське слово, що я і є князь, — мовив Острозький, зрештою вгомонившись.

— Отже, князь? — підвищивши голос, перепитав парубок, дістаючи з-за пазухи зім'ятий папірець. — Тоді віднови справедливість! Через кавалок землі, колись подарований тобою, ми втратилися батька.

— Батька? — перепитав князь, усе ще посміхаючись. — Щось ніяк не збагну.. Хто ж ви такі будете?

— Ми — діти твого вірного служника, збіднілого козака Анджея Бірковського. Вияви милосердя, захисти сиріт від лиходіїв! — наполегливо повторив старшенький. Спогади заворушилися в серці гострими крижинками, сум і переляк затьмарили обличчя князя. Щоб не видати себе, Острозький затулив очі долонею, немовби захищаючись від яскравого світла.

«Діти збіднілого козака Анджея».

Ну, це ж треба!.. От тобі й спадкоємець, ласкаво просимо... І щоб саме от тепер... Нічого сказати — з'явився даруночок, маєте!..

Хоча... стривайте—но, стривайте!!!

— То ви, отже, діти Анджея Бірковського, — мовив князь, водночас гарячково міркуючи. Коли спадкоємця було віддано під опіку цього сімейства, там уже нібито підростав ще один хлопчисько. Щось таке він нібито чув від Беат: сімейство садівника зі своєю дитиною... Здається, так. Отже, зеленоокий нахаба може й не бути спадкоємцем... хоча за віком цілком підходить саме він. І до чого схожий на князя Сангушка!..

А якщо припустити, що в сімействі Бірковських був ще один хлопчик — найстарший?! І це також можливо... Хто там розбере цю голоту!

— Чи всі ви тут? — про всяк випадок уточнив Острозький. І негайно був винагороджений за кмітливість відповіддю:

— Ні, не всі. Був ще брат Дем'ян, тільки він не з нами.

Ага, отже, був ще брат Дем'ян... Ну, щоб не з'ясовувати історію кожного з братів, лишається припустити очевидне: спадкоємцем є Северин — дуже схожий ззовні на князя Сангушка! Не невідомий Дем'ян, не цей горбатий неомірок, а саме Северин... Що ж, непогано. Навіть дуже добре.

— Звідки ви прибули, дозвольте довідатися? Як сюди дісталися? — продовжив князь уже в більш розслабленій манері.

— У Гусятині ми жили, і жили непогано, дай Боже всякому, — відповів юнак досить розважливо і швидко перехрестився. — Пилип та Ірена в школу ходили, я вдома вчився.

— А що ж той ваш брат?..

— Він давно виїхав від нас. Подейкують, сюди подався, в Острог.

«Он як, в Острог?! Прямо до мене?! Дем'яном зветься?! Цікаво», — подумав Василь Костянтинівич. Втім, попри важливість і несподіваність усього почутого, він і оком не моргнув. Юнак тим часом продовжив:

— Загалом, усе в нас було добре, поки два роки тому брат Василя Калиновського не відкупив спадщину у Сверчів. З'явився ірод нізвідкіля, при грошах і при грамотах...

— Ну, а у вас, у вас що там сталося?

— Погано те, що земля наша панові Мартину Олександрові Калиновському сподобалася, от він і велів нам забратися геть. Тільки батько вперся: наша земля! Тоді козаки пана Калиновського налетіли на нас, батька побили так, що він на третій день помер. Після того мати відправила нас до тіточки Софії, якій ми свого часу дуже допомагали. Але тітка погано з нами поводитися. От ми й змовилися утекти від неї, щоб шукати захисту в тебе, княже, від служників твоїх свавільних і нерозумних.

— Бідолашні діти! — майже щиро поспівчував Острозький. — А що ж ви до матері рідної не подалися?

Всі троє миттю набурмосилися, і тут в розмову нарешті вступила дівчинка, мовивши переривчастим від хвилювання голосом:

— Немає в нас більше ненечки...

— Тобто як це? — не зрозумів князь. Та юнак наказав сердито:

— Помовч, Іренко, я говоритиму, якщо вже почав, — і пояснив:

— Нам це тітка Софія сказала. Мовляв, померла ваша матінка, царство їй небесне. Померла, так що забудьте про неї, бідолашну. Тоді ми й розсудили, що найкраще до твоєї княжої милості відправитися.

— Ах, який жах! — закивав співчутливо Василь Костянтинович. — Горопашні дітки, з такої далечини добиралися... Але як?! На що ж ви жили увесь час неблизького шляху?

— У нас хрестики срібні були та ще сережки в Іренки, от ми їх і продали.

Погляд князя мимоволі ковзнув по дитячих шийках, худих, немов у курчат, і перемістився на рожеві від морозу вушка дівчинки. Острозький був пригнічений побаченням. Його глибоко зачепило, як дивилися на нього сповнені напруженого очікування очі сиріток.

Якийсь час князь вагався, не знаючи, як продовжити розмову — і взагалі, чи варто продовжувати. Він чомусь розгубився під поглядами трьох злидених шарпаків, насилу підшукуючи слова, якими найкраще можна було висловити почуття, що переповнили його серце.

— Що ж, милі мої, батька я вам повернути не зумію, — нарешті мовив Василь Костянтинович, — однак же подбаю про вас замість нього... Агов, Федоре!

— Так, ваша милосте?..

— Послухай-но, Федоре, сьогодні зранку ти велів прогнати звідси цих нещасних сиріток, намагаючись позбавити їх будь-якої можливості навіть на значній відстані побачити мене.

— Але ж я не знав, що ваша світлість зацікавиться!..

— Ах, облиш, — князь лише рукою махнув. — Зрозуміло, не знав. Як і я не знав, що сирітки є дітьми мого вірного служника Анджея Бірковського. А тепер це відомо й мені, і тобі. Тож буде цілком справедливо, якщо саме ти подбаєш про дітей. Отже, простеж особисто, щоб їм усім було надано гарне житло, їжа й новий чистий одяг. Нехай про них піклуються до тих пір, поки я не вирішу подальшу долю кожного з них. Зрозумів?

— Буде виконано, ваша милосте! — вклонився начальник охорони.

— А ти, люб'язний, — обернувся Острозький до дворецького Якова, — завтра ж відправляйся в Гусятин. З'ясуй докладно, у яких умовах діти там жили. Розшукай також їхню тітку... як там звать її, тітку вашу?

— Тітка Софія, — підказав юнак.

— От-от! Розшукай цю саму Софію й вивідай у неї все, що можна. Після повернення про почуте доповіси мені особисто. Зрозумів?

Дворецький вклонився й мовив коротко:

— Ви, ваша світлосте, найшляхетніший з людей!

І слідом за цим звернувся до сиріток:

— Дякуйте хазяїнові і йдіть за Федором, він про вас подбає.

Дівчинка граціозно присіла й, піднявши на благодійника ясні очі, мовила з неприхованою вдячністю:

— Спасибі, ваша світлосте!

Наймолодшенький з дітей низько вклонився й подякував, розтягуючи кожне слово ледве не по складах:

— Дя-а-аку-у-у-ю-у-у... ва-аша-а... сві-ітло-ос-те-е-е...

Старший же промовчав, тільки кивнув різко.

— Оце і є твоя подяка? — здивувався Василь Костянтинович. Цього разу князь не стримався, і його брови повільно поповзли нагору.

— Я краще відслужу твоїй князівській милості вірою і правдою.

Острозькому сподобалася грубувата, але відверта відповідь юнака.

— Саме з отаких молодих людей виростають чудові воїни, — похвалив він.

— Я виховаю його солдатом, Якове. — замислено мовив князь. — Гадаю, це найкраще, що можна зробити для цього хлопця.

— Цілком згоден з вашою милістю, — поспішно підтакнув дворецький.

— От і добре. Його покійний батько...

Тут Василь Костянтинович немовби ненавмисно поперхнувся, а відкашлявшись, продовжив з підйомом у голосі:

— Його покійний батько Анджей Бірковський також був добрим воїном. Ах, Якове, Якове! Який же чудовий цей Божий привілей, подарований нам, сильним світу цього — творити добро заради торжества краси й справедливості! От тільки...

Князь замислився на мить, але зрештою вирішивши, що вірному дворецькому можна довірити настільки таємні думки, докінчив:

— Тільки це недешево мені обходиться, Якове. Дуже й дуже недешево!.. От чому я не можу часто творити добро. Так-так, і такому могутньому магнатові, як-от я, також доводиться бути ошадливим. Ти ж бачиш, що хоча навіть Господь Бог добрий і ласкавий, але ж не до всіх, далеко не до всіх... А якщо подумати гарненько, то навіть на мене милосердя Всевишнього проливається далеко не завжди. Отак-то.

Отже, троє дітей залишилися в Острозькому замку. Коли через два дні Василь Костянтинович побачив їх, як вони гралася на садовій галявині, чисто вдягнені, умиті, нагодовані, — то дуже здивувався тому, наскільки різучо вони змінилися.

За тиждень дворецький Яків повернувся з Гусятина й доповів князеві Острозькому все, що вдалося вивідати про сиріток. Вони дійсно виявилися дітьми збіднілого Анджея Бірковського, якого сусіди називали «Наливайком». Після смерті батька виховувалися у двоюрідної тітки з матиного боку на гроші, які регулярно висилала їй удова. Але оскільки матір розпродала все майно, кошти нарешті скінчилися. З тих пор тітка Софія перестала піклуватися про зайві роти. Тоді вдова Бірковського Марися відправилася за допомогою до сина Дем'яна, який жив окремо. Але так до нього й не дісталася. А куди пропала в дорозі — одному Богові відомо!..

Вислухавши звіт дворецького, Василь Костянтинович вирішив взяти сиріт до себе на виховання: хлопчиків прилаштували в нещодавно засновану в Острозі слов'яно-греко-латинську школу³⁸, а дівчинку віддали в монастир, щоб потім її можна було вигідно видати заміж, наділивши багатим посагом.

— Подбаю про нещасних сиріток, як про своїх рідних діток: дуже вже вони мені до душі припали! — пояснив князь. — А ти, Якове, відшукай-но скоріше тут, в Острозі, їхнього брата. Матір їхню Марисю також продовжуй шукати. Але з ними потім розберемося. Що ж до цих чудових діточок, то ти час від часу доповідатимеш мені особисто, як просуваються справи у кожного. Грошей не шкодуй: милосердні діяння й мені, і тобі на тім світі зарахуються.

Яків сумлінно виконав доручення. Щоправда, з'ясувати щось про безслідно зниклу вдову так і не вдалося: либонь, вона дійсно померла в дорозі...

Брата теж не вдалося розшукати, хоча насправді підозрілий князь Василь Костянтинович вже давно здогадався, що його помічник Дем'ян і є одним з братів Бірковських. Недарма цей хитрун на пам'ятному нічному допиті не виказав князеві справжнього прізвища свого батька — Анджея Бірковського. Навпаки, навмисно назвав вуличне прізвисько їхнього сімейства — Наливайки. От негідник — князеві в очі брехати!..

В тому, що брати Калиновські забили до смерті лише главу сімейства Анджея

38 Майбутня Острозька академія.

Бірківського, Василь Костянтинович побачив зрештою особливий знак долі. Мабуть, вищі сили розпорядилися таким чином, щоб саме він подбав про сиріток... і можливо, колись вони ще стануть йому в нагоді, хтозна! Головне — не дати княгині Олені жодного шансу побачити спадкоємця... Але це було неможливо: Гальшка не виїздила за межі Дубна, діти ж жили тут, в Острозі.

Наймолодший з братів — Пилип, виявився занадто хворобливою дитиною. Він вгасав тихо й непомітно, незважаючи на всі турботи, і через півроку після появи в Острозькому замку хлопчика не стало.

Зате інші почувалися доволі непогано. Щотижня Яків відвідував Ірену в монастирі сестер василіанок, час від часу балував дівчинку солодощами, незважаючи на суворості монастирського статуту. Окрім того, раз на місяць дворецький відвідував Острозьку школу, щоб поцікавитися навчанням Северина. Про цього княжого підопічного вчителі озивалися з незмінною похвалою:

— Прекрасний парубійко! Старанний, допитливий, працьовитий, акуратний, слухняний. Вчиться із задоволенням. Щоправда, у граматиці, риторичі, діалектиці й музиці йому не дуже таланить, зате з арифметикою, геометрією й астрономією справи значно кращі — а саме ці науки дуже потрібні військовій людині. З огляду на деяку здібність до мов, на нього чекає блискуче майбутнє. Чудовим воїном стане.

Нарешті, раз на рік, у самий переддень Різдва князівські підопічні одержали право особисто прибувати до свого благодійника, який обсилав їх різноманітними милими дрібничками.

* * *

Одержавши в Острозькій школі освіту, Северин Бірківський, ще у ті роки прозваний Наливайком, зробився сотником надвірної корогви князя Василя Костянтиновича.

Тим часом Дем'ян ставав дедалі більш незамінним князівським помічником у різноманітних делікатних справах. Поступово його вплив на князя зростав ще більш відчутно...

Глава 8

Марна таємниця

Острозький замок,

1582 рік

— Стривай–но, стривай, я тут про своє задумався, а тому не зовсім розчув: про що ксьондз говорив над труною покійної? Нумо повтори, люб'язний! Тільки–но більш виразно: не хочу нічого упустити цього разу.

Дем'ян доклав чималих зусиль для того, щоб жодним мимовільним жестом не виказати свого обурення. Зрозуміло, неприязне ставлення князя Василя Костянтиновича до княгині Олени Іллівни ні для кого не було секретом. Саме тому тепер старий хитрун і не поїхав на її похорон в Дубно... Більш того, саме тому, що глава дому магнатів Острозьких не дозволив поховати свою племінницю в Острозі, вона

упокоїлася в Дубно — хоч і древній, але все-таки другорядній резиденції великих володінь Острозьких! Наприкінці життя Василь Костянтинівич вигнав туди нещасну страждальницю й тепер ревно не допустив її у фамільну усипальницю головної резиденції.

Але що сталося сьогодні зі слухом князя?! Ймовірно, він вже уп'яте або вшосте вимагає повторити ті або інші обставини похорону княгині, про які Дем'ян доповідає нібито неточно або невиразно. Насправді ж Василь Костянтинівич відверто насолоджується почутим. От же ж старий лис!!! На похорон Олени Іллівни не поїхав, пославшись на слабке здоров'я. Але щоб ніхто не посмів сказати поганого слова про його неповагу до покійної, знайшов цікавий вихід: послав замість себе Дем'яна, а тепер от жадав від нього найдокладнішого звіту.

Старий лис... Дем'ян хоча й поважав покійну всією душею, однак був для неї зовсім чужою людиною! Не дарма ж сини Василя Костянтинівича — княжич Януш Васильович і княжич Олександр Васильович — намагалися навіть не дивитися у бік батьківського посланця. А якщо й дивилися, то косо і досить зневажливо... Загалом, усі про все здогадалися, але Дем'ян нічого не міг вдіяти ні тоді, ані тепер. Тоді, на самій церемонії, довелося терпіти погано приховуване презирство оточуючих, тепер — раз за разом повторно переказувати різні епізоди похорону, нібито не зрозумілі князеві або не почуті Острозьким з неухважності.

Дем'яну було важко справлятися з нинішньою місією іще через певні невеселі міркування, що долали його останнім часом. Почалося все із чергового проекту, яким нині покійна княгиня почала марити чи торік, чи позаторік: на її думку, тепер в Острозі не вистачало притулку для прочан! Надиктовуючи й підписуючи грамоту на володіння титульним замком, Олена Іллівна зробила невеличку помилку, зовсім упустивши з виду таку будівлю. Тепер же раптом зрозуміла, що прочанам й іншому мандрівному люду просто ніде зупинятися. А тому спробувала всіляко довести Василю Костянтинівичу необхідність побудувати ще й притулок.

Уявивши, яка купа грошей піде ще й на цей богоугодний заклад, скупий князь роздратувався й відповів племінниці досить різко. Олена Іллівна продовжувала наполягати, Василь Костянтинівич упирався. Однак зрештою не витримав і місяців десять назад прикликав до себе Дем'яна, що більш-менш освоївся у замковій бібліотеці, наказав перевернути хоч догори дригом скрині з кресленнями та проектами, розшукати все, що може сосуватися притулку для прочан, і знищити до останнього папірця.

Вкотре перериваючи невичерпні бібліотечні архіви, Дем'ян про всяк випадок вирішив оглянути також інші замкові кімнати: а раптом і там знайдеться щось непомічене?! І справді, у кабінеті Іллі Костянтинівича, на підлозі в темному кутку помітив невеличкий темний зошит у шкіряній обкладинці. Очевидно, книга загубилася тут випадково, однак з якоїсь причини цього ніхто не помітив... Хоча не дивно: господиня давно полишила замок, а новий господар мав купу інших турбот.

Однак Дем'ян здивувався ще більше, розкривши записник і виявивши, що це особистий щоденник матері княгині Олени Іллівни — сіятельної Беатрис Костелецької! Цікаво, яким чином особисті записки старої княгині, про яку Дем'яну було відомо лише з переказів, потрапили в кабінет її чоловіка?! Втім, він не став битися над цією загадкою, бо поспішав виконати завдання князя Острозького. Але природна цікавість була надто сильною, щоб Дем'ян зовсім забув про щоденник пані Беат, тому прочитання таємничих записок було всього лише питанням часу.

Незабаром, гортаючи папери в бібліотеці, Дем'ян знайшов листування князя Василя Костянтинівича з пані Беат. Поступово ознайомився і зі змістом щоденника та був несказанно вражений величезною кількістю підлих інтриг, якими матір і дядько

обплутали бідолашну Олену Іллівну. Як з'ясувалося, в цій темній і таємничій історії не обійшлося і без втручання самого короля Сигізмунда II Августа, королеви Бони й навіть тихої набожної принцеси Анни...

Разом з тим, у Дем'яна з'явилося досить лоскитливе запитання, пов'язане з дитинчам Дмитра Федоровича Сангушка й Олени Іллівни Острозької. Пані Беат записала в щоденнику, що малюк був доручений турботам якоїсь Марисі — служниці пані Олени. У листах пані Беат йшлося про те, що Марися мала прилаштувати дитинча в нову родину, як їй було велено. Натомість служниця підлим чином вкрала його, а потім втопила чи то в глухому лісовому озері, чи то в болоті. Й сама загинула, роздерта вовками. Дем'ян здригався щоразу, перечитуючи будь-які відомості про цю Марисю. Адже так само звали і його власну матусю...

Потім він зіставив час викрадення й загибелі безневинної крихітки (березень 1555 року) з роком... власного народження! Матінка чомусь стверджувала, що його назвали на честь мученика Даміана Римського³⁹ і водночас — що він і Северин народилися в один день з різницею рівно в рік. Виглядало це, щонайменше, дивним, оскільки Даміанів день припадав на липень, а Северинів — на червень. Але в кожному разі, Дем'ян з'явився на світ влітку 1554 року. Отже, у березні 1555 року йому мало б виповнитися від семи до дев'яти місяців.

Але ж пані Беат писала про восьмимісячного синочка Дмитра Федоровича Сангушка й Олени Іллівни Острозької, хоч і не назвала жодного разу його імені!!! Однак якби зникле дитинча звали Дем'яном, то він мав би народитися саме в середині липня 1554 року!..

З іншого боку, Северин також більш-менш підходив за віком, якщо відкорегувати розрахунки... В будь-якому разі, Дем'ян знав правду, хто є зниклим сином князя Сангушка і княгині Острозької.

Якби збігалося щось одне (або ім'я непутячої служниці і його матері, або вік його самого, Северина й загиблого немовляти), Дем'ян не звернув би на це ніякої уваги. Однак подвійний збіг змусив замислитися. Коли ж він згадав щорічні наїзди в Гусятин жадібною тіткою Софії, яка увесь час погрожувала матінці викрити якусь таємницю... Яка така, з дозволу сказати, таємниця могла тяжіти над сімейством простого гусятинського кушніра?! Але якщо бабі було відомо, що Анджей Бірковський і його дружина Марися виховують у своїй родині спадкоємця двох найшляхетніших родин Речі Посполитої...

Відразу ж Дем'ян згадав, як кілька років тому Костянтин Васильович цікавився долею земельних ділянок, відданих його милістю у користування різним людям між 1554 й 1555 роками. Згадав також, що п'ять років тому його осиротілі брати й сестричка з'явилися за захистом до князя Острозького. Так, його батьків не стало: згідно з чутками, спочатку брати Калиновські до смерті побили батька, потім кудись зникла мати.

Ех, поговорити б про цю справу з матінкою — та, на жаль, неможливо!.. Тітка Софія?! Але чи жива дотепер стара карга, чи захоче говорити із внучатим племінником після всього, що сталося... І тут він згадав, як під час останньої зустрічі з тіткою полаявся з нею, й вона назвала бастардом спочатку Северина, а потім, немовби щось згадавши, — його, Дем'яна!.. Батько тоді дуже засмутився й побіг у шинок... І все ж не хотілося Дем'яну зустрічатися з тіткою Софією, та чи й жива досі клята баба?..

Ні, якщо вже звертатися з такими діткливими запитаннями, то вже просто до княгині Олени Іллівни! Тільки от лихо: її відносини з дядьком вже встигли перейти в стадію погано прикритої війни. Колись Василь Костянтинович не раз посилав Дем'яна як свою довірену особу до княгині для налагодження між ними контактів. Потім Дем'ян

39 За православним календарем відзначається 14 липня.

знаходив різні пристойні приводи для поїздок в Дубно, а князь відмовляв. А потім вони посварилися, й наполягати на своєму Дем'янові було небезпечно: Василь Костянтинович у такі моменти ставав особливо підозріливим. Не нашкодити б собі самому...

Лишалось чекати підходящого випадку.

І Дем'ян смиренно чекав. А час минав. І дочекався він... смерті Олени Іллівни Острозької!.. І треба ж: глузлива доля немовби зіграла з ним лиховісний жарт — Василь Костянтинович негайно прикликав до себе особливого порученця, й пославшись на хворобу, велів представляти його персону на похороні покійної.

Пізно! Ах, як шкода, що занадто пізно!.. Тримаючись в охвісті жалобної процесії, Дем'ян усе не міг спекатися досади на самого себе, що за стільки місяців так і не знайшов пристойного приводу для самостійної поїздки в Дубно. Тепер же труну з мертвим тілом удовиці-княгині віднесли в замкову каплицю, а потім до сімейного склепу.

Дем'ян так і не дізнався, ким йому доводилася княгиня Острозька. Може, була йому чужою жінкою... або все ж таки рідною матір'ю?! Тепер вже не дізнатися ніколи! Прикро, ах, як же прикро!..

Так ще й тепер, після усіх цих переживань зволь повторювати старому хитрунові Василю Костянтиновичу то перелік присутніх, то прощальну промову ксьондза... Хоча насправді Дем'янові вити від досади хочеться, а не чужі слова повторювати!!!

— Отже, так і сказав?! — із зовсім незрозумілої причини обличчя князя Острозького світилося неприкритим торжеством.

— Так і сказав, — підтвердив Дем'ян, розгублено дивлячись на свого володаря й зовсім не розуміючи причини для подібного настрою.

— Ну що ж, Дем'яне, не приховаю: потішив ти мене, потішив...

Він делікатно промовчав, очікуючи розв'язки. Немовби прочитавши думку служника, Василь Костянтинович широко посміхнувся і з апломбом мовив:

— На його щастя, ксьондз недостатньо добре знав покійну, але я ж знав племінницю набагато краще!

Сказавши це, старий піднявся, пройшовся до стіни, зупинився біля невеликого витонченого столика, на якому стояла дубова, окута залізом скринька, ніжно погладив її кришку й продовжив у тому ж тоні:

— Оця штучка, Дем'яне, є нашою фамільною реліквією. Колись її залишив у спадок своїй єдиній дочці мій брат Ілля Костянтинович, від Олени Іллівни скринька перейшла в моє володіння. Відповідно до сімейного переказу, штучка ця принесе комусь із князів Острозьких нечувану владу й небачене багатство. Чи знаєш, що насправді сховано у цій скриньці?

Дем'ян лише плечима знизав.

— То довідайся ж!

Князь натиснув на фігурку коня на кришці, той зненацька став дибки, вершник опустив меч. Щось клацнуло, кришка відкинулася, відкривши обкладинку величезної рукописної Біблії.

— Слово Боже — от що вже зробило нас, князів Острозьких, наймогутнішими магнатами Речі Посполитої! Отримавши цю скриньку у своє розпорядження, я не розумів цього й, зізнаюся чесно, зрозумів тільки зараз, із твого переказу похоронної промови ксьондза. І прошу тебе підтвердити мою думку, прочитавши дещо із цієї священної книги.

Виголосивши це урочистим тоном, Василь Костянтинович покликав жестом Дем'яна до себе, а коли той наблизився — дістав зі скрині розкішно оздоблене Святе

Письмо й простягнув порученцю зі словами:

— Відкрий і читай.

— Отут, де закладка? — уточнив Дем'ян, акуратно розкриваючи важкий фоліант на столі поруч зі скринькою.

Але відразу ж ошелешено подивився на пана, який здивовано запитав:

— Яка ще закладка?..

— Та оця ж! — і Дем'ян продемонстрував довгу смужку шкіри, закладену між сторінками. Оскільки старий князь тільки переводив здивований погляд з нього на розкриту Біблію й назад, Дем'ян поспішив пояснити:

— Закладка була отут. Це... це...

Він придивився до тексту й мовив:

— Це Перше послання святого апостола Павла до Тимофія, глава шоста. До речі, тут позначений п'ятнадцятий вірш. От же мітка, на краю сторінки! Очевидно, ваша милосте, ви хотіли, щоб я прочитав цей вірш, чи не так?..

Нічого не відповівши, Василь Костянтинович досить безцеремонно відіпхнув Дем'яна, прискіпливо впився у позначений вірш, прочитав уголос:

— «...що його свого часу покаже блаженний і єдиний міцний, Цар над царями та Пан над панами...»⁴⁰

Одразу ж різко обернувся до Дем'яна і якимсь зовсім чужим, незнайомим голосом прохрипів:

— Ні, я про інше думав, зовсім про інше... Хто посмів торкнутися нашої сімейної реліквії? Чи не ти, часом?!

— Та що ви, ваша милосте! — переляканий Дем'ян відступив на два кроки. — Як би я встиг зробити закладку й позначку на сторінці, тільки-но одержавши книгу з ваших рук?! И чим: у мене ж ні пера немає, ані каламаря...

— Ах, так, твоя правда.

Князь повернувся до Біблії та знову прочитав:

— «...що його свого часу покаже блаженний і єдиний міцний, Цар над царями та Пан над панами ...»

— Ваша милосте... — боязко звернувся до нього Дем'ян.

— Чого тобі?

— Ваша милосте, а раптом позначка була зроблена заздальгідь?

Острозький лише набурмосився, очікуючи пояснень.

— Ну, тобто... Тобто раптом цей вірш відзначили не зараз, а колись давним-давно?.. Може, це якась підказка? Ваша милосте, а дозвольте-но мені глянути на цей вірш.

Василь Костянтинович пробурмотів невдоволено:

— Не розумію, що саме сподіваєшся ти тут побачити? Сам же прочитав тільки-но, — хоча все-таки посторонився, даючи Дем'янові можливість знов підійти до Біблії. Однак той схилився над скринькою, взяв її, оглянув дуже уважно і, демонструючи хазяїнові, тріумфальним тоном мовив:

— Ну, так і є! Бачите?

Князь зрушив до перенісся брови й наморщив чоло, намагаючись зрозуміти, на що саме натякає Дем'ян. Нічого загадкового в скриньці начебто не було: сама з мореного дуба, обита для міцності по кутах залізом, з фігуркою лицаря на кришці, що слугувала ключем, зсередини вистелена чорним оксамитом... Що тут загадкового?! Звичайний футляр для набагато більш дорогоцінного вмістилища — Біблії.

Зрозумівши, що князь не помітив нічого незвичайного, Дем'ян сунув руку в

⁴⁰ Цитата з Біблії в українському перекладі Івана Огієнка.

скриньку й показав, що вона увійшла туди на глибину розпрямленої долоні. Після чого притулив руку до тієї ж стінки із зовнішнього боку й з торжествуючим виглядом констатував:

— Тепер бачите, ваша милосте, наскільки товсте тут дно?

Василь Костянтинович насилу притримав здивований вигук: справді, якщо глибина скриньки становила щось близько п'яді, то по зовнішній стінці вона була як мінімум удвічі більшою. Недостатність глибини не кидалась в око через оксамитово-чорну внутрішність скрині... Треба ж, як все просто! І треба ж такому статися, щоб цього досі не помітив ні князь Острозький, ані покійна Олена Іллівна, яка раніше володіла скринькою. Але яку ж таємницю приховує надзвичайно товсте дно?!

— Я подумав, що відмічений у Першому посланні святого апостола Павла до його учня Тимофія вірш натякає: хтось у свій час повинен щось відкрити, — немовби прочитавши князівські думки, відгукнувся Дем'ян, який заходився водночас дуже ретельно обмацувати скриньку. — Оскільки слова ці позначені в Біблії, то натяк не стосується ні самої книги, ані скриньки: вони вже розкриті. Залишилося припустити, що скринька повинна відкритися двічі. От я й...

Вимовляючи останні слова, Дем'ян надавив зсередини одночасно на обидві короткі бічні стінки скриньки, немовби намагаючись розвести їх у різні боки. Знову клацнула прихована пружина, і довга бічна стінка скрині, протилежна тій, до якої кріпилася кришка, відкинулася убік. За нею виднілася дещо втоплена висувна шухлядка.

— Залиш-но мене самого.

Дем'ян відірвався від скриньки і здійняв очі на Василя Костянтиновича.

— Негоже тобі бачити те, що призначено лише для погляду прямого власника цієї штуки, — суворо мовив князь.

Мовчки вклонившись, порученець поспішив вийти геть. Переконавшись, що залишився один, князь Острозький повернувся до скриньки й обережно висунув із заглиблення шухлядку, колись сховану у днищі. А там...

— Господи Всемогутній, на все свята воля Твоя.

У спеціальних заглибленнях висувної шухлядки, також дбайливо підбитих чорним оксамитом, містилися три вибагливі предмети: якась символічна копія булави, невеликий фрагмент (швидше за все, седмиця) дорогоцінного вінця й нашійний ланцюг з вигадливим хрестом на шість відростків. Усі три предмети були виготовлені з чистого золота, прикрашені перлами, рубінами і смарагдами, а фрагмент вінця — також з невеликим діамантом на найбільшому з відростків, що стирчали під кутом убік на зразок відстовбурченого пальця.

Василь Костянтинович вийняв із заглиблення частину вінця, підніс ближче до очей, зіщулився й прочитав вигадливий напис, що простягався уздовж ободка із внутрішнього боку: Daniel Ruthenorum Rex⁴¹. Пальці затремтіли від хвилювання, предмет випав з них і з глухим стукотом впав на оксамитову внутрішність скриньки. Усе ще не вірячи собі, князь знов підібрав дорогоцінну річ, переконався, що напис на місці й нікуди чарівним чином не зник. Потім відклав седмицю вінця й дуже доскіпливо дослідив інші знайдені предмети. З тильного боку вигадливого золотого хрестика його погляду відкрився інший напис: Salve et conseruet⁴².

— Не може бути!.. — самі собою прошепотіли старечі потріскані губи. Однак усі три речі були перед ним, мимоволі доводилося вірити побаченому.

Daniel Ruthenorum Rex...

41 Данило, король Руський (варіант прочитання — «Русинський», — лат.).

42 Врятуй і збережи (лат.).

Отже, волею долі в його руки потрапили королівські регалії самого руського короля Данила Галицького!!! І ніяка не булава то була — справжній королівський скіпетр! А також седмиця вінця й нашійний ланцюг. Щоправда, залишалося незрозумілим, куди поділися ще шість седмиць, з яких можна було зібрати повний вінець. І головне, де коруна — держава⁴³?

Але якщо чесно, то невелике лихо. Вправні руки ювелірів, золото, перли й дорогоцінні камені дозволять без особливих зусиль відтворити всі атрибути королівської влади. І коруну відтворити теж не складно. Зате результат, результат!..

Отже, неймовірну владу, могутність і багатство подарує скринька своєму власникові?! Що ж, це правда. Однак справа була, як з'ясувалося, зовсім не в старовинній Біблії, а в королівських регаліях, що загадково зникли років двісті тому⁴⁴, якщо не більше. Загальновідомо, що князі Острозькі ведуть свій родовід від цього легендарного правителя.

А от хто приховав ці регалії від людських очей?! От що цікаво.

І ще один момент: оце містичне передчуття, що діти Анджея Бірковського ще колись послужать роду магнатів Острозьких... Ось, будь ласка! Дем'ян Бірковський — безрідний служник нинішнього глави всіх магнатів Острозьких, який вирізняється небувалою кмітливістю, таки відкрив давню таємницю! Відкрив для блага свого пана — князя Василя Костянтиновича.

До речі, тепер уже не князя, а короля! Короля Василя... Ні — мабуть, все-таки короля Костянтина! *Constantinus Ruthenorum Rex* звучить якось більш гармонійно, ніж *Basilius Ruthenorum Rex*.

І кому яке діло, що нині його звать Василем Костянтиновичем? Треба би для початку змусити всю прислугу і всіх близьких іменувати його Костянтином Василем, а потім і просто Костянтином. Звідси й до королівського імені зовсім недалеко: *Constantinus Ruthenorum Rex*... Звучить як гарно, ех, як же звучить!..

А окрім імені, ще потрібно великий портрет замовити. Величезний такий портрет. На якому він, *Constantinus Ruthenorum Rex* буде неодмінно в королівській короні, зі скіпетром і державою в руках, із золотим ланцюгом на шиї — з усіма королівськими регаліями. Золото й дорогоцінні камені для такої справи в його скарбниці знайдуться неодмінно. За ювеліром справа не стане, за живописцем теж.

Отже, відсутні фрагменти корони відновимо по наявному оригіналу, з відсутньою державою щось придумаємо. А що ж до іншого...

Інше забезпечать дві речі: багатство роду Острозьких і, мабуть, швидка смерть короля Стефана Баторія. Його дружина Анна Ягеллонка настільки огидна ззовні, що Його Величність відмовився від виконання подружніх обов'язків і облюбивав собі окрему від дружини резиденцію. Діти у них так і не з'явилися... Та й про яких дітей мова?! Якщо королеві майже шістьдесят.

Отже, після смерті короля знов настане період безкоролев'я. Дивна все ж таки держава — Річ Посполита: як в жодній іншій землі, тут неприховано проявляє себе вся сила не короля, а саме королеви! Раніше покійна Бона Сфорца потужно впливала на політику Сигізмунда I Старого, потім Сигізмунда II Августа, тепер все залежить від Анни Ягеллонки...

В будь-якому разі, по смерті Стефана Баторія можна буде обрати слухний момент для здійснення планів Василя Костянтиновича. Зрозуміло, найкраще зійти на польський престол. Але якщо це не вдасться, чому б не відновити руську королівську

⁴³ Корона, скіпетр і держава (коруна) належали до переліку обов'язкових символів влади.

⁴⁴ Останній титул короля Руського з династії Романовичів носив Володимир Львович, князь Галицько-Волинський, який помер у 1340 році.

династію, об'єднавши під своєю рукою весь південний схід Речі Посполитої?!

Constantinus Ruthenorum Rex з династії Острозьких. Звучить же як, звучить!..

* * *

Стоячи в юрбі знаті, що зібралася в кафедральному соборі Вавельського замка через 5 років після описаних подій — 27 грудня 1587 року, Василь Костянтинович із величезною заздрістю й невимовним розчаруванням спостерігав за коронацією нового короля Польського й великого князя Литовського Сигізмунда III Вази.

На превеликий жаль, грандіозним тронним планам князя Острозького не судилося збутися... принаймні цього разу. Які б великі гроші не обіцяв він майбутнім учасникам сейму, всі вони навідріз відмовилися підтримати на майбутніх виборах кандидатуру православного князя. У підсумку ж запросили католика-шведа, якого з ганьбою вигнала власна протестантська країна. Отак і зійшов на польський трон Сигізмунд III Ваза.

Бачачи настільки упереджене ставлення до адептів православ'я, невдалий кандидат просто не ризикнув пропонувати власникам південно-східних земель відновити руську королівську династію. Тут варто діяти хитріше, набагато хитріше... Приміром, непогано було б, щоб на відновлений руський трон Василя Костянтиновича закинула хвиля могутнього народного пориву. Історії такі випадки відомі, просто готувати їх потрібно ретельно.

Дуже, дуже ретельно!..

Частина II

Два повстання

Шахова партія №2

Пішак, що не став ферзем

Англія,

вісімдесяті роки

XVI століття

Луна кроків, що наближалися, розносилася розкотисто під склепіннями просторої галереї стародавнього родового замку, попереджаючи про наближення довгоочікуваного супротивника, не гірше від справдешніх глашатаїв. Хазяїн турніру був готовий до гри, хоча із зовсім незрозумілої причини відчував якесь трепетне хвилювання. Чому?.. Важко сказати.

Багато років тому... Скільки ж часу минуло відтоді?! П'ятдесят, шістдесят років?.. Якщо чесно, то про це навіть подумати лячно! Що більше шістдесяти років — це точно. А може, й всі сімдесят?! Цілком можливо. Стільки всього сталося за цей

непростий час, що літній аристократ не тільки втратив рахунок рокам, але й іноді плував черговість подій.

Та лише одна подія в його житті не піддавалася сумніву: чудова перемога на незвичайному шаховому турнірі, в тому самому змаганні, де юний аристократ-англієць виграв шахову партію і через те неймовірно звеличився з-поміж інших розенкрейцерів.

У роки його юності він жив у власному світі й був байдужим до всього, окрім шахів. Лише ця найшляхетніша гра викликала в серці самотнього, дивного юнака любов і пристрасть, будила від сну його дрімотливу душу!

Пам'ятається, він боровся чи то з генуезцем, чи з флорентійцем, чи з падуанцем, чи з веронцем, чи... Загалом, з якимсь італійським синьйором, а інше не настільки важливо! Бо важливо зовсім інше: у результаті гри італієць із озерного замка програв, і перемога дісталася йому — спадкоємцеві воістину шляхетного англійського роду. Пам'ятається, емоційний хазяїн-італієць був вельми засмучений таким результатом партії. Та й прогноз подій, проголошений гостем, не сподобався колишньому grosмейстерові. Хоча незабаром він блискуче справдився.

Все своє довге життя англієць успішно грав у шахи, зустрічаючись із принцами, графами, маркізами й іншими аристократами. Грав у палацах, у зелених парках, у затишних вітальнях. Грав легко, з незмінним азартом і ніколи не боявся програти. Доля відчувала це й щоразу підносила своєму улюбленцеві чергову перемогу. Фортуна благоволить переможцям — хіба ж ні?.. Мабуть, що так.

Але чому ж він хвилюється цього разу?! Невже наближається його черга програти?! Хазяїн турніру не розумів цього. Попри поважний вік, англієць перебував у прекрасній формі. І все-таки щось незрозуміле змушувало хазяїна турніру тріпотіти...

Плавно відкрилися важкі різьблені двері, й глянувши на них, благовидний сивобородий старий нарешті зрозумів, що лихе передчуття, яке мучило його, було аж ніяк не даремним.

Поріг ігорного залу переступив гість, якого grosмейстер очікував побачити найменше. Ним виявився священнослужитель. Судячи з лілових кольорів биретти⁴⁵ й мантілетти⁴⁶, а також за вигадливими мереживами на кінчиках рукавів рокетти⁴⁷, це був католицький єпископ. Важко описати всю гаму почуттів, що її відчував до такого супротивника хазяїн турніру — затятий прихильник англіканської церкви⁴⁸.

— Як накажете розуміти це?! — голосно обурився він, міряючи презирливим поглядом прибулого єпископа.

— Насамперед, вам належало хоч би привітатися, — парирував агресивний випад хазяїна представник католицької церкви. Сухий деренчливий голос гостя найбільше нагадував сонне стрекотіння цикади в оповитому літньою спекою саду. Поки ошелешений хазяїн підшукував гідні до ситуації слова, священник продовжив у колишньому тоні:

— Шановний мессіре⁴⁹, а в чому, власне, річ? Що вас так бентежить, дозвольте поцікавитися?

— Я настільки здивований, — задихаючись від гніву, продовжував хазяїн, — що мені важко, навіть... сутужно...

— А ви не хвилюйтеся, — підбадьорив католик.

⁴⁵ Один з церковних головних уборів католицьких священнослужителів — чотирикутний капелюх з 3–4 гребенями й помпоном зверху.

⁴⁶ Накидка без рукавів — елемент одягу високопоставленого римо-католицького священника.

⁴⁷ Біла плісирована напівкоротка (до колін) сорочка із полотна, обшита мереживом.

⁴⁸ Англіканська церква (одна з реформаторських церков) була заснована королем Генріхом VIII в 1534 році шляхом відділення від римо-католицької церкви.

⁴⁹ Поважна форма звертання до знатних світських осіб (*zastar.*).

— Не хвилюватися?! Та як же не хвилюватися, якщо...

Від обурення на чолі хазяїна надулися одразу дві сині товсті вени.. Однак, не вдаючись до зайвих подробиць, єпископ доволі в'їдливо мовив:

— А кого ж ви очікували побачити?

— Взагалі-то, приїхати мав прус...

— А-а-а, отже, чергового дядечка чи кузена! — священнослужитель криво посміхнувся. — Чи то я не знаю, що англійська аристократія дуже тісно споріднена з пруським дворянством?! Думаєте, не знаю?..

Хазяїн турніру проковтнув грудку в горлі, але нічого не сказав.

— А якщо ваш пруський родич не приїхав, то... — святий отець навмисно затягнув паузу.

— А це нічого не означає! — прогарчав хазяїн.

— Ви не праві. Адже за умовами турніру, як власник гросмейстерського титулу, так і претендент не мають права відмовлятися від двобою... Неявка одного із супротивників можлива лише у випадку передчасної кончини...

— Ах, он як?! Отже...

— Саме, так, мессіре, буквально днями глибокошановний представник пруської династії раптово помер, і мені доручили його замінити на такому важливому турнірі. Хочете переконатися в цьому? Що ж, я готовий надати...

Занадто сильна підозріливість не прикрашає людину, а принижує. Прекрасно розуміючи це, англієць мовив примирливо:

— Непотрібно, я вам, безумовно, вірю. Давайте краще перейдемо до гри, заради якої ми й зустрілися сьогодні.

Слідом за тим хазяїн запропонував:

— На столі лежить мішечок, витягніть з нього одну з фігурок.

Католик видобув з мішечка невеликого чорного пішака. І відразу ж презирливо відставив його убік.

— Ну що ж, ви граєте чорними! — радісно вигукнув англієць.

— Не бажаю! — прошипів священнослужитель.

— Сідайте! — і хазяїн турніру зробив запрошувальний жест.

Католик заметушився в нерішучості, бо ніяк не міг визначити, на який із двох масивних горіхових стільців із широкими підлокітниками й високими спинками варто сісти. Тоді англієць, не сказавши ані слова, підійшов до столика й опустився на стілець, розташований з боку подвійної лінії світлих кремевих фігурок. Гостеві нічого не залишалось, як присісти на другий.

Тепер супротивників розділяв восьмикутний столик, виконаний із цільного масиву ебенового дерева⁵⁰, повітря було просякнуте ледь відчутним запахом смоли, терпким, але приємним.

У центрі мініатюрного столика стояли витонченої роботи різьблені шахи. Вигадливі фігурки були майстерно виконані з теплої на дотик, рожевуватої слонової кістки й полірованого оніксу різноманітних темних відтінків. Фігури навіть рівного достоїнства не копіювали одна одну з абсолютною точністю, що надавало шахам додаткового шарму. Невелика шахівниця була інкрустована перламутром, слоновою кісткою, темними каменями (обсидіаном чи гагатом) і додатково прикрашена позолотою.

— То як, починаємо?..

Єпископ перевів погляд із шахів на суперника, але не сказав нічого.

⁵⁰ Найцінніша порода чорного дерева, що росте в Індії та на о-ві Шрі-Ланка. В XVI–XIX ст.ст. саме з цієї деревини виготовляли найкращі меблі.

— Ваше преосвященство щось не влаштовує? — дбайливо поцікавився хазяїн.

— Так! Геть не влаштовує! — прошипів єпископ.

— Що саме?

І тут гість здійняв лемент:

— Як це розуміти, мессіре?! Чому ви не запропонували мені — духовній особі грати білими?!

Хазяїн здивовано здійняв брови.

— Вибачте, ваше преосвященство, але хоч ви зараз і важлива персона, проте насамперед — звичайний гравець турніру! Згідно з правилами, ви тягнули жереб і витягнули чорну фігурку.

— Ах, он воно як...

Єпископ пильно подивився на суперника й замислено мовив:

— Здається, я зрозумів, у чім річ... Ви хочете дотримуватися правил, попри те, що я — особа духовна, чи не так?

Англієць лише криво посміхнувся й мовив доволі глузливо:

— Цілком вірно. Я вважаю, що священство нічим не краще від інших людей і що світу було би краще позбутися духовного полону вашої брехливої церкви. Тому ніяких потурань робити вам не маю наміру. Жеребкування — непорушне правило турніру. До того ж, прошу не забувати, ваше преосвященство, що авіньйонський полон пап⁵¹ і поява протестантських церков, включно з нашою англіканською, продемонстрували усьому світові слабкість католицтва. Тож припиніть удавати із себе всемогутнього Бога, а краще керуйте своєю шаховою армією, настільки ж чорною, як і чернечий одяг. І не забувайте, що відмова від гри вважається поразкою. Невже ви хочете безславно здатися мені без бою?!

Служитель церкви розлютився, але стримався й пробелькотав собі під ніс:

— Ні, нізащо. Якщо Бог вирішив дарувати мені перемогу, то допоможе своєму служникові, у якому б становищі я не перебував. Нехай навіть у найбезнадійнішому.

Задоволений собою, англієць кивнув, і гра почалася з того, що хазяїн турніру пересунув королівського пішака на дві клітинки вперед. Єпископ одразу ж зупинив подальше просування рожевої костяної фігурки симетричним ходом свого королівського чорного пішака.

Після цього стрибком коня з королівського флангу англієць напав на зухвалого «солдатика», що насмілювався грудьми перекрити хід його переможному висуванцеві. Єпископ захистив свого пішака ходом чорного коня з ферзевого флангу. Передбачаючи напад на свого зарозумілого королівського «солдатика», хазяїн турніру захистив його другим конем. Тоді гість не впустив нагоди цілком передбачувано напасти на білого королівського пішака другим чорним конем⁵² і мовив:

— Бачу, ви розраховуєте на спокійну гру, мессіре?

Англієць зняв з дошки чорного королівського пішака й відповів у колишній знущальній манері:

— Ні, чому ж? Просто розчищаю простір для маневру.

— Що ж, мессіре, охоче допоможу у такому шляхетному починанні.

Негайно білий кінь впав жертвою чорного суперника. Гра потроху загострювалася. Білі непомітно розверталися для нападу, чорний слон нарешті рушив уперед, щоб його король мав шанс рокіруватися в коротку сторону. Можливо, єпископ

51 Період з 1309 по 1377 рр., коли резиденція глав католицької церкви розташовувалася не в Римі, а у французькому Авіньйоні.

52 Початок даної партії називається «дебютом чотирьох коней». Це один з найдавніших шахових дебютів, що належить до відкритих. Через симетричну позицію подальша гра розвивається переважно в спокійній позиційній манері. Разом з тим, можливий ряд гострих продовжень.

розраховував, що англієць також улаштує рокіровку, сховавши свого короля під захист пішакової шеренги.

Однак у найнесподіваніший момент білі із завчасно зайнятих вигідних позицій ринулися в стрімку атаку. Лише кілька ходів — і ферзеві фланги поріділи, тоді білий королівський пішак почав клітинка за клітинкою просуватися вперед. Повільно, але впевнено й неминуче.

Єпископ відверто зажурився: надто пізно зрозумів він підступний план хазяїна турніру! Спроби атакувати білого вискочня успіхом не увінчалися: усі до єдиної чорної фігури надто глибоко загрузли в різних захисних комбінаціях, порушення рівноваги в кожній з яких загрожувало цугцвангом⁵³. У результаті простий «солдатик» досягнув передостанньої лінії квадратиків. Ще один хід — і...

— Я припиняю гру, мессіре.

— Тобто?!

Англієць підвів сповнені подиву очі на супротивника, який перекинув на шахівниці чорного короля й тихо прострекотів:

— Партія за вами.

— Як накажете це розуміти?! Ви вже здалися?! Я ж навіть не оголосив вам шаху!..

— Цього не потрібно, — поморщився єпископ. — Ви вже за крок від того, щоб одержати другого ферзя, а цього статися не повинно.

— Але ж за правилами шахів...

— За правилами шахів — так, звичайно. Але ж за правилами життя таке категорично неможливе!

— Але до чого тут якісь дивні правила життя?!

— Нагадую вам, мессіре, що шахові турніри розенкрейцерів — це не просто гра для втішення пересичених розумів. Це під час гри ми рухаємо мертві фігурки, зате в реальному житті граємо, немов тими пішаками, живими людьми: монархами і їхніми міністрами, генералами, лицарями й солдатами. Та чого там — навіть цілими народами!.. Можливо, й вами!..

— Все це так, але ж...

— А тепер я негайно вимовлю пророцтво.

— Дозвольте, а це що таке?! — щиро обурився англієць. — Адже відповідно до правил турніру, пророцтво вимовляє переможець, що довів у такий спосіб силу свого стратегічного мистецтва...

— Мессіре, мене більше не хвилюють зарозумілі правила вашого турніру. Я переміг у сьогоднішній грі, тож годі сперечатися, — не моргнувши оком, урочисто проголосив єпископ.

— Ви перемогли?! Що я чую!!! Ви щойно здали партію...

— Цілком правильно, я всього лише здав шахову партію, — проскреготів єпископ. — Але я переміг, оскільки здав її вчасно, не допустивши появи на шахівниці другого ферзя чи іншої важкої фігури.

— Ви ще скажіть, що зовсім не оголошення мату моєму королеві, а саме недопущення появи на шахівниці другого ферзя було істинною метою вашої гри!

— Цілком вірно: істинною метою моєї гри було виграти, що у моєму розумінні є недопущенням появи на шахівниці другого ферзя. Королева в короля одна-єдина, двох королев відразу не буває. Тому я краще перерву партію, ніж дозволю якомусь жалюгідному пішакові отак стрімко звеличитися до ферзя. Але ви, мессіре, не зрозуміли цього. Ви взагалі нічого не зрозуміли! Не второпали, що сьогодні просто

⁵³ Шахова ситуація, в якій будь-який хід гравця веде до погіршення його позиції.

зобов'язані були програти — адже Свята Церква в моїй особі зобов'язана перемогти. Чуєте: зобов'язана!!! Але немає у вашому серці жодної краплі Божого страху. А тому я оголошую навіть не пророцтво — вирок.

Єпископ повільно підвівся, прийняв урочисту позу, поправив мантилетту, що сповзла набік.

— Отже, оскільки я переміг у цьому славетному турнірі, то зараз же оберу країну. Нехай же це буде Англія... — Очі єпископа хижо сяйнули.

— Оце вже перепрошую! Оскільки шахова партія за мною, як ви самі щойно сказали, то й вибір країни за мною, — тихо мовив хазяїн турніру. — У минулій грі мій супротивник обрав Польщу..

Єпископ грубо перервав аристократа:

— Наскільки я розумію, мессіре, ваш давній інтерес — це Польща? Ну так, здається, під час першої своєї гри ви робили пророцтво для цієї ж країни... Гаразд, слухайте! Оскільки ви мали нахабство піти проти Святої Церкви, то Річ Посполита одержить незабаром війну за віру. Жахливу, жорстоку, кровопролитну війну.. Як і ваш «скажений» пішак, проводир бунтівників буде зупинений силами вищого порядку за крок до перемоги. Ніколи не стати йому фігурою, ніколи не носити корону!.. А якщо й носити, то тільки блазенську.

— А королівство?.. — англієць ледь розліпив умить пошерхлі губи.

— Королівство впаде. Спочатку розколеться навпіл. Згодом, вже у більш віддаленому майбутньому, половину від того, що залишиться, у свою чергу поділять натрое й поступово поглинуть більш могутні супротивники. Отак. А тепер прощайте. Обідати у вашому товаристві я не маю жодного наміру.

Виголосивши ці страшні слова, єпископ мовчки покинув залу, залишивши у повній самоті зовсім пригніченого хазяїна турніру.

Глава 9

«Свинська» справа

Село Рокитне,

воєводство Київське,

28 грудня 1591 року

Ничипір прокинувся від важких кроків, що гупали за дверима й віддалено нагадували гарматні залпи. Переляканий старий миттю підхопився й став у вичікувальній позі: бо якщо це повернувся пан полковник... і якщо він помітить на обличчі служника сліди сну... Ох, не минути лиха!

Двері різко розчинилися, і разом із пасмами морозного повітря у світлицю ввалився Криштоф Косинський. Однак, увійшовши, навіть не помітив присутності Ничипора. Було очевидно, що він не в дусі. Не сказавши ані слова, розгонистими кроками пан полковник попрямував до столу, навіть не скинувши теплого кожуха й не знімаючи капелюха, плюхнувся на лаву, вронив голову на складені руки та й завмер.

«Отже, все! Виходить, програно справу...» — подумав Ничипір з гіркотою, однак не проронив ані звуку, побоюючись засмутити хазяїна ще сильніше. Простоявши

мовчки хвилин із десять, старий нарешті рушив навшпиньках до дверей, дотримуючись крайньої обережності й навіть намагаючись дихати якомога тихіше. Однак коли до порога світлиці залишалося буквально пару кроків, за спиною пролунав якийсь надтріснутий голос, зовсім не схожий на звичайний полковницький рик:

— Ах, як добре, що моя Марушенька⁵⁴ не дожила до цього ганьбища!..

Ничипір завмер на місці й обережно озирнувся. Злегка повернувши голову вбік, пан Косинський дивився прямо на старого служника. Очі його дивно блищали. Якби Ничипір не знав хазяїна з пелюшок, то подумав би, що він, чого доброго, зараз розплачеться.

— А це я тут, пане Криштофе!.. — розгублений служник спробував зобразити на обличчі посмішку, однак замість цього вийшла вимучена гримаса. — Я тут, так би мовити, хотів розпорядитися... щоб, так би мовити, чогось... того... цього... отакого...

— А я кажу: добре, що Марушенька не дожила, — повторив хазяїн.

Ничипір мимоволі згадав, як уперше приїхавши в Рокитнянську пустощ (а тоді тут дійсно було порожньо й дико), Косинський аж скрикнув: «Ах, як шкода, що Марушенька моя не дожила до цього щасливого дня!» — і подумав, настільки несхожим був нинішній пан полковник на самого себе. Серце старого служника миттю стислося від болю. І він наважився запитати про те, про що розпитувати було, щонайменше, нерозумно:

— А що, пане Криштофе, програли ви суд?

— Суд?! Який ще суд...

І настільки несподіваним було зауваження хазяїна, що Ничипора взяв острах. Він розліпив неслухняні губи й забелькотав розгублено:

— Ну так, суд, пане Криштофе! Ви ж на суд їздили, чи не правда?..

— Це не суд був, — надсилу прохрипів полковник. — При всьому бажанні не можу назвати таким словом ганебну комедію, учинену мені на наругу, на догоду роду великого мерзотника, яким є князь Януш Острозький.

Тепер Ничипір здригнувся від переляку: називати «мерзотником» спадкоємця найбагатшого з магнатів Речі Посполитої — це!.. це ж!..

Як би лиха не сталося від таких слів.

Ой, схоже, буде лихо!

Велике лихо!!!

Ой, буде, буде!..

— Хочеш знати, як усе відбулося? — без жодного переходу запитав пан Косинський. Ничипір не встиг ні згодитися, ані відмовитися, а хазяїн вже заговорив з гіркою в голосі:

— Не знаю, як Януш уламав цього... цього шмаркача!.. Як він насмілився з'явитись на потворне, огидне судилище й почав свідчити проти мене!.. Стверджував, нібито я ще на початку цього року продав йому Рокитне — уявляєш, Ничипоре?.. Як тобі, га?!

— Хто це говорив? — ризикнув уточнити старий і про всяк випадок додав відразу: — Ви так і не назвали імені, пане Криштофе, вибачайте вже мені, старому.

— Імені не назвав?.. Ах, так, здається, справді не назвав!..

Пан полковник сумно посміхнувся, труснув головою й повідомив:

— Про князя Вишневецького йдеться, про Олександра Михайловича, про цього шмаркача, що...

— Помилуйте, та який же він...

— Я на цілих півтора десятка років старший за цього шмаркача!!! — зненацька

54 Марухна (Маруша) Остаф'ївна Ружинська — дружина Криштофа Косинського.

голосно заревів пан Косинський і здійнявся на ноги, але відразу, немовби засоромившись вибуху власного гніву, повільно опустився на лаву й продовжив у колишньому тоні: — Втім, це справи не міняє. А втім-то саме й річ, що цей... цей!..

Він проковтнув грудку, що підкотилася до горла.

— Отже, цей блазень гороховий — князь Вишневецький, зовсім зненацька для мене з'явився в судилище для того, щоб стверджувати, нібито я продав йому Рокитне з усіма тельбухами. Продав після того, як програв у карти... Ти бачив колись, вірний мій Ничипоре, щоб я в карти грав або бавився чимось подібним?

— Боже борони, пане Криштофе, що таке ви говорите?!

— Ну от! А цей підлий ошуканець Олександр Вишневецький запрягнувся на Святому Письмі, побожився усіма святими й у такий спосіб продав душу свою чортам на віки вічні.

Хазяїн стиснув зуби й уп'явся у стільницю.

— А далі, ваша милосте?

— Далі, питаєш?.. Після цього Вишневецький без жодних сумнівів пред'явив судилищу оформлену за всіма правилами купчу, відповідно до якої він три місяці тому перепродав нібито викуплене у мене Рокитне цьому мерзотникові Янушу. Отакі справи, Ничипоре! І несправедне судилище, ясна річ, повірило двом шановним панам магнатам, а не чесному шляхетському слову козацького полковника Криштофа Косинського. От і все, що сталося далі. На тому розбір нашого позову й завершився. А втім...

Ничипір хотів довідатися ще про дещо, проте запитання так і не задав.

— Втім, це ще не все... По завершенні огидного блюзнірства я вилетів на подвір'я першим, бо здавалося мені — слово честі! — що саме повітря в тім судилищі отруєне неправдою й наклепом, а тому нестерпно смердить чи то протухлою капустою, чи ще якоюсь гнилою гидотою. Не міг я там лишатися, Ничипоре, просто не міг, ніяких сил на те не вистачало!..

Отож, вибіг я з судилища і стою на морозі, віддихатися не можу. Й одразу слідом за мною на подвір'я вийшов мерзотник княжич Януш з усіма своїми прихвоснями, при цьому хтось із них штовхнув мене в спину так, що я ледь не впав. Озирнувся назад — і чи не просто перед собою побачив обличчя Януша Острозького, котрий прошипів мені з таким собі єхидством: «От бачиш, пане Косинський, чи не я пропонував тобі поступитися своїм Рокитним добровільно, без зайвих турбот?»

— Так і сказав?! — здивувався Ничипір.

— Так і сказав! Мало того, одразу ж і продовжив: «Говорив я тобі це, по-доброму попереджав — давай-но усе миром вирішимо! А ти не послухався, по-своєму почав робити. Й однаково нічого не домігся. Отож попереджаю на майбутнє: візьмися за розум і не супереч ні мені, ані батькові моєму, котрому ти стільки років служив, й який обдарував тебе незліченними милостями!..»

— Так і сказав про «незліченні милості»?!

— Так і сказав, Ничипоре! І ще додав: «Якщо наказують тобі землю віддати, село якесь або щось інше з майна — краще віддай, не супереч! Наказують служити вірою й правдою — служи, самого життя свого не шкодуючи! На те ми й магнати Острозькі, щоб інші нашій волі корилися».

— Так і сказав?!

— Саме так. Наговорив усе це й геть пішов, а прихвосні його слідом за панком своїм побігли.

А потім, коли проходив повз мене цей блазень гороховий Вишневецький, то нахилився до мене й процідив крізь зуби: «Чого ти, дядьку, проти вітру преш? У магнатів Острозьких і грошенят у калитці побільше твого буде, і король до них благоволить... Зрозумів мене, пане Косинський? Отож бо».

— Так і сказав?! — вірний слуга сплеснув руками й у розпачі схопився за голову. — Ні, ну треба ж, до чого іроди сором втратили!..

— Та ото ж... А потім вони юрбою далі пішли, а я так і лишився на подвір'ї, немовби з голови до ніг обпльований. Стояв, аж допоки мороз під погано загорнутий кожух не почав пробиратися. Тоді лише осідлав коня й геть поскакав. От тепер і радію, що не дожила моя Марушенька до такої ганьби. Либонь, немає більше на світі правди, Ничипоре, ой, немає ніде цієї правдоньки!..

У світлиці зависла гнітюча тиша. Мовчав хазяїн, мовчав і старий служник. Та й до чого слова?! Обидва добре знали, що судова тяганина не надто заможного шляхтича (нехай навіть заслуженого козацького полковника!) з будь-яким впливовим магнатом, до яких належали і Вишневецькі, й особливо Острозькі, не могла завершитися нічим іншим, окрім отакого принизливого, ганебного програшу.

Криштоф Косинський прекрасно розумів це, без натяків і застережень добрих людей, але однаково пішов до суду — бо правди захотів пошукати!.. Хоча сусіди та знайомі, тільки-но зачувши про позов, і йому, і старому Ничипору торочили без утоми: «Не зв'язуйтеся з Острозькими! Чого ви собі надумали? Чи, може, загордилися?! Отямтесь!..» Зрозуміло, найменшого шансу в пана Косинського від самого початку не було, ні...

Рокитнянська пустош була подарована панові Косинському милістю королівською й клопотаннями великого коронного гетьмана Яна Замойського. Але незабаром Ян Замойський упав у немилість при новому дворі Сигізмунда III Вази, почалися халепи і в пана Криштофа.

Магнати ж Острозькі продовжували залишатися у фаворі, хоч і були «схизматиками», а не католиками. Користуючись сприятливою ситуацією, вони спочатку потроху й таємно, а потім нагло й анітрохи не ховаючись, почали пригноблювати всіх, хто тільки міг вважатися креатурою великого коронного гетьмана: по всьому виходило, що недовго залишалося Замойському ходити у нинішньому високому званні... Ясна річ, за таких умов Криштофу Косинському треба було сорок разів подумати, варто облаштовуватися в Рокитнянській пустоші чи ні?! Але він наївно понадіявся на поступки з боку старого князя Костянтина Василя Острозького. Адже Криштоф стільки років вірою і правдою служив йому...

Він ризикнув і повстав проти колишнього хазяїна. Й жорстоко прорахувався, бо втратив усе!!! Адже в спорудження будинку і маєтку в Рокитному полковник вклав усі гроші, накопичені за роки служби і на Запорозькій Січі, і в магнатів Острозьких. Хитрістю та підкупом підлий княжич-уніат Януш Острозький (між іншим — при повному мовчазному потуранні свого православного батька!) відібрав у полковника й даровану королем землю, і новенький маєток. Хитро, хитро придумали клятві магнати: спочатку обдарували грішми за багаторічну службу, а потім усе назад відібрали... між іншим, не забувши додати до того майже все принесене паном полковником з козацьких походів!!!

Немає правди на світі! Ой, немає, нема поміж людьми правдоньки!..

— І що ж вам тепер робити, пане Криштофе?

Хазяїн хмуро подивився на старого служника і зрозумів, що Ничипір має на увазі щось зовсім інше: «Що ж НАМ робити, пане Криштофе, якщо ВИ програли позов? Куди тепер подамось?..»

— На Січ знов піти думаю... — почав полковник, але відразу осікся: не можна тепер на Запоріжжя — і цього права їх позбавили!..

— А як же порядок щодо низовиків і України? — немовби прочитавши панські думки, здивувався старий служник.

Справді, не можна випускати з виду, що Його Королівська Величність, на

догоду знехтуваному магометанському нехристю — турецькому султанові, узявся вигнати козаків з низов'їв Дніпра!!! Зрозуміло, насамперед їх треба було видворити з Запорозької Січі... Для того й була видана Постанова про порядок щодо низовиків і України, щоб умиротворити шалених бусурманів.

І нехай запорожці не дуже-то дослухалися до королівських посланців (навіть більше того — відверто насміялися над чванливою самовпевненістю польського сейму), тепер на Січ іти в жодному разі не можна. Адже Криштоф Косинський — все-таки шляхтич, хоча й бідний... а відтепер ще й безземельний. Тому відхід до запорожців у нинішніх умовах можуть розцінити як нахабне нехтування прямими вказівками влади. А це потерпілому від несправедного судилища пану полковнику зовсім не потрібно — ходити якщо і не в бунтівниках, то вже точно у злісних неслухах!

— Ти правий, Ничипоре, вертатися на Запоріжжя до козаків не можна...

Він не договорив, оскільки знадвору долинули шум і потужний тупіт багатьох ніг. Через кілька секунд двері розчинилися, і у світлицю ввалилися чоловік п'ять прислуги. І всі до одного чомусь розгублені.

— Що ще сталося? — здивовано звернувся Косинський до хлопців.

— Та тут, пане полковнику, справа така, що... — нерішуче почав один із служників, оглядаючись на товаришів. Але тут, грубо розпихуючи всіх, наперед виступив нахабнуватий на вигляд хлопець із маленькими вічками, що безперервно бігали, і без жодного вітання мовив наступне:

— Отже, така справа! Мене послав сюди з особливим дорученням білоцерківський підстароста — пан Дмитро Курцевич-Булига. Хто тут з вас Криштоф Косинський буде? Ти, чи що?..

Нахаба безцеремонно тицьнув відстовбурченим пальцем правої руки у груди пану полковнику, одночасно зіщуливши й без того маленькі вічка. Обімлівши від такого нахабства, шляхтич, проте, мовив доволі стримано:

— Так, це я. А що сталося?

— Та так, нічого особливого, — нахабненько посміхнувся хлопець, — окрім того, що маєток твій Рокитне відсудив пан Януш Острозький. Про цю справу вже вся околиця чула.

Відразу ж з'ясувалося, що присутні служники пана Косинського явно не належали до «всієї околиці», оскільки негайно почали здивовано переглядатися й обережно перешіптуватися між собою.

— Так-так, хлопці, так воно і є: всю Рокитнянську пустош разом із селом і маєтком, побудованим моїми стараннями, відсудив княжич Острозький.

— А що ж старий князь Костянтин Василь?.. — здивовано запитав один зі служників, однак, змусивши його замовкнути самим лише жестом лівої долоні, пан Косинський знову звернувся до приїжджого нахаби:

— Давай-но з тобою розмову продовжимо, бо поговорити зі своїми хлопцями та пояснити їм дещо я ще встигну... Отже, у якій справі відрядив тебе до мене пан підстароста?

Тут приїжджий хлопець зовсім по-коначому мотнув головою й у ще більш нахабній манері процідив крізь зуби таке, від чого в оторопілого шляхтича широко розкрилися очі... й навіть, схоже, заворушилося волосся довгого козацького чуба, що спадав на високе чоло:

— Ти славишся на всю округу вгодованими свинями, з яких виходить чудове сало. Отож мій шляхетний пан Дмитро Курцевич-Булига, підстароста Білоцерківський, повелів тобі, Криштофу Косинському, без зволікання доставити йому на подвір'я десять добірних свиней — з таким повелінням я сюди й прибув. Причому врахуй: доставити кращих свиней панові підстарості ти маєш до того, як люди його світлості княжича

Януша Острозького прибудуть у твою садибу, щоб...

Вислуховувати подальші пояснення пан полковник не збирався — і без того все зрозуміло! Тому, ляснувши долонею по столу, він уривчасто мовив:

— Замовкни!

Однак нахаба й далі гугнявив своє:

— Не переривай мене! Доставити добірних свиней на подвір'я шляхетному панові Курцевичу–Булизі ти повинен до того, як люди його світлості княжича Острозького прибудуть сюди, щоб вони не дізналися про цю справу. В іншому ж випадку, якщо ти забаришся і...

— Цікаво, що ж станеться, якщо люди Острозького довідаються, як шляхетний пан підстароста Білоцерківський намірився заграбастати собі десяток свиней, що на ділі вже належать панові Янушу?!

При цих словах усі служники пана полковника, включаючи старого Ничипора, мимоволі подалися назад, оскільки вловили в хазяйському голосі ледь помітне присвистування — вірну ознаку його найсильнішого гніву. А що таке гнів Криштофа Косинського, вони знали надто добре!.. Окрім того, служники розрізнили нотку глузування, що мимоволі супроводжувала слова «шляхетний пан підстароста». Один тільки приїжджий нахаба залишився на місці, бо, зовсім не розбираючись в інтонаціях пана полковника, просто не здогадувався про назрілу бурю:

— А все дуже просто! Якщо ти забаришся, люди його світлості княжича Острозького, звісно ж, довідаються про цю справу. Тоді пан підстароста скаже, що це ти сам, своєю волею вирішив відіслати вже не належних тобі свиней у подарунок — щоб здобути милість і захист мого хазяїна, після чого схоронити у нього в Білій Церкві хоча б частину втраченого по суду майна. Але зрозуміло, у цьому випадку ти втрадиш усяку прихильність не тільки в очах його світлості княжича Януша Острозького, але й мого хазяїна також. З тебе ж вони обидва і стягнуть усі збитки, тож краще подумай і...

— Що ж, тепер я нарешті второпав, чого хоче від мене підстароста Білоцерківський, найшляхетніший пан Дмитро Курцевич–Булига, — мовив полковник з колишнім присвистом, таким грізним для знайомих з ним вух. — А тепер скажи–но мені от що... Виходить, що я, козацький полковник і шляхтич Криштоф Косинський, відомий на всю околицю своїми свинями й чудовим салом, так?

— Так, все вірно.

— А чи не знаєш часом, чим іще я прославився?

— Та нічим, — нерозважливо бовкнув нахаба.

— Ах, он як — нічим, отже?.. Ну добре, гаразд. А скажи–но от іще що: якщо майно моє відсудив княжич Острозький, з якого це дива я повинен відсилати свиней, які є частиною цього самого майна, найшляхетнішому пану підстарості Білоцерківському?

— Та тому, що мій хазяїн так розпорядився — от чому!

— Ах, он воно як!..

— Саме так, а не інакше. І більше того: якщо тільки мій хазяїн того побажає, ти повинен негайно ж і жупана свого, і навіть штани з себе скинути й панові Дмитру Курцевичу–Булизі віддати! Бо він перебуває під заступництвом наймогутніших у всій Україні магнатів Острозьких, а ти взагалі незрозуміло хто із себе.

— Ах, он значить як?..

Пан полковник навіть замружився від страшної образи.

— Та ото ж!.. А втім, чи не все тобі одно?! Ти, головне, про негайну доставку свиней на подвір'я пана підстарости подбай, а решта...

— Я–то подбаю! От негайно ж і подбаю, — з якоюсь дивною злісною радістю пообіцяв пан Косинський і зовсім спокійно наказав своїм служникам: — Нумо, хлопці,

хапайте його та тримаєте міцніше, щоб не втік!

У ту ж мить десяток рук міцно зімкнулися на плечах, ліктях і зап'ястках нахаби.

— Е-е-е!.. Гей, що за жарти?! — обурився той. — Я слуга шляхетного пана підстарости Білоцерківського Дмитра Курцевича-Булиги, що перебуває під захистом і заступництвом князів Острозьких, наймогутніших на всю Річ Посполиту магнатів...

— А я — полковник низового козацтва!!! Я — шляхтич, шляхтич я!!! Шляхетний, хоч і бідний!!! А тепер ще на додачу підло пограбований княжичем Янушем Острозьким — але все-таки шляхтич!!! Шляхтич Криштоф Косинський — от хто я такий, зрозумів?!

Від громоподібного полковницького рику в присутніх позакладало вуха. Схоплений нахаба затремтів від переляку, уперше засумнівавшись у власній безпеці.

— І ти випльовуєш усі ці мерзенні гидоти в обличчя мені, шляхтичеві?! — продовжував гриміти пан Косинський. — Ти, мерзотнику, насмілився стверджувати, що я нікому не відомий нічим іншим, окрім як гладкими свинями... Це хто ж свині, дозволь довідатися — вірні мої запорожці, яких я водив у далекі походи на магометанську погань?! Або чудові свині — це мої служники, чи що?! Вони от свині, так?! Оці самі хлопці?! Га?!

Полковник вказував то на одного, то на іншого з присутніх. Принишклий нахаба убито мовчав, не насмілюючись заперечити бодай щось, ані тим паче погодитися з убивчим для себе припущенням.

— Ну от, тепер ти не відповідаєш, немовби язика відкусив та проковтнув, — тужно пробуркотів пан Косинський і знову звернувся до служників: — Нумо, хлопці, скиньте з нього свитку, сорочку й штани...

— Е-е-е, як це?! — нахаба знов забився у міцних руках, що тримали його.

— Так ото ж!!! — гаркнув пан полковник. — Ти пропонував мені жупана і штани скинути, якщо виникне потреба віддати мій одяг шляхетному панові підстарости Білоцерківському?!

Нахаба голосно гикнув.

— Пропонував чи ні?! Відповідай, коли тебе шляхтич запитує!!!

— Та я ж не думав зовсім...

— Ну, ото ж і треба було подумати, перш ніж мені це казати!!! А тепер я велю скинути з тебе одяг, щоб з'ясувати, людина ти або все ж таки свиня... Нумо, хлопці, розкладіть його на підлозі!

Як не пручався нахаба, але через пару хвилин виявився притиснутим до дощок підлоги зі спущеними до колін штаньми, без свитки й у розірваній на спині сорочці. Полковник озирнув його оцінюючим поглядом і кивнув:

— Отак, мабуть, добре. Поки ще начебто на людину схожий, але ми тебе зараз же випробуємо!.. Ану ж бо, Ничипоре, неси сюди нагайку: нехай хлопці відважать йому чотири десятки гостинців — по чотири за кожену призначену його панові свиню!!!

— Е-е-е, а чому так багато?! — придушено пискнув нахаба.

— А-а-а, то ти ще й заперечувати насмілюєшся?! — заgrimів пан Косинський. — Давай же разом підрахуємо. Перша нагайка за саму свиню, що ти мав нахабство вимагати з мене, і яка не належить ні твоєму хазяїнові, ані тобі самому! Друга нагайка за те, що зажадав від мене не тільки свиней, але навіть і сам мій одяг! Третя за те, що посмів дорівняти до свиней і славетних запорожців, і моїх хлопців! А четверта для того, щоб краще запам'ятав, що не можна ображати шляхтича й заслуженого козацького полковника!.. От і виходить рівно десять разів по чотири нагайки, зрозумів?! Або ще додати по п'ятій нагайці на кожену свиню для кращого розуміння?..

Нахаба відчайдушно заголосив. Але пан полковник лише недобре розсміявся і прикрикнув на старого служника:

— Ничипоре, швидко неси сюди нагайку!!! Та прихопи по дорозі найміцнішої горілки — будеш сприскувати його випороту спину після кожного удару... Хутко!!!

Однак езекуцію не вдалося довести й до половини: виючи від жахливого болю, нахаба обдристався. Пан Косинський відразу махнув рукою, і найдужчий зі служників, що виконував роль ката, відійшов убік під загальний сміх, гидливо затискаючи пальцями ніс.

— Е-е-ех ти-и-и!.. — шляхтич сплюнув на підлогу. — Ну, от і видно тепер, що ти і є найсправжнісінька, наймерзенніша свиня!!! Ти зовсім по-свинськи брудний, і смердить від тебе так само... Тобто, вірніше, ти не свиня навіть, а всього лише жалюгідний підсвинок шляхетного пана підстарости Білоцерківського Дмитра Курцевича-Булиги... Вірно я кажу, хлопці?!

— Так, вірно!!! — дружно гаркнули служники.

— Та хіба ж справжній козак може отак от ганебно обдристатися, потрапивши під нагайку?!

— Ні, пане, не може! Ніяк не може!!!

— Я вірний слуга пана Дмитра Курцевича-Булиги, підстарости Білоцерківського!.. — пронизливо заверещав нахаба. — Хазяїн стягне за моє приниження з кожного з вас устократ!..

— Ні, ти все-таки жалюгідний підсвинок, — тепер уже спокійно заперечив пан Косинський, — і смерть на тебе чекає по-справжньому свиняча. Бути тобі заколотим, от що я вирішив!

Не звертаючи вже ні найменшої уваги на істеричні зойки бранця, який відчував швидко погибель, полковник попрямував до стіни світлиці, де за звичаєм була розвішана різноманітна зброя, вибрав важкий концеж⁵⁵, що здався йому найбільш зручним для виконання задуманого, повернувся до отетерілого від жаху нахаби і зі всієї сили всадив клинок у нижню частину його шиї з лівого боку, немов і справді свиню заколював. Кров з перерізаної сонної артерії так і бризнула на підлогу...

— Пане Криштофе, ви щойно зарізали людину білоцерківського підстарости Курцевича-Булиги!

Ничипір дивився на хазяїна не те щоб з осудом, але з явним жалем.

— Цей вилупок неодноразово образив мене.

Пан Косинський гидливо витер концеж об свитку, що валялася поруч з убитим, і додав вагомо:

— Образив мене, заслуженого козацького полковника і шляхтича. Причому зробив це від імені свого хазяїна.

— Але ж княжич Януш Острозький і справді протегує панові підстарості Курцевичу-Булизі...

— І що ж з того?..

— Як би панове магнати Острозькі не розлютилися через вашу неслухняність ще більше, ніж зараз!..

— Куди вже більше, Ничипоре? — невесело посміхнувся пан Косинський. Але тут нова думка заволоділа ним. Обличчя полковника просвітліло, і він мовив, розтягуючи слова й немовби додумуючи щось по ходу справи:

— Втім... Втім, от що ми тепер зробимо. Перед приходом цього хама невмитого ти, Ничипоре, цікавився, як же мені тепер вчинити... Цікавився ж, хіба не так?

— Ну, так, — несміливо підтвердив старий служник, зовсім не розуміючи, куди хилить хазяїн.

⁵⁵ Концеж (польск., він же кончар) — зброя колючого типу, меч з довгим прямим три- чи чотиригранним клинком.

— Ну, от і добре! От і добре.

Після цих слів пан Косинський звернувся до хлопців з дивною пропозицією:

— Виходить, от що ми тепер зробимо. Біжіть негайно ж і скликайте сюди всіх, хто може тримати в руках шаблю чи списа і хто побажає прогулятися разом зі мною в Білу Церкву...

— Що це ви замислили, пане Криштофе?!

— Я, Ничипоре, хочу нанести відповідний візит ввічливості головному місцевому кнуру — найшляхетнішому пану підстарості Білоцерківському Дмитру Курцевичу-Булизі. Але не один у гості до нього відправлюся, а з усіма хлопцями, хто побажає зберегти мені вірність.

— Та як же ж...

— А отак, Ничипоре! Не встиг великий мерзотник княжич Острозький вступити в права володіння моїм майном, як урвати від нього хоч якийсь завалюючий шматок поспішив цей самий білоцерківський кнур!.. Ти що ж хочеш — щоб інші мерзотники теж злетілися сюди з усієї околиці?! І щоб я спокійно дивився, як вони розтягують до себе чесно нажите мною майно?!

— Ні, не хочу, проте...

— От і я не хочу, Ничипоре! Й не дозволю здійснитися такому свинству!!!

Старий слуга лише гірко зітхнув. Вирішивши, що настав час припиняти розмови й переходити до справ, шляхтич прикрикнув на сторопілих хлопців:

— Ну, чого ж ви стали?! Швидко скликайте інших!!! Я хочу, щоб ми виступили ще засвіт, а тепер настала пора найкоротших днів у році, бо взимку темніє рано...

Коли біля полковницького будинку із усього Рокитного назбиралася чимала юрба, пан Косинський вийшов на ганок і виголосив коротку щиросерду промову:

— Послухайте, що скажу вам, люди добрії... Підлим ошуканством і не без допомоги князя Олександра Вишневецького, княжич Януш Острозький відсудив у мене й саме село Рокитне, і всю Рокитнянську пустош. По світу білому пустити вирішили мене!.. Отож, усе, що ви бачите тут — все це вже не належить мені, все це несправедливим шляхом перейшло в руки магнатів Острозьких, яким я служив вірою і правдою багато років поспіль. І вже почали збігатися з усієї околиці свинюки й підсвинки, злітається звідусіль чорне гайвороння, щоб пожитися за мій рахунок — хлопці, які скликали вас сюди, можуть це підтвердити.

— Так, так воно і є! — дружно закивали служники разом зі старим Ничипором.

— Ну от, бачите!.. А тому я закликаю: хто вірить мені — той нехай іде за мною, щоб постояти за потоптану справедливість!!! Інакше знахабнілі магнати, чого доброго, разом з майном почнуть відбирати й волю нашу, і честь козацьку, і саме життя... Бо всім відомо, як нещодавно сейм ухвалив Постанову про порядок щодо низовиків і України, що не тільки забороняє козакам перебувати в низов'ях Дніпра, але навіть збиратися вільним людям на Запорозькій Січі та в інших місцях для захисту своїх земель від бусурманів. Це що ж таке, га?! Це для чого ж робиться — щоб нахабна ненаситна татарва захоплювала бранців, де і скільки хоче?!

— Ганьба, ганьба!!! — дружно заревла юрба.

— Тоді хто зі мною за нашу правдоньку постояти піде?!

— Ми!!! Всі ми підемо за тобою, пане полковнику!..

— Добре! Спасибі вам, хлопці, що зберігаєте вірність своєму панові не тільки в радості, але й у смутку, — трусонув головою Криштоф Косинський. — Отож, що ми тепер зробимо: йдіть у будинок, беріть усе, що вважаєте за потрібне забрати — хоч зброю, хоч цінності які. Це все тепер мені не належить, усе це за потурання неправедного суду відібрав княжич Острозький — тож забирайте, що хочете! Собі я залишу одну тільки улюблену шаблю та ще, мабуть, той самий концеж, яким щойно

пролив першу кров жалюгідного підсвинка, який насмілився образити мене — він валяється там, у будинку, ви побачите, коли увійдете...

Далі відправляйтеся на стайню, сідлайте коней — мені ж нехай залишиться один мій гнідий огир. Скільки коней на стайні знайдете — всі ваші!.. А коли виконаєте і це, ми підпалимо відібраний у мене маєток, щоб не поклювало його ненаситне вороняччя, яке злітається з усієї околиці. Далі ж виступимо на Білу Церкву, де віддамо належне господареві зарозумілого підсвинка, який наважився ображати козацького полковника і шляхтича, бо думав, що це минеться йому безкарно. Хто із мною, люди добрі?!

— Всі!!! Усі ми з тобою підемо, пане Косинський, не кинемо тебе самого в лиху годину!!! Разом з тобою провчимо негідників!..

— От і добре. Дякую вам за підтримку, хлопці!

— А-а-а-а-а-а!!!

* * *

Загін Криштофа Косинського напав на маєток Дмитра Курцевича-Булиги сірим морозним ранком 29 грудня 1591 року. Білоцерківському підстарості надзвичайно пощастило, що напередодні він саме відлучився у справах (ледь встигнувши дати вказівку невдачливому служникові щодо поїздки в Рокитне за десятком добірних свиней).

Зрозуміло, ніхто в Білій Церкві ніяких бойових дій не очікував, тому напад увінчався повним успіхом: люди Косинського взяли в розгромленому маєтку багато зброї, грошей, коштовностей, повели відтіля свіжих коней. Пан полковник же відшукав у будинку пана підстарости (перш ніж підпалити його) деякі цінні папери й документи, пізніше викуплені зацікавленими особами за велику винагороду.

Однак коли бурхливі пристрасті дещо вщухли, тверезий голос розуму підказав проводиреві, що він зважився сам і підбив своїх вірних хлопців на небачену досі справу — на повстання проти найзаможніших магнатів Острозьких на чолі зі старим князем Костянтином Василем, визнаним захисником віри православної! Трохи злякавшись власної сміливості, Криштоф Косинський наказав якомога швидше відійти на Трипілля.

Мабуть, негайний відступ після першого ж великого успіху став єдиною помилкою всієї наступної кампанії. Єдиною — зате доленосою. Це від самого початку засвідчило деяку нерішучість першого в історії України козацького повстання...

Глава 10

Катастрофа під П'яткою

*Дубенський замок,
початок січня 1593 року*

Чергове засідання високої переговорної комісії зайшло в глухий кут, прийняттого виходу з якого поки що навіть не намічалось. Предметом розгляду стало нове послання бунтівних козаків під проводом полковника Косинського, до яких останнім часом приєдналася безліч холопів і всякої іншої наволочі. Найбільш

обурливим місцем у листі, мабуть що, була вимога не карати і взагалі не чіпати будь-кого з порушників спокою. А також не чіпати родини ні бунтівників, ані навіть тих, хто їм співчуває. Та де ж, у які часи ставалося так, щоб влада пробачала щось подібне?!

Зрозуміло, тілами гінців заколотника Косинського варто було як мінімум прикрасити гілки дерев обабіч дороги, що вела в Дубенський замок... або й гіршу, більш болісну смерть для негідників обрати! Від настільки сумної долі клятих бунтівників не врятував би навіть парламентарський статус, якби не відверте нерозуміння, як же діяти надалі?!

Глава сімейства Острозьких — старий князь Костянтин Василь продовжував наполягати на тому, що його королівська величність Сигізмунд III Ваза неодмінно має сказати своє вагоме слово: тільки тоді бунтівні козаки вгмоняться. Тільки-но заколот втратить міцну основу, як вся наволоч розповзеться по своїх норах. А от якщо хтось не вгмониться й не розповзеться навіть тоді — от їх уже можна і повісити, і шкуру спустити... та хоч би п'яти підсмажити!!! Обґрунтовував таку позицію князь (а отже, і всі магнати Острозькі) дуже просто: Криштоф Косинський є полковником реєстрового козацтва, тому утихомирення його заколоту — це справа державної ваги.

Зі свого боку, коронний гетьман табору Станіслав Жолкевський (що представляв на переговорах інтереси королівської влади) не втомлювався всіляко підкреслювати, що Криштофа Косинського довели до бунту винятково князі Острозькі й їхні сподвижники, починаючи від князів Вишневецьких і завершуючи підстаростою Курцевичем-Булигою. Тоді при чому тут Польська Корона?! Тож нехай про утихомирення бунтівників подумують самі князі — винуватці допущених помилок!..

Олександр Вишневецький спочатку активно підтримував Костянтина Василя Острозького, але тепер волів мовчати. Бо відчував, що заповзятість старого князя ні до чого доброго не призведе...

Підстаросту Курцевича-Булигу, як і решту власників розорених бунтівниками маєтків, на засідання високої переговорної комісії взагалі не допускали: зараз не до їхніх дріб'язкових претензій! Якщо вже високі договірні сторони не могли відшукати компромісу, інші переговорники тільки внесли б у справу додаткове, нікому не потрібне сум'яття.

До речі, спочатку в роботу комісії намагався втручатися Ян Замойський. Однак ледь з'ясувалося, що великий коронний гетьман прагне лише всіляко виправдати Криштофа Косинського, підкреслити його позитивні якості (і все таке інше в тому ж дусі), як пан Жолкевський м'яко натякнув на небезпеку подібної позиції для опальних державних діячів: мовляв, як би вони самі не постраждали від бунтівників... Внаслідок цих натяків Замойський незабаром угомонився й більше у вищу переговорну комісію не рвався. І то добре!..

Втім, мінімізація кількості переговорників ні до чого доброго не призвела: вже котрий місяць Острозький і Жолкевський непохитно наполягали кожен на своєму, не просуваючись до компромісу ні на йоту. Мабуть, і сьогоднішнє засідання буде безрезультатним. Отож, переговорники знов покинуть Дубенський замок лише на тиждень-другий, а потім з'їдуться знов... знов... знов... і так нескінченно...

Або?..

Як не дивно, цьому «або» судилося статись саме тепер! Бо ледве коронний гетьман табору приготувався виголосити чергову викривальну промову на адресу опонента, завершуючи все пропозицією роз'їхатися по домівках, як у переговорну залу увійшов дуже схвильований дворецький і звернувся до хазяїна — князя Острозького:

— До вашої княжої милості проситься у невідкладній справі сотник надвірної корогви.

Розуміючи, що Северин Наливайко наважився би потурбувати свого пана під

час таких серйозних переговорів лише у випадку крайньої потреби, князь Острозький все ж таки невдоволено відповів:

— Скажи йому, щоб зачекав годинку–другу.

— Ваша княжа милосте, пан сотник прибув у справі, що безпосередньо стосується предмета нинішніх переговорів, а тому дуже наполягає...

Погляд дворецького Якова був настільки красномовним, що князь таки зважився на поступку:

— Гаразд, нехай увійде. Але якщо його повідомлення не варте нашої уваги...

Якова немовби вітром здуло. «Диви–но, як старий забігав», — подумки здивувався Костянтин Василь. І звернувся до присутніх:

— Мій сотник надвірної короги — людина віддана і безвідмовна. Пропоную послухати, з якою звісткою він прибув. Сподіваюся, шановне панство не проти?

Стомлені безперспективними переговорами, присутні невідомо загомоніли, що в жодному разі не проти. Аби тільки привезені Северином звістки були справді важливими...

Так воно й виявилось.

— Ваша княжа милосте, наскільки можна судити, головні сили бунтівників під особистим керівництвом полковника Криштофа Косинського зняли з місця й рушили на Волинь, — заявив ледве не з порога сотник надвірної короги.

Усім присутнім на переговорах здалося, що по підлозі легесеньким вітерцем поповз крижаний страх, від чого всі мимовільно охнули. Ще б пак: весь попередній рік бунтівники тероризували переважно маєтки Київського воєводства, водночас навіть не думаючи про похід у серце володінь князів Острозьких. Це було хай як неприємно, однак терпимо...

Але ситуація на очах змінилася на гірше, та ще й надто різко!

«Ех, Северине, Северине, і чом тобі справді не потерпіти трохи?! Виклав би все це мені одному, віч–на–віч, тихо і спокійно», — з невдоволенням подумав старий князь. Втім, слово — не горобець. У цьому випадку слово про наступ бунтівників злетіло з вуст сотника надвірної короги, так що тепер його не піймаєш, назад не повернеш!..

— Куди саме веде своїх людей полковник Косинський? — уголос поцікавився старий магнат. Втім, якби Наливайко знав про мету нового походу заколотників, він би саме із цього й почав...

— Поки що незрозуміло, ваша княжа милосте! Може, сюди, на Дубно. Може, на Острополь. А може, навіть на сам Острог або ще куди... В одному не сумнівайтесь: я докладу всіх можливих і навіть неможливих зусиль, щоб з'ясувати це якнайшвидше.

— То вже постарайся! — мовив князь із незадоволеним виглядом, але тут Станіслав Жолкевський піднявся зі свого місця й гучно заявив, навіть не приховуючи переможного тону у голосі:

— Ну що ж, можна вважати, справа розв'язалася сама собою. Заколотники готуються напасти на ваші споконвічні володіння, панове Острозькі — от і захищайтеся самі від бурі, вами ж піднятої! Польська Корона вважає роботу високої переговорної комісії завершеною й відтепер не стане втручатися в цю справу. От хіба що...

Коронний гетьман табору хитро прищулився й закінчив фразу, навмисно розтягуючи слова:

— От хіба що... заколотник Криштоф Косинський... розіб'є вас наголову!

— Не бувати тому!!! Не бувати!.. — у єдиному пориві закричали князі.

— Сподіваюся, що такої ганьби й справді не станеться. Дуже сподіваюся, панове! А втім, дозвольте на цьому відкланятися.

Коротко кивнувши на прощання, Станіслав Жолкевський покинув залу й вийшов геть.

— Ну, і як же тепер вчинити? — поставив риторичне запитання Олександр Вишневецький, розглядаючи кам'яну підлогу в себе під ногами.

— Зрозуміло, станемо готуватися до війни, — спокійно резюмував Костянтин Василь Острозький. — Грошей жалкувати не слід: наймемо всіх, хто б не погодився встати під наші прапори.

— Так-так, до війни готуємося! Угамуємо бунтівників! Мечами або списами, умовимо їх скоритися!.. — дружно загули присутні. Після того, як королівська влада в особі Станіслава Жолкевського остаточно й безповоротно відмовилася брати участь у кампанії, хід якої зробився досить несприятливим, шляхтичам нічого іншого й не лишалось..

Верховне керівництво майбутнім походом взяв на себе глава дому Острозьких — князь Костянтин Василь. Протягом наступних десяти днів сотник його надвірної корогви був зайнятий безпосереднім скликанням Посполитого рушення⁵⁶ шляхти Київського, Брацлавського й Волинського воєводств. Також Северин Наливайко зобов'язаний був, доповідати хазяїнові про бажання інших сил приєднатися до воєнних дій. Дійсно, союзники незабаром з'явилися: це були угорські й мазовецькі піхотинці-найманці, а також добірний шляхетський кінний загін під командуванням писаря земель русинських Яна Сwoшовського.

Таємно порадившись із іншими шляхтичами, князь Острозький не погребував навіть найманням легкої татарської кінноти: завдяки високій маневровості й стрімкості формування нехристів, їх можна було легко та швидко перекинути в будь-яку точку битви. А в критичний момент і під удар підставити замість своїх: якщо повстанці переб'ють бусурманів, навіть усіх до єдиного — шкода не буде!

Януш Острозький й Олександр Вишневецький, на яких, через показову бездіяльність, інші шляхтичі спочатку поглядали досить косо, тепер зі шкіри готові були вилізти в очікуванні, коли ж вдасться продемонструвати своє молодецтво й хоробрість. Особливо рвався у бій княжич Острозький, котрий на одному із засідань щоденних військових рад звернувся до батька з полум'яною промовою:

— Перед Господом Богом і всім шановним панством присягаюся, що особисто відрубав негідникові-полковникові голову й покладу цей почесний трофей до ваших, батьку, ніг!

На що старий князь відповів доволі стримано:

— Опам'ятайся, Януше, а також врахуй, що Криштоф Косинський багато років служив нашій родині вірою й правдою! Тому буде краще, втихомиривши його, залишити в живих, ніж убити. Як глава всього роду Острозьких, я все-таки є захисником рідної землі, а не лютим звіром. Що подумаютъ люди, якщо мій син, тим паче той, хто перейшов в унію⁵⁷, виявить подібну жорстокість щодо шляхтича?

— Так, так! До шляхтича і до твого одновірця⁵⁸, — не втримався від їдконого зауваження княжич Януш.

— Вгамуй свій запал, сину мій, прибережи сили для бою й не марнуй їх на порожні слова, — набурмосившись, відповів розсерджений магнат.

Тим часом стало достеменно відомо, що бунтівники рухаються в напрямку Острополя. Тепер прямого зіткнення було не уникнути.

⁵⁶ Добровольче шляхетське ополчення в королівстві Польському.

⁵⁷ Це сталося у 1579 році (див. Хронологічну таблицю).

⁵⁸ Точних відомостей про віросповідання Криштофа Косинського немає, однак дуже ймовірно, що він все ж таки був православним.

Околиця Острополя,

26 січня 1593 року

Місце для майбутньої битви обрав особисто полковник Криштоф Косинський. Підготувався до бою з максимальною старанністю й передбачливістю: перед табором, оточеним подвійним кільцем возів, були розставлені п'ять загонів піхотинців, озброєних переважно списами, на флангах розмістилися два загони вершників. Попервах передбачалося також, що невеликі маневрені загони під прикриттям піхоти обстрілюватимуть супротивника з луків, рушниць і гармат.

Взяти Остропольський замок одним рішучим кидком повстанцям не вдалося, але особливого значення це не мало, бо на думку Криштофа Косинського, фортеця у майбутній битві лише відіграватиме роль ласої принади для шляхти. Задум бунтівного полковника полягав зовсім в іншому.

Розвідники повідомили, що кінний авангард під особистим командуванням княжича Януша Острозького відірвався від основного шляхетсько-магнатського війська й продовжує наступ самотужки. Тому пан Косинський вирішив скористатися помилкою високошляхетного мерзотника, якого вважав винуватцем усіх своїх лих, що сталися з ним за останній рік. Полковник лише потирав задоволено руки, бурмочучи собі у вуса:

— От і добре, от і прекрасно! Обскубаємо цим гусенятам крильця⁵⁹.

Він додатково розпорядився зосередити всю артилерію (двадцять шість гармат і важкі фортечні рушниці) у непримітній кривій балці, до того ж занесеній снігом. Звідси укріплений козацький табір було видно, як на долоні. Ватажок повстанців був упевнений, що коли кінні шляхтичі потраплять у настільки хитрі «кліщі», їм усім буде непереливки.

Але все сталося навіть набагато краще, ніж припускали бунтівники! Ледь пластуни доповіли про безпосереднє наближення тисячі вершників, Криштоф Косинський розпорядився почати масовий обстріл фортеці запалювальними стрілами й смоляними бомбами, запущеними з кількох пересувних требушетів⁶⁰. Ні-ні, він в жодному разі не розраховував на негайну капітуляцію замку! Вогняна атака всього лише мала налякати й відволікти увагу супротивника від справжнього задуму.

Невдовзі усе сталося, як і гадалося: після інтенсивного «смоляного» бомбардування фортечні будівлі зайнялися, і стовпи густого чорного диму миттєво заволокли прозору блакить січневого неба... Побачивши здалеку дим, Януш Острозький вирішив, що становище обложеного замку кепське. Миттю забувши як усі батьківські настанови, так і тактичні козацькі виверти, княжич вдарив усіма своїми силами в самісінський центр позиції бунтівників.

Однак потужний лобовий наскок кавалерії ні до чого доброго не призвів. Хоча перші ряди повстанської піхоти були зім'яті й пошатковані на капусту, однак інші козацькі підрозділи встигли зникнути за зовнішнім кільцем зчеплених між собою возів. Два бічні загони просто відступили назад, з-за них вискочила нечисленна (менше трьох сотень), але маневрена козацька кавалерія.

Поки тисяча вершників Януша Острозького безуспішно проривала зовнішнє кільце табору бунтівників й с'як-так рубалася з кінними козаками Косинського, піхотинці-списівники під прикриттям зчеплених возів просочилися на фланги. Після

⁵⁹ Маються на увазі особливості доспівів так званих «крилатих гусарів», які з'явилися у Польщі після військової реформи Стефана Баторія наприкінці XVI ст.

⁶⁰ Від фр. *trebuchet* — середньовічна метальна машина.

цього піші групи прийшли на допомогу кавалерії. Насамкінець, у бій вступили лучники повстанців, і на загін княжича зненацька обрушився град стріл...

Таким чином, кінна шляхта опинилася у «кліщах»: пробитися через зовнішнє коло повстанських возів не уявлялося можливим, а відступати з-під стін палаючого Острополя ніхто не збирався — бо не дозволяла шляхетська честь! Кривава толока в цій безнадійній позиції тривала близько півтори години, причому явної переваги не мала жодна зі сторін. І лише тоді в тил виснаженій, стомленій магнатській кінноті з непримітної, занесеної снігом балки дружно вдарили гармати й важкі фортечні рушниці...

Це вже було занадто! Зметикувавши, що не більше, ніж за півгодини його загін буде перемолото вщент, Януш Острозький наказав відступати. І хоча магнатська кіннота відходила організовано, втрати були величезними. У підсумку княжич навіть не наважився переслідувати клятих заколотників, очікуючи з їхнього боку чергового підступу. Тому ближче до вечора повстанці спокійно розчепили подвійне кільце возів, знялися з місця й неквапом рушили з-під стін Острополя на північний схід.

— От бачиш, Януше, попереджав я тебе: вгамуй свій запал і прибережи сили для справжнього бою, а не для пустопорожніх балачок! Зрозумій, нарешті, що ми зіштовхнулися з розумним, досвідченим і розважливим ворогом, який гостро ненавидить нас, а не з чередою безмозких баранів.

Приблизно в таких виразах вилаяв сина Костянтин Василь, довідавшись про подробиці провальної сутички. Справді, це ж треба — така ганьба!!! Вбитими й пораненими під стінами Острополя було втрачено більше половини людей Януша Острозького! А це ж був справжній цвіт всієї магнатської кінноти!..

— Коли я побачив дим, то подумав... — намагався виправдатись княжич.

— Про інше варто було подумати, зовсім про інше!!! В ході битви не можна піддаватися емоціям. Ти хоча б один-єдиний гарматний постріл чув, наблизившись до бунтівників?!

— Ні, але...

— Ото подумав би краще, куди вони свої гармати поділи?! Думай, синку, перш ніж у пастку сунутися!..

Пан Януш вийшов від батька морально розчавленим і спустошеним, пригнічено похнюпившись й подумки проклинаючи повстанців. Тепер він тільки й думав про те, як при нагоді помститься підлому Криштофу Косинському за нинішнє приниження.

*Козацький укріплений табір
на околиці П'ятки⁶¹,
що між Бердичевом і Чудновим,
лютий 1593 року*

Наступного (і як з'ясувалося згодом — останнього) зіткнення не довелося довго чекати: пройшовши протягом доби близько сімдесяти верст, бунтівники розбили табір біля села П'ятка. Тутешня місцевість поорана була пагорбами і ярами, саме село розрізала навпіл невелика річка П'яток — щоправда, посеред зими схована під надійним товстим льодом. Для оборони цілком достатньо, хоча...

⁶¹ Нині село в Чуднівському районі Житомирської області.

Хоча, якщо відверто, Криштоф Косинський краще повів би своїх людей або в литовські, або в московські землі. Тверезо оцінюючи стан справ, пан полковник чітко розумів: його невеличкий загін навряд чи здолає різномасне військо, зібране Острозьким й іншими шляхтичами. Так, під Остроподем вони завдали значного збитку кінному авангарду княжича Януша, але то була всього лише тисяча вершників, що потрапили у пастку, а не вся військова сила, зібрана для придушення заколоту!

До того ж, в останній сутичці повстанці теж зазнали відчутних втрат і були вкрай виснажені. Тому полковник вирішив отаборитися під П'яткою й відпочити. Якби ж його загін і далі в тому ж темпі відходив на північний схід, то через пару діб люди й коні почали би падати просто на ходу...

До нового бою готувалися серйозно. Для цього необхідно було наwerbувати свіжих добровольців, які замінили б полеглих під Остроподем. Тож поки ейфорія нещодавньої перемоги не розвіялася, пан полковник наказав невідкладно розіслати по всіх усядах гінців-вербувальників. Цілий тиждень повстанці відпочивали, зібрані звідусіль новачки вчилися бодай якійсь дисципліні й основним навичкам володіння зброєю, насамперед списом. А ранком 2 лютого розвідники-пластуни доповіли про наближення шляхетського війська...

Це було грізне видовище. Косинський одразу зрозумів, що за озброєнням і чисельністю повстанці явно програють загонам шляхтичів. Втім, гострослови без зволікання почали сипати ядучими жартами щодо битви під Остроподем, ряди повстанців вибухнули голосним реготом, тому опанувати чубатими головами зневіра не встигла.

Коли шляхтичі вишикувалися перед укріпленим козацьким табором (піхота й гармати в центрі, два великих кінних загони під командуванням княжича Острозького й князя Вишневецького з боків, татарська легка кіннота й угорці-списівники в резерві), уперед виїхав якийсь бравий гусар (з новомодних, бо мав янгольські крильця на сідлі) і задирливо вигукнув:

— Агов, голото! Чи є серед вас хтось, готовий померти сьогодні від руки справжнього шляхтича, або ви ладні тільки втікати від наших доблесних воїнів, накивавши голими п'ятами?!

Воїнство магнатів схвально загуло, коли з повстанських рядів виїхав Корній Билина — хоча й плечистий, але бідно вдягнений вершник, який крикнув у відповідь:

— Агов, шляхтичу, як я дивлюся, сміливий ти, прикрившись військами найманців. Дивись, як би під цією самою П'яткою, біля якої ми зараз стоїмо, ти сам не гепнувся б на сніг п'ятами догори! І щоб голова твоя трохи охолола би в снігу, відділена від тіла моєю гострою шабелькою...

— Хам!!! Мерзотник!!! — вибухнув гнівом «крилатий гусар».

— Ех, шляхтичу, шляхтичу! Ти багато язиком мелеш, а от давай-но краще силою поміряємось. Бо у словах твоїх щось забагато хвастощів та пихи...

Не витрачаючи більше слів, супротивники вихопили з піхов зброю й помчали один на одного. При цьому здавалося, що озброєний шаблею й захищений однією лише кольчугою козак не має ніяких шансів перемогти гусара. Себто, Билина скаче на вірну погибель... Однак в останню мить він спритно пригнувся з сідла до землі, й шабля супротивника⁶² розчаровано просвистіла над його головою. Козак же, звисаючи з сідла, різко рубонув по передніх ногах ворожого коня. Дико заіржавши, поранений буланій повалився на бік, а невдачливий рубака вилетів із сідла, вдарився головою об землю, перевернувся й залишився лежати нерухомо, з неприродно вивернутою шиєю.

62 Судячи за озброєнням, на двобій у даному випадку виїхав бідний шляхтич з почту багатія — т. зв. «товариш» гусара.

— Ну от, шляхтичу, попереджав тебе я, що п'ятами до неба полетиш ти під П'яткою! — розсміявся Корній Билина, глянув на притихле магнатське військо й запитав: — Хтось ще бажає помірятися зі мною силами, га?!

Тепер уже без усякого попередження й обміну словесними «люб'язностями» на нього понісся інший вершник — зі списом напереваги⁶³.

— До чого швидкий ти, і поговорити не захотів... — хмикнув козак, на ходу приміряючись до нового супротивника.

Але ця сутичка завершилася зовсім несподівано. Коли відстань між вершниками скоротилася всього лише до пари-трійки сажнів, шляхтич зненацька кинув списа на землю й блискавично вихопив з піхов концевеж. Від такої різкої зміни ситуації Билина на мить розгубився, забарився і зреагував із запізненням. А вже за мить привалився до луки сідла, намагаючись затиснути пальцями лівої руки неглибоку колоту рану в правому боці. Втім, до табору повстанців він все-таки доскакав...

— Ех, обдувив мене клятий шляхтич! І ще кольчугу попсував, — прохрипів козак, падаючи з коня на руки товаришам. Ті швидко віднесли пораненого в табір і бігцем повернулися на місце.

Квапилися недарма: очевидно, вирішивши не випробувати більше долю й не затівати нових двобоїв, шляхтичі рушили в наступ. Табір повстанців огризнувся дружним гарматним залпом, від якого на певний час заклало вуха: розуміючи, що повторювати тактику минулого бою небезпечно, Криштоф Косинський цього разу розташував гармати й фортечні рушниці у проміжках між важкими возами.

Козаки обстрілювали фланги, прагнучи завдати якомога більших втрат важкій кінноті Януша Острозького й Олександра Вишневецького. Спочатку це вдавалося, але довго стримувати вершників повстанці не могли... У підсумку обидва загони кінної шляхти злилися й дружно налягли на правий фланг укріпленого табору. Наступ кінноти підтримала артилерія, що її князь Костянтин Василь перегрупував, велівши розподілити легкі гармати з центру війська рівномірно на обидва фланги.

Перегрупуватися й посилити власний правий фланг козаки не наважилися, побоюючись, що тоді супротивник легко прорветься в центрі або ліворуч. Та й рівномірно розподілений гарматний вогонь не давав повної впевненості щодо того, у якому саме місці шляхтичі затіяли прорив...

Зрештою, чисельна перевага шляхетського війська у кінноті й артилерії далася взнаки: години через дві їм вдалося здолати першу лінію важких возів, ще за годину була зім'ята і друга лінія. Торжествуючі корогви княжича Острозького й князя Вишневецького увірвалися в центр табору... Рятувати гармати повстанці не мали ні сил, ані часу — артилерія дісталася шляхтичам.

І тут сталося найгірше: новобранці-піхотинці, мобілізовані з числа селян, здригнулися й побігли, кидаючи списи й шукаючи, куди б сховатися від кінних переслідувачів. Розуміючи, що битва остаточно програна, Криштоф Косинський наказав решткам свого війська відступати по тонкому льоду на інший берег ріки.

Але на козаків чекали у засідці угорці-списівники, завчасно перекинуті туди князем Острозьким... І це ще б нічого, та поряд з пішими угорцями гарцювали на присадкуватих кониках татари. Бусурманський полон означав одне: продаж бранців на східних ринках у якості ясиру⁶⁴. Такої долі не хотілося нікому! Краще вже повернутися, щоб загинути від рук шляхтичів. Переправа через замерзлий П'яток втратила будь-який сенс...

⁶³ Судячи знов-таки за озброєнням, це був той самий заможний шляхтич, у почті якого перебував перший вояк.

⁶⁴ «Живий товар», здобутий кримськими татарами під час набігів.

Розгром був нищівним і жахливим. Добре, що окремі групи заколотників протрималися до настання темряви: у сутінках всім уцілілим воїнам вдалося сховатись за мурами фортеці поблизу села. Шляхтичів же настільки приголомшив власний успіх, що вони безперервно пиячили всю ніч.

Наступного ранку до шляхетського табору підійшли пригноблені парламентарі повстанців і попросили дозволу поховати полеглих за православним звичаєм. Старий князь Костянтин Василь Острозький милостиво дослухався до їхнього прохання. І навіть наказав своїм людям допомогти ховати заколотників... При цьому його помічники уважно наглядали за поховальними командами.

Три дні поспіль повстанці збирали й ховали загиблих товаришів, після чого повернулися у фортецю. Зробивши ретельну ревізію всіх наявних сил і припасів, Криштоф Косинський зрозумів, що це кінець. Людей для оборони П'ятки катастрофічно бракувало. У розпорядженні повстанців не лишилося жодної гармати, жодної важкої фортечної рушниці. І взагалі, їхнє озброєння було жалюгідним... Їжі при найжорсткішій економії не вистачило б і на тиждень. Отже — кінець!

Лишалось здатися на милість переможцеві... або ж спостерігати, як твої товариші-козаки мовчки вмирають від отриманих ран і від голоду. На це Криштоф Косинський піти ніяк не міг. Довелося обирати перше. Він зібрав раду, змалював обстановку й запропонував здатися.

— А якщо Острозькі у відповідь зажадають твою голову, пане полковнику? — спитав один з учасників останньої військової ради.

— Ну що ж, так тому й бути, — спокійно мовив проводир, підвівся зі свого місця, вклонився козакам у пояс і додав: — Пробачте мені, панове, товариші мої бойові, за те, що підбив вас на боротьбу, яка завершилася не нашою перемогою, а жахливою поразкою. Оскільки я цю війну затіяв, мені й відповідати за все перед шляхтою.

Втім, до вимоги стратити ватажка не дійшло. Коли 10 лютого до шляхтичів прибули парламентарі з проханням про мир, Костянтин Василь Острозький милостиво повідомив, що він вдовольниться малим — принесенням Криштофом Косинським присяги на вірність і позбавленням його звання полковника низового реєстрового козацтва. У цьому разі решта бунтівників дістане повну свободу й можливість розійтися по домівках. До речі, про повернення Косинському Рокитнянської пустоші, а також його колишнього маєтку Рокитного не може бути й мови...

— Тільки думайте скоріше, — закінчив старий князь. — Я не звик забувати добро. Пам'ятаю, що ваш очільник вірою і правдою служив мені багато років поспіль. Але терпіння моє не безмежне, тому краще погоджуйтесь на запропоновані умови сьогодні ж.

Зрозуміло, Криштоф Косинський погодився: подумки він навіть із головою встиг розпрощатися — а тут колишній хазяїн милостиво залишає життя йому і дарує волю іншим повстанцям! Отже, вислухавши відповідь старого князя, Криштоф Косинський у супроводі вцілілої козацької старшини проїхав у табір шляхти. Там насамперед віддав свій полковницький пернач (цей почесний трофей дістався княжичу Янушу Острозькому), потім схилив ліве коліно перед старим князем Костянтином Василем, тричі вдарив чолом об землю і заприсягнувся у вічній вірності й відданості. Нарешті, Косинський і його писар Кречкович підписали нашвидкуруч складену вірнопідданську присягу сімейству Острозьких. По завершенню принизливої процедури козацька депутація відбула назад убік П'ятки.

— Криштофе! — пролунало позаду. Він зупинився й озирнувся. Його наздоганяв Северин Наливайко, який особистої участі в битві не брав: як сотник надвірної корогви, він на чолі загону перевірених людей невсипно охороняв свого хазяїна, а князь Костянтин Василь керував діями війська, залишаючись у тилу... Але

чого хоче пан сотник тепер, після перемоги шляхтичів? Все-таки він і заколотник Косинський до останнього моменту були ворогами...

— Криштофе, стривай! Я хотів би про дещо запитати тебе.

Колишній полковник зробив знак товаришам не втручатися й пішов назустріч сотникові.

— Криштофе, я не розумію, навіщо ти пішов на це?!

Косинський вирячився на Наливайка так, немовби бачив його вперше, і Северин поспішив пояснити:

— Ну, навіщо було бунтувати, якщо й без того зрозуміло, що зрештою програєш?! Ти вже спробував судитися із княжичем Острозьким і зазнав невдачі. То навіщо ще й воював на додачу?.. Поясни, якщо твоя ласка.

— Суд не був праведним, ти маєш це знати, Северине, — доволі прохолодно мовив колишній власник Рокитнянської пустоші.

— Знаю, знаю, все це мені відомо, — запевнив Наливайко. — Більше того, це відомо взагалі всім. Ніхто навіть жодної хвилини не сумнівається, що насправді правим був ти, а не...

— За правду я судився, за правду й воював!!! — гаряче вигукнув Косинський.

— Але ж ти програв, Криштофе! Програв і тоді, і тепер...

— Ще невідомо, за ким зараз перемога.

— Як це?! Справа твоя була приречена із самого початку, і в дурному бунті не було ніякого сенсу.

Колишній полковник затремтів так, немовби співрозмовник відважив йому дзвінкого ляпаса. Однак стримавши гнів, якомога спокійніше вимовив наступні слова:

— Не смій говорити таке, Северине! Ніколи боротьба за правду не стане справою безглуздою! Ніколи, Северине, — ти зрозумів?..

Наливайко збирався щось заперечити, але Косинський сказав, як відрізав:

— Просто до твого серця хижі пазурі панів магнатів ще не дотягнулися, от і не зрозуміти тобі мене.

— Та подивися тільки, яким добрим і милостивим є князь Острозький!!! Як же можна проти нього бунт піднімати?..

— Милостивий?!

— Ну так, звісно!

— Ти кажеш, милостивий... І в чому ж, по-твоєму, полягає ця милість?!

— Ну-у-у, насамперед, він зберіг тобі життя, а також дозволив твоїм людям безперешкодно розійтися по домівках. Нарешті, допоміг вам поховати полеглих в останній битві... Хіба цього замало?

— Така милість магнатам Острозьким нічого не коштувала. Мене, Северине, спочатку обібрали до нитки, позбавивши і дарованого королівською милістю клаптика землі, і маєтку, побудованого на мої ж гроші — ну що ж, тепер і невеличку милість до мене, приниженого й пограбованого, виявити не гріх! Отак-от.

Сотник хотів щось заперечити, але колишній полковник випередив його:

— А втім, бачу, ти мене не зрозумієш, доки з тобою щось подібне не станеться. Нічого-нічого, запам'ятай моє слово: незабаром пани магнати й до твого серця дістануться, щоб вирвати його з грудей твоїх. Зовсім скоро, Северине! Залють вони й тобі сала за шкіру, тоді ти сам підеш воювати зі шляхтичами. Отоді, можливо, ти і зрозумієш мене, і цю розмову згадаєш...

Потім відвернувся й пішов у напрямі до розкритих воріт фортеці. За ним попленталися й пригноблені старшини.

* * *

Втім, позбавлений майна й військових звань, Криштоф Косинський не здався остаточно. У травні 1593 року він привів дві тисячі запорожців під Черкаси. Козаки взяли в облогу місто, у якому перебував староста Черкаський і Канівський князь Олександр Михайлович Вишневецький власною персоною... Невідомо, як би склалася доля князя цього разу, якби козацький ватажок пан Косинський не був убитий випадковою кулею під час однієї із сутичок.

Втім, його життя й боротьба аж ніяк не були даремними: у ході мирних переговорів з новими повстанцями князь Вишневецький пообіцяв ініціювати скасування найдурнішої Постанови про порядок щодо низовиків і України, що вже кілька років розбурхувала січовиків.

Через якийсь час так і сталося.

Окрім того, сказані сотникові надвірної корогви на прощання слова виявилися пророчими: вже незабаром обставини склалися таким чином, що саме Северин Наливайко очолив наступний козацький виступ проти шляхти — причому набагато могутніший, ніж повстання Криштофа Косинського...

Глава 11

Невдалий похід

Острозький замок, лютий 1594 року

— А може, все-таки залишишся? Що скажеш на це, Северине?

Хоча несхоже було, щоб сотник його надвірної корогви піддався вмовлянням і передумав: надто вже рішучий вигляд він мав, — а вірного свого служника князь Острозький знав як облупленого і міг передбачити його поведінку практично в будь-якій ситуації.

Коли до мешканців замку дійшли чутки про чергові лихі задуми татарських бусурман (надто вже зачастили їхні розвідники на швидконогих низькорослих кониках у волинські землі — а це завжди підозріло), Северин одразу ж зробився похмурим, немов грозова хмара, мовчазним і замисленим. Вже тоді магнат зрозумів, що його сотник незабаром попроситься на вільні хліба. Ну, от і добре! Нехай іде... хоч йому зовсім необов'язково знати, які блага князь Костянтин Василь збирався отримати від його дій.

Зрозуміло, блага для себе і всього роду Острозьких!..

Але що ж все-таки відповість Наливайко? Цікаво дізнатися, дуже цікаво...

— Ні, мій пане, навіть не просіть — однаково не погоджусь залишитися, хоч би чим ви мене принадували! Скажу, не покрививши душею: ви незмінно проявляли всіляку турботу і про мене самого, і про сестрицю мою, тому поступово зробилися всім нам ріднішим від загиблого батька. Навряд чи він зумів би дати своїм дітям стільки ж, скільки дали ви...

— Так у чому ж справа, Северине?! Лишайся, і мої блага...

— Час тепер такий, що татарва клята може напасти в будь-який момент. А

коли наша земля, весь наш край у небезпеці, негоже мені під вашим крильцем відсиджуватися. Мій обов'язок тепер у тім і полягає, щоб вірою і правдою послужити людям, як я служив вам усі роки, командуючи надвірною корогвою. Тож відпустіть, ваша світлосте, не просіть лишатися...

«Гарна промова людини хороброї, чесної... але невиправно дурної!» — вирішив подумки Костянтин Василь. Справді, розумний не шукає небезпечних пригод на свою голову, мудрець терпляче очікуватиме моменту, коли ворог ослабшає, а тоді без зайвих зусиль і непотрібного ризику візьме все те, що йому потрібно. Однак уголос князь сказав, зобразивши на обличчі безмірний жаль:

— Ну що ж, Северине, бачу, що вмовляти тебе й далі — лише даремно час гаяти. Іди, воюй з бусурманами, покажи їм, як борються справжні русинські лицарі! Відпускаю тебе з миром, хоча серце моє кров'ю обливається: що поробиш, за довгі роки звик я до тебе, вірний мій сотнику, служака старанний, що поробиш...

— Нічого, ваша світлосте, ви собі легко нового сотника відшукаєте. Хотів би я подивитися, який дурень відмовиться йти на службу до самого Костянтина Василя Острозького!

— Ну, добре, Северине, хай буде так! Йди, допоки я не передумав... І до речі, я розпорядився видати тобі платню на рік наперед — такий мій прощальний подарунок за твою вірність і старанність.

— Дякую, мій пане!

— Якщо знадобляться тобі гроші... приміром, щоб військо спорядити... — Острозький зробив невиразний жест рукою, — можеш звертатися просто до мене, не роздумуючи довго. Обіцяю, що не відмовлю.

— Спасибі, ваша світлосте!

— Ну все, іди з Богом.

Костянтин Василь махнув рукою й нею ж прикрив рота. Насправді він раптом відчув, що просто втомився лицемірити перед цим кришталево чесним, хоча й недоумкуватим чоловіком. Таке в житті старого князя ставалося нечасто... але все-таки іноді ставалося. І треба ж, щоб саме сьогодні!.. Та ще й у присутності кого — уже колишнього сотника! Хоча насправді — спадкоємця князя-лицаря Дмитра Федоровича Сангушка й високошляхетної княгині-мучениці Олени Іллівни Острозької...

Втім, знати про це Северину зовсім необов'язково. От і нехай собі йде. Ще з'явиться, нікуди не дінеться! Повернеться за грішми для найму війська...

Між іншим, щодо грошей старий князь його не обдурих! Однаково ж кошти, необхідні для найму доброго війська, були лише незначною часточкою привласненої ним спадщини, якою по справедливості мав би володіти саме цей вояк — Северин Наливайко.

Князь Острозький втомлено прикрив очі й лише по голосних звуках кроків зрозумів, що колишній сотник справді йде геть, не оглядаючись на залишеного пана. Що ж, нехай іде! Нехай іде й тим самим допоможе втіленню в життя амбітних планів самого Костянтина Василя!

Князь згадав, як ця чудова ідея спала йому на думку. Було це відразу ж після дня Миколи Зимового. Мерзлякувато кутаючись у теплу накидку, він сидів тут же, у цьому самому залі, й згадував найбільш видатні моменти чергового прожитого року. Безумовно, найважливішою цього річної подією став розгром заколотника Криштофа Косинського.

Хоча...

Так, якщо добре подумати, то найбільше старому магнатові запам'яталася не кровопролитна битва під П'яткою й навіть не наступна вірнопідданська присяга втихомиреного, приниженого бунтівника, а останнє засідання комісії в Дубенському

замку. Те саме, на якому все вирішилося... Але чому?! Що такого важливого було сказано або зроблено на цій нараді?..

Неодноразово перебираючи у пам'яті її подробиці, Костянтин Василь зрештою зрозумів, що справа була у двох речах. По-перше, йому чітко запам'яталися хвилювання й навіть відвертий переляк, що майнули в очах князів, коли ті дізналися про рух повстанців у напрямі Волині. По-друге, дуже показовим було самоусунення від справи коронного гетьмана табору Станіслава Жолкевського.

Складені докупи, ці два моменти свідчили багато про що. Криштоф Косинський надумав бунтувати проти магнатів Острозьких — і цілком закономірно програв. А якби знайшовся якийсь інший ватажок бунтівників, що повстав би проти менш заможного шляхетного сімейства — цікаво, тоді б як усе обернулося?! При тому, що королівська влада умила руки, результат був би набагато менш передбачуваним...

Не слід втішатися ілюзіями, нібито козаки швидко вгомонилися. Облога Черкас людьми все того ж Криштофа Косинського свідчила, що бунтівний дух все ще живий. Отже, і реєстрове козацтво, і тим паче вільне січове, і, ясна річ, усіляка голота зараз нагадують суху степову стерню, готову спалахнути від найменшої іскри. Шляхта знов перелякається, а королівська влада напевно знов ухилиться від обов'язку захищати їх перед голотою. А отже, князьки-боягузи одразу ж почнуть шукати захисту.

До кого ж під крильце вони кинуться?! Зрозуміло, до наймогутнішого і найзаможнішого князя всієї Речі Посполитої — тобто, до нього, до Костянтина Василя: нехай втішить і захистить!!! Отже, якщо грамотно скористатися сформованою на сьогодні ситуацією, можна спробувати реалізувати давні амбіції та плани...

Усвідомивши все це, старий магнат покликав до себе Дем'яна, якому наказав негайно об'їхати віддалені володіння Острозьких і з'ясувати, чи не з'явилися там останнім часом татарські розвідники? Бо зима у розпалі, ріки й озера позамерзли — настав нарешті підходящий час для бусурманських набігів! Більше того, Дем'яну пропонувалося привезти із собою одного-двох свідків татарських наскоків: Костянтину Василю чомусь захотілося особисто поговорити з бідолахами.

Доручення було виконане з точністю й акуратністю, властивими вірному князівському посланцеві. Через пару тижнів, уже після свята Обрізання Господнього⁶⁵ Дем'ян повернувся і привіз в Острог двох смертельно переляканих дівок, що розповіли про всі можливі жахи наскоків татарської розвідки. Зрозуміло, при цьому був присутній і сотник надвірної корогви Северин Наливайко. Князь прекрасно розумів також, що крім цього, Дем'ян повинен був окремо розповісти братові про деякі подробиці своєї поїздки.

І от результат: чесний і прямодушний Северин Наливайко нарешті вирішив залишити князівську службу для того, щоб сколотити власний бойовий загін і дати відсіч украй знахабнілій татарві. Саме на таку його реакцію Костянтин Василь і розраховував! Що ж, нехай спробує... Нехай!

Князь посміхнувся, бо прекрасно розумів: люди з такою вдачею, як у Наливайка, насправді мають потребу в зовнішньому керівництві, а втративши його — неминуче роблять помилки. Отже, нинішнє рішення Северина залишити князівську службу могло мати три наслідки.

Якщо діями Наливайка вміло, хоча й непомітно (навіть для нього самого!) керувати, він розчистить колишньому панові шлях до влади.

Якщо послабити керівництво, Северин неодмінно наламає дров. Тоді його можна буде легко прибрати зі сцени... ба навіть усунути фізично! І на цьому піднятися, звеличитися.

⁶⁵ Святкується рівно через тиждень після Різдва — тобто саме на Новий Рік.

У самому ж крайньому випадку, якщо знахабнілого, неконтрольованого Наливайка усуне хтось інший — тоді принаймні відпаде небезпека того, що в якийсь далеко не прекрасний день він все-таки дізнається про таємницю свого походження... і, чого доброго, почне вимагати належну йому спадщину! От і нехай забирається на війну!!! Баба з воза — кобилі легше.

А на грошову допомогу колишньому слuzі найбагатший магнат Речі Посполитої в будь-якому разі не поскупитьсь...

І справді, князь виконав обіцяне. Через два місяці колишній сотник надвірної корогви старого князя Острозького гордовито повідомив у листі канцлерові й великому гетьманові коронному Речі Посполитої Яну Замойському про те, що під його рукою «товариства чимало в купу зібралося». Хоча вже відіславши лист, Наливайко по зрілому міркуванні вирішив, що кашу маслом не зіпсуєш... і заходився обдумувати, як би обзавестися ще одним надійним союзником.

Запорозька Січ,

1 липня 1594 року

Поза сумнівом, Григорія Лободу дуже цікавило, чиї саме посли переправляються зараз на Хортицю, але високий статус козацького гетьмана не дозволяв йому особисто прибути на берег і там очікувати, коли ж нарешті причалить пором. Тому він відправився до кошового отамана Яна Оришевського й запитав прямо:

— Як думаєш, пане кошовий, хто б це міг бути?

— Один Бог відає! Тому гадати, пане гетьмане, — однаково помилимося.

— Маєш рацію, пане кошовий. Чимало всякого люду до нас на Січ потрапити прагне.

— От і почекаємо...

— То й добре.

Й вони пішли собі потихеньку на січовий майдан. Туди ж незабаром прибув із пристані один з козаків, щоб доповісти:

— Пане гетьмане, пане кошовий, вас бажають бачити посланці вільного отамана Северина Наливайка.

— М-м-м?.. — Григорій Лобода питально подивився на Яна Оришевського. Той скривився, немовби надкусивши кислицю, однак мовив у задумі:

— Взагалі-то, по тверезому міркуванню, варто зазначити, що неввічливо буде не вислухати людей, котрі здолали довгий шлях, тільки тому, що послав їх прислужник панів магнатів Острозьких.

Причина невдоволення кошового була цілком зрозумілою: минуло всього якихось півтора року відтоді, як шляхетська армія під проводом старого Костянтина Василя Острозького наголову розгромила козацьке військо Криштофа Косинського. І хоча з тих пір дещо встигло змінитися (насамперед, сейм таки скасував Постанову про порядок щодо низовиків і України), все-таки посланці Северина Наливайка були аж ніяк не найбажанішими гостями на Запорозькій Січі.

— А я от на що звернув увагу, пане кошовий: пан сотник відрядив до нас послів, як вільний отаман — що б це, по-твоєму, могло означати?

— Так ходили ж якісь не зовсім певні чутки, буцімто Наливайко більше не прислужується магнатам Острозьким. Він начебто навіть охочекомонних⁶⁶ наймав для

⁶⁶ Вільнонайманіх воїнів-вершників (від «охочий» та застар. «комонь» — кінь).

якоїсь своєї справи.

— А чи для своєї справи оте робив?..

— Саме так, пане гетьмане! Зізнатися чесно, я не надто вірю в те, щоб саме для своєї, а не для зміцнення становища магнатів Острозьких, — замислено мовив Ян Оришевський.

— Це чому ж?

— Та сам поміркуй, пане гетьмане: стільки років прислужувати їм, як раптом щоб отак... ні з того ні з сього...

— А звідки ти знаєш?

— Я не знаю, пане гетьмане, я тільки тверезо міркую.

— От тому я б і вислухав посланців! Хоч би для того, щоб довідатися напевно, надіслав їх до нас Северин Наливайко з власної волі чи за напучуванням старого князя Острозького.

— Що ж, пане гетьмане, це мудро!

І Ян Оришевський наказав козакові:

— Повертайся на пристань і скажи посланцям Северина Наливайка, щоб ішли сюди.

— Вони вже за ворітьми, пане кошовий!

— Ну, тим краще...

І трьох хвилин не минуло, як з боку воріт у частоколі, яким була обнесена Січ, на майдан вийшли троє незаможного вигляду козаків. Судячи із запорошеного одягу й чобіт, шлях вони здолали довгий і квапилися настільки, що навіть не встигли опорядитися перед появою на Малій Хортиці. За ними на невеликій відстані сунули запорожці, що стали випадковими свідками прибуття посольства.

— Хто з вас паном кошовим буде? — запитав посланець, який йшов попереду товаришів, сторожко переводячи погляд із Григорія Лободи на Яна Оришевського.

— Ну, я кошовий, — відповів останній, — а в чім річ?

Посланець вклонився йому в пояс (товариші наслідували його приклад), відкашлявся, постарався прийняти якомога більш гідний вигляд і мовив:

— Нас до тебе, пане кошовий, відрядив вільний отаман Северин Наливайко із пропозицією об'єднати його та твої зусилля, щоб раз і назавжди спільними зусиллями припинити вилазки татарських бусурманів на наші землі, зупинити руйнування поселень, не допускати більше захоплення ясиру клятими кочовиками і...

— Стривай, стривай, — перервав промовця Ян Оришевський, — давай-но для початку дещо з'ясуємо, а вже після того й поговоримо... якщо буде про що говорити! Поясни-но от що: з яких це пір Северин Наливайко, що відрядив тебе до нас, називається вільним отаманом, коли він от вже скільки років поспіль служить сотником надвірної корогви у старого князя Костянтина Василя Острозького?

— Вже понад чотири місяці минуло відтоді, як Северин Наливайко залишив князівську службу, — бадьоро відповів посланець. — Відтоді він і став називатися вільним отаманом, бо не служить більш нікому, окрім себе самого.

— А ти часом не брешеш?.. — з певною іронією продовжив допитуватися кошовий.

— Як можна?! — щиро здивувався козак.

— А ну ж бо перехрестися!

Той щиро перехрестився.

— Що ж, продовжуй.

— Отож, за цей час вільний отаман Наливайко найняв своїм коштом дві з

половиною тисячі нереєстрових козаків. Потім пішов на Валахію⁶⁷, розгромив фортецю Паркани, перехопив там кримських бусурманів, що прямували на Унгарію⁶⁸, перебив усіх до єдиного і повів із собою безліч коней. Тепер же пан вільний отаман Наливайко перебуває у Брацлаві, де має намір дочекатися твоєї, пане кошовий, відповіді щодо нового походу на Валахію — тільки щоб тепер вже вам разом іти!..

Ян Оришевський знову обмінявся багатозначущими поглядами з Григорієм Лободою й не запитав, а мовив задумливо, з ледь вловною іронією, немовби розмірковуючи вголос:

— Отже, вільний отаман Северин Наливайко вже забув, як півтора року тому воював проти запорожців і полегло під Черкасами славетного полковника Криштофа Косинського. Вільний отаман також сподівається, що коли це позабув він сам, то ми позабули вже й поготів. Цікава він людина, одначе, ох і цікава!..

Посланець знову вклонився кошовому в пояс і мовив навмисно безпристрасним голосом:

— Вільний отаман Северин Наливайко, відряджаючи мене на Січ, знав, що панове запорожці не забули минулого, а тому просив передати вашій милості наступне. Якщо ви, пане кошовий, згадаєте про битву під П'яткою, то не прогнівившись на таке нагадування, зможете згадати також, що пан Наливайко в той час служив сотником надвірної корогви князя Костянтина Василя Острозького. А оскільки старий князь керував тією битвою, то пан сотник виконував належні обов'язки — особисто охороняв свого пана на чолі людей з надвірної корогви! А тому в самій битві участі не брав — отже, ніякої провини проти високоповажних запорожців не має, окрім тієї, що свято виконував свої обов'язки, як і велить честь воїна.

— Ловко говориш... — почав Ян Оришевський, але вклонившись йому в пояс втретє, посланець додав:

— Нехай не прогнівається пан кошовий на те, що наслідуюся перервати його милість, але це ще не все.

— А що ж іще?..

— А те, що щиро прагнучи домогтися примирення й усілякої милості у високоповажних запорозьких козаків, вільний отаман Северин Наливайко готовий послати їм у якості подарунку тисячу... а у разі потреби навіть понад півтори тисячі коней із числа захоплених у татарських бусурманів в останньому поході.

Почувши це, Григорій Лобода, що стояв праворуч від кошового, не втримався й захоплено кречнув. Звісно ж, годі й заперечувати: вільний отаман виявляв просто надзвичайну щедрість!

— Пан Северин Наливайко дуже розраховує на успіх у справі примирення з вельмишановними запорожцями і сподівається на об'єднання наших зусиль для оборони рідної землі від набігів клятих кримчаків, — тепер голос посланця зробився напрочуд м'яким. — Він збирається найближчим часом напасти на Кримське ханство й закликає приєднатися все запорозьке панство, яке тільки побажає піти разом із ним.

— Ну, і що ти про все почуте скажеш, пане гетьмане? — настільки тихо, щоб слова їхні не долетіли до посланців, запитав Ян Оришевський, трохи схиливши голову до правого плеча і мружачи ліве око, немовби прицілюючись у невидимого ворога.

— А навіщо зі мною радитися? — у тон йому запитав Григорій Лобода.

— А все-таки?..

— Зрозуміло, пане кошовий, я маю що сказати у цій справі...

Тут гетьман витримав багатозначну паузу й закінчив:

⁶⁷ На Молдавію.

⁶⁸ На Угорщину.

— Але говоритиму лише при всьому запорозькому коші.

— А чого ж це так?..

— Та тому!

— А ти мені для початку скажи. Мені одному. Я все-таки кошовий отаман Війська Запорозького.

— Я в жодному разі не зазіхаю на твоє становище, пане кошовий!

— Надміру потайливий ти, пане гетьмане.

— Та таким уже народився...

— Надміру потайливий, коли не потрібно. Ой, дивися, не доведе тебе до добра твоя потайливість⁶⁹!..

Григорій Лобода зміряв з голови до ніг оцінюючим поглядом присадкуватого кремезного Яна Оришевського, подумав ще трохи й відповів уже не просто тихо, а ледь чутно:

— Та розумієш, одержав я тут нещодавно звісточку від імператора Священної Римської Імперії Рудольфа II щодо однієї справи...

— Якої такої справи?

— Імператор просить допомогти йому з турками розібратися⁷⁰. Щедро винагородити за послуги обіцяє. А коней у мене катма — сам знаєш... Тому вже близько півмісяця я, вважаю, тільки про те й думаю, де б добрих скакунів роздобути в достатній для далекого походу кількості, а тут...

— А-а-а, зрозуміло, зрозуміло! — кивнув кошовий. А про себе подумав: «Ох, і хитрий же ти, пане Лобода! Мені нічогісінько про те не сказав — отже, хотів коней потихеньку роздобути з тим, щоб і славою себе вкрити, і винагороду від імператора одержати... А тепер усе склалося так, що нічого приховати не вдається. Ну, диви ж, пане гетьмане, згадаєш ти колись моє попередження — тільки щоб пізно для тебе не було».

— Загалом, пане кошовий, я тобі про все повідав, настав час довідатися думку запорозького коша, — тим часом підсумував Лобода.

— Ну, то нехай так і станеться.

І обернувшись назад, Ян Оришевський гучно крикнув:

— А ну ж бо, бийте в литаври: загальний збір!!!

Коли на головному майдані зібралися всі курені, кошовий коротенько виклав суть послання Северина Наливайка, а потім мовив замислено:

— Однак у всій цій справі, панове запорожці, дещо не завадило б усе-таки остаточно прояснити. А тому я хотів би спитати, чи брав хтось із вас участь у битві під П'яткою? Якщо є така людина, то хай негайно ж вийде наперед.

В одному місці ряди запорожців розступилися, й звідтіля вийшов міцний плечистий козак.

— Ти хто такий будеш? — запитав Ян Оришевський.

— Корній Билина, батьку, — відповів той.

— Ти бився під П'яткою торік узимку?

— Та не те щоб дуже бився...

— А що ж тоді робив?

— Я виїхав позмагатися у молодецьких двобоях, перш ніж битва розпочалася. Першого суперника звалив разом з конем, другий же проштрикнув мені бік концежем, вдарив настільки сильно, що навіть кольчугу порвав. От...

Корній Билина задер сорочку й показав задавнену рану.

⁶⁹ Життя показало, що кошовий немовби в воду дивився — та про це нижче (див. главу 14).

⁷⁰ Йдеться про один з епізодів початкової стадії П'ятнадцятилітньої війни (1591–1606 рр.), в ході якої турецькі завойовники були вигнані з Угорщини, однак сама країна була при цьому катастрофічно розорена.

— Отже, після поранення ти не бився?

— Спочатку мене віднесли в табір, зупинили кров і перев'язали. А вже коли шляхтичі своїми гарматами порозбивали наші вози, і шляхетська кіннота увірвалася в табір — тоді й мені мимоволі довелось битися.

— Добре, козаче... А тепер скажи, чи бачив ти серед тамтешніх супротивників сотника надвірної корогви Северина Наливайка?

— Ні, батьку! Княжича Януша Острозького бачив, князя Олександра Вишневецького бачив, сотника Северина Наливайка не бачив.

— А інші бачили?

— Не чув я про таке, батьку. От хіба що пан сотник за наказом свого хазяїна допомагав ховати загиблих козаків... Оце справді було! Тоді я його серед інших дійсно бачив. Але сталося це вже в наступні дні після битви.

— Добре, дуже добре.

Після цього одним помахом руки відпустивши Корнія Билину назад у свій курінь, кошовий звернувся до запорожців:

— Отже, панове, ви все вислухали. Що ж скажете про те, чи винен Северин Наливайко, який служив сотником надвірної корогви князів Острозьких, а нині є вільним отаманом, у пролитті козацької крові в битві під П'яткою?

— Та, мабуть, що й не винен... — пролунав звідкись невпевнений боязкий голос.

— Голосніше говоріть, панове, бо не чутно!..

— Невинний!!! Невинний!!! — закричали козаки тепер уже дружно.

— Добре, панове, дуже добре. А тепер з вами говоритиме пан гетьман Григорій Лобода.

— Панове! — звернувся до запорожців гетьман. — Імператор Священної Римської Імперії Рудольф вже півмісяця тому звернувся до мене з проханням надати йому потайки допомогу у війні проти турків. Імператор хоче, щоб я зібрав добровольців для походу, обіцяє за це щедру платню. А тут і вільний отаман Северин Наливайко дарує нам понад півтори тисячі коней, які в поході будуть досить доречними. То чи підете зі мною на турків, панове?!

— Та-а-ак!!! — захоплено заревіли тисячі здоровезних горлянок.

— На Валахію, на Унгарію підете?..

— Та-а-ак!!!

— За віру!!!

— Та-а-ак!!!

— За волю всіх земель християнських від гніту магометанського!!!

— Та-а-ак!!!

— А хто не захоче з паном гетьманом Лободою йти, той нехай до вільного отамана Северина Наливайка приєднується для війни проти Кримського ханства! — крикнув кошовий.

— Та-а-ак!!! На Крим, на Крим!!!

— От і добре. Отже, готуймося до походу, панове!!!

— А-а-а-а!..

Воєводство Брацлавське,

липень 1594 року

І треба ж такому статися: ледь-ледь до Брацлава підтягнувся півторатисячний

загін запорожців, тільки-но козацькі проводирі встигли зустрітися з вільним отаманом Северином Наливайком, щоб остаточно вдарити по руках і відправитися в похід на південний схід на кляте Кримське ханство — отож у цей самий момент прискакав на змиленому коні гонець і приголомшив усіх жахливою новиною. Виявляється, якихось пару днів тому через Молдавське князівство вихором пронеслася величезна орда кримчаків на чолі ледь не з самим ханом Кази II Гіреєм! Бусурмани через Буковину увірвалися на Галичину й Покуття, далі понеслися на Волинь, розоряючи та спалюючи на своєму шляху все, що не було можливості захопити й відвезти із собою...

Ясна річ, всі попередні плани майбутнього походу довелося терміново переглядати. Насамперед, можна було понадітися на обов'язок сейму захистити землі Польської Корони від бусурман. Але чи станеться це насправді?! Якщо ж не звертати уваги на тривожні відомості й увірватися в Крим, що залишився без хана (тобто діяти так, немовби нічого не відбулося) — чи не перетвориться отакий взаємний набіг на своєрідне суперництво між кримчаками й козаками, хто чії землі краще пограбує?! Що тоді станеться з жителями Буковини, Галичини, Покуття й Волині? Скількох треба буде ховати, визволяти або викупувати з полону? Та й чи вдасться викупити...

Загалом, від ідеї негайного вторгнення в Кримське ханство довелося відмовитися. Насамперед, треба наздогнати клятих ординців і розгромити, поки вони не повернулися у свої володіння. А як це зробити: самостійно — або все-таки разом з гетьманом Григорієм Лободою?! Адже навздогін його війську можна послати гінця з проханням повернутися назад... Як же краще вчинити?

— Та чого вже там, самі впораємося! — насамкінець вирішив Северин Наливайко. — Що ж до пана Лободи, то нехай іде, куди збирався: якщо він почне діяти в Молдавії й Угорщині — хтозна, може, це змусить клятих татар повернутися туркам на допомогу?! Нам же від цього полегшає.

Після короткої суперечки, всі поступово визнали правоту вільного отамана й вирішили наздоганяти ординців без сторонньої допомоги. Гінця ж, який привіз сумну звістку про татарське вторгнення, відіслали до запорожців — передати прохання бути наготові й спробувати перехопити кримчаків по дорозі назад. Самі ж кинулися в погоню.

Проходячи повз Бар, Северин Наливайко попросив допомоги в місцевого старости Станіслава Гульського. На надмірну щедрість вільний отаман не розраховував: хоч би просто дали, що тільки можуть... Однак всупереч очікуванням, барський староста взагалі відмовився допомагати!!! Не вважав за потрібне виділяти ні людей, ні свіжих коней, ні грошей, ані навіть їстівних припасів якомусь, бачте, «наброду», яким керує невідомо хто!.. Принаймні саме таку відповідь передав Северину Наливайку через свого посланця Станіслав Гульський.

— Ну що ж, передай пану старості, що ледь наздогнавши й розгромивши ординців, я насамперед повернуся під стіни Бара! І тоді пан староста довідається, хто я такий!.. — скреготнувши зубами від обурення, мовив посланцеві вільний отаман, ображений до глибини душі. — Отак і передаси панові старості: я йому особисто все поясню!!! Саме я. Оцими от руками.

І Северин Наливайко здійняв над головою стиснуті кулаки.

* * *

Козакам так і не вдалося наздогнати татарську сарану, як вони не намагалися. І скрізь повторювалася та сама історія: місцеві зверхники відмовляли Северину Наливайку в допомозі — мовляв, хіба не бачите, яке руйнування нам бусурмани вчинили?! Справді, завдана татарами шкода була величезною, але це не пояснювало

небажання міських старост і шляхтичів не допомагати запорожцям.

Також було геть незрозумілим, чому сейм не ухвалить рішення щодо захисту земель, періодично грабованих татарами? Чи не тому, що належали ці володіння руській, а не корінній польській шляхті? Іншого зрозумілого пояснення такої недбалості Северин Наливайко не бачив, хоч як гаряче намагався докопатись до суті.

Тому він дедалі частіше згадував слова покійного вже Криштофа Косинського, звернені безпосередньо до нього: «Незабаром пани магнати й до твого серця доберуться, Северине! Отоді ти мене ще згадаєш». Невже ж розжалуваний, принижений пан полковник мав тоді рацію?..

Роз'ятривши душу такими думками, пан вільний отаман, зрештою роз'палився так, що вирішив помститися всім шляхтичам, що відмовили йому зараз у військовій допомозі. Почав з Мартина Калиновського — підлого вбивці свого батька. Почав... і далі вже не міг зупинитися!

Глава 12

Тонкий розрахунок

Брацлав,

вересень 1594 року

Коли стурбований вїт Роман Тишкович у супроводі найзнатніших городян увійшов у простору світлицю будинку, де розташувався козацький проводир Северин Наливайко, то заговорив просто з порога, навіть не привітавшись:

— Лихо сталося, пане отамане! Шляхта біля міських стін...

— Знаю, — обірвав його отаман. — Ми тут саме радимося, що робити, отже, ти з'явився досить доречно. Дозволь мені спочатку моїх козаків дослухати, а потім я з тобою говорити стану. Добре?..

Тільки тут Роман Тишкович зметикував, що досвідчений воєначальник, напевно, знає про наближення війська шляхтичів, якщо вже про це відомо добрій половині Брацлава. Причому з огляду на майстерність козацької розвідки, про військо супротивника Северину Наливайку напевно відомо набагато більше, ніж вїттові та всім міським обивателям, разом узятим...

Так воно й було. Закінчивши за якийсь час стишено радитися з якимись хвацької зовнішності хлопцями, козацький проводир обернувся до відвідувача й мовив:

— Ну, і що ж ти хотів мені повідомити, пане вїте?

— Шляхта біля стін міста, пане отамане...

— Так-так, я це вже чув, — кивнув отаман. — Мене цікавить, що іще ти можеш розповісти про наших незваних гостей?

Однак тепер Роман Тишкович тільки руками розвів і заперечувально похитав головою. Наливайко ледь помітно всміхнувся й продовжив непохитно-спокійним тоном:

— Добре, тоді спитаю по-іншому. Це зрозуміло, що вийшли вони з Вінниці. А скажи-но мені, пане вїте, які війська мають шляхтичі?

— Не знаю, пане отамане...

— Погано. Ну, тоді я тобі скажу: оскільки шляхетне панство готується до штурму міста, кінноти в них майже немає, якщо не вважати вершниками самих панів... Не стануть же вони пішки плестися від самої Вінниці аж сюди, під стіни Брацлава, як думаєш?!

— Не стануть, зрозуміло, не стануть!

— Ну, от і я про те саме. Отже, для штурму фортеці кіннотники й не потрібні. Тому шляхтичі привели тільки піхоту, є в них також півдюжини гармат... А до речі, пане вийте, чи не підкажеш, скільки в них піхоти набереться? Хоч би приблизно.

— Звідки ж я знаю? — знову знизав плечима Роман Тишкович.

— Знову ж таки — кепсько... Отож повідомляю, що піхоти в шляхтичів близько п'яти тисяч, озброєні піхотинці переважно списами. Ну, і всякого різного люду вистачає зі сходами, мотузками, гаками й іншим приладдям, необхідним для штурму... Отакі справи.

— Ага, — кивнув розгублено вийт, не знаючи, як поставитися до почутого і взагалі не розуміючи становища вільного міста Брацлава. Наливайко глянув на нього з-під примружених повік, немовби щось прикидаючи, і продовжив:

— Якщо ми, пане вийте, замкнемо ворота, то можемо спокійно відсидітися: міські мури міцні, їстівних припасів у нас вистачить, вода також є. Чи правду, я кажу?

— Правду, пане отамане! Звісно ж, правду!.. — полегшено зітхнув Тишкович.

— А от і ні, — посміхнувся той.

— Ні?! Тобто чом ні?..

Вийт відчув, що його тіло мимоволі вкрилося потом, через що сорочка миттю прилипла до спини.

— А отак!.. Відсидітися ми відсидимося, нема про що казати: їхніх п'ять тисяч проти двох з половиною тисяч моїх козаків, що сховалися за товстими мурами... Вони нас не здолають! Але от якщо панове шляхтичі ще більше військо зберуть — отоді нам, мабуть, непереливки буде. А панове шляхтичі можуть це зробити, хіба ні?..

Отут Тишкович і повісив голову, згадавши, яким образливим був тон послань, що їх вільний козацький отаман Северин Наливайко щедро розсилав шляхті саме з Брацлава, вимагаючи прийняти козацькі порядки й виділити кошти на утримання козацьких загонів, які зобов'язуються у свою чергу відбити будь-який несподіваний татарський напад.

Так! Мабуть, якщо Брацлав буде здобуто штурмом, пихаті шляхтичі не пошкодують не тільки козаків, але й жителів міста, у якому їхній проводир організував свою ставку...

— І як же накажеш нам вчинити у цьому випадку, люб'язний пане вийте?

— А я звідки знаю?! — перелякано вигукнув Роман Тишкович і зацьковано подивився на співрозмовника. Але одразу ж побачив, що Северин Наливайко... весело сміється! Це остаточно заплутало горопашного вийта.

— Добре-добре, не стану тебе мучити й надалі! — зглянувся над сердегою вільний отаман. — Ми діятимемо у наступний спосіб: пластуни тільки-но доповіли, що шляхтичі рухаються до Брацлава так, немовби на заміську прогулянку зібралися. От тому ми сьогодні ж уночі до них у гості й навідаємося...

— Як, тобто, у гості?!

— А отак. Зараз вже сутеніє, а вони ще не до кінця підтяглися, усе ще по Вінницькій дорозі повзуть. Розбити табір до темряви навряд чи встигнуть. Отут ми на них і нападємо, пане вийте! Сил для несподіваної атаки в нас цілком вистачить...

— Як же вистачить? Ти ж сам говорив, що в тебе дві з половиною тисячі козаків — і це проти п'яти тисяч війська, зібраного шляхтичами..

— Так і є, — підтвердив Наливайко. — Але ми вдаримо раптово, тож

чисельність війська при цьому значення не має. Тут вся справа у настрої воїнів! Пане вийте, чи є рішучо налаштовані люди серед твоїх міщан?

— Тобто?..

— Тобто якщо ти сам, твій бурмистер⁷¹ і твої райці⁷² зараз же, невідкладно пройдеш по місту із закликом підтримати нас — чи відгукнуться міщани, чи візьмуться за сокири, ножі й що в кого знайдеться схожого на зброю? Чи можна розраховувати на вашу підтримку, пане вийте? Обіцяю під прямий удар твоїх міщан не ставити: небезпечно це, не втриматися вам проти списівників... Тому посполиті⁷³ брацлавці з обох боків козацьких загонів підуть і всього лише доглядатимуть, щоб ніякий шляхетський собака з рук людей моїх не вислизнув!..

Роман Тишкович розгублено почухав куточок лівого ока, що незмінно слугувало в нього ознакою глибокої замисленості.

— То на чий же бік стануть зараз посполиті брацлавці, пане вийте? Чи підуть на бік шляхти, що ніколи не могла захистити будь-яке вільне місто від бусурманів, або повстануть разом з вільним козацтвом, що, у випадку підтримки з боку жителів, береться захистити вас від будь-якої напасти?.. Я от усе думаю: якщо шляхтичі збирають своє посполите рушіння, то чому б і нам не зібрати наше рушіння — міщанське?! Га, пане вийте?..

— Ну, припустімо, ми тебе підтримаємо, — не надто охоче погодився Тишкович.

— Спасибі, пане вийте. А не передумаєте?

— Авжеж, не передумаємо, пане отамане, — безнадійно зітхнув вийт, адже іншого виходу в нього вже не було. Після всього, що сталося, панство однаково не повірить, буцімто жителі славетного міста Брацлава не підтримували козаків. І однаково знайдуть спосіб покарати місто..

— От і добре! Значить, домовилися, — кивнув Наливайко. — Що ж, тоді відправляй негайно бурмистра і райців до людей. Нехай не роздумують надто довго, одразу ж беруться за сокири з ножами й до міської ратуші сходяться — час надто дорогий! До півночі ми повинні виступити з міста, а потім якомога швидше напасти на шляхтичів. І є ще дещо, пане вийте...

— Слухаю?..

— Доки не вийдемо шляхту різати, треба замкнути всі ворота і простежити, щоб навіть миша з міста не вислизнула. Бо ще, чого доброго, хтось встигне шляхту попередити — тоді начувайся...

— Розумно, пане отамане, дуже розумно! — погодився вийт.

Тієї ж ночі на околицях вільного міста Брацлава сталося те, від чого місцеве панство ще довго не могло оговтатися. Далеко за північ козаки Наливайка за підтримкою міщан, очолюваних вийтом Тишковичем, зненацька налетіли на табір шляхтичів і заходилися шаткувати на капусту напівсонних, геть переляканих вояків.

Здійнявся величезний переполох. Змішані в купу шляхтичі, прислуга й найманці кинулися врозтіч. Хто не впав від козацьких шабель, від ножів і сокир міщан — той біг, не розбираючи дороги, доки не падав на сиру землю напівмертвим від жаху.

Розгром був повним. На вигляд потужне, більш ніж удвічі переважаючи козаків по чисельності, шляхетське військо припинило своє існування буквально в лічені хвилини.

Результат нічної вилазки виявився блискучим, що переконало козаків

71 Голова ради міста, наділеного магдебурзьким правом.

72 Члени ради магістрату, обрані міщанами.

73 Міщани, містяни.

вільного отамана: їхня бойова сила є незламною! І вже до 24 листопада, через два місяці після «брацлавського ганьбища», козаки Северина Наливайка встигли напасти на Молдавію, одержати три блискучі перемоги над армією господаря Аарона, штурмом взяти Цецору, Яси й інші укріплені міста та благополучно повернутися на батьківщину. Розквартирувавшись у Барі, пан Наливайко знов зажадав від місцевих князьків підкоритися козацьким порядкам. А також зобов'язав їх періодично відправляти гроші на утримання антитатарських бойових дружин.

Тепер шляхтичі навіть і не помишляли про напад на наливайківців. Вони просто покидали все і, піддавшись паніці, втікали до Львова або до Кракова, куди гнав їх жахливий, хоч і природний страх...

*Маєток князя Острозького,
Острополь,
лютий 1595 року*

— Моє шанування вашій княжій світлості!

Вільний отаман Северин Наливайко глибоко вклонився князеві Костянтину Василю, що розташувався в зручному кріслі спиною до яскраво палахкотливого каміну, від чого вираз обличчя старого неможливо було розглянути достеменно.

— І тобі привіт, Северине, — прорипів він у відповідь. — Чи добре живеться вам тут, у моєму маєтку, чи немає скарг, чи, може, відчуваєте потребу в чомусь?

Колишній сотник озирнувся на вільних воїнів, які супроводжували його під час відвідин колишнього господаря й яким не надто подобалося, що їхній проводир залюбки розмовляє з найбагатшим магнатом Польської Корони. Тому відповів якомога байдужіше:

— Дякуємо вашій милості, ні я, ні мої люди ні в чому не відчуваємо незручностей і ні на що не нарікаємо.

Далі Наливайко трохи подумав, але все-таки наважився сказати:

— До нас дійшли непевні чутки, буцімто саме ваша княжа світлість нещодавно надумали порівняти мене й моїх людей з повстанцями Криштофа Косинського. Чи правда це?..

— Ну так, я і справді говорив, що у твоїй особі Бог послав мені повторне випробування козацьким бунтом, який принаймні не поступається тому, що вчинив Косинський, — кивнув Костянтин Василь, водночас зло зиркнувши на Дем'яна, який стояв за спиною брата. Цей хитрун лише вдавав байдужість, здійнявши очі до стелі.

Втім, їхнього обміну поглядами ніхто з присутніх не помітив, у тому числі Северин, який стояв спиною до брата Дем'яна. Отаман Наливайко продовжив розмову в колишньому тоні:

— То що, ваша милосте, ви не задоволені нашими вчинками?

— Ну що ти, Северине! — старий князь сплеснув руками й розплився в показово-щирій посмішці. — Прошу, не забувай про мій досить похилий вік. Всі старі однаково буркотливі, увесь час вони чимось невдоволені... То що ж, вже не можна твоєму колишньому господареві трішечки поскаржитися по-старечому на колишнього свого улюбленого служника?!

І настільки щирим був тон пана магната, що вільний отаман знову вклонився і шанобливо мовив:

— Вибачте, ваша княжа світлосте...

— Ну, гаразд, облишмо це, — примирливо мовив Костянтин Василь. — Давай-но краще поговоримо широко... От тільки якщо можна — без зайвих свідків! Не для того ж я приїхав сюди із самого Острога, щоб перед багатьма говорити.

Северин обернувся до супровідників і мовив тихо:

— Будь ласка, панове, залиште мене наодинці з князем!

Ті неохоче вийшли, кидаючи через плече докірливі погляди на проводиря.

— Дем'яне, ти мені ще потрібен, тому залишся, — мовив князь Острозький у той самий момент, коли його головний радник вже готувався переступити поріг світлиці. Дем'ян прикрив двері за іншими й повернувся на те місце, де стояв раніше.

— Що, Северине, як я дивлюся, не надто довіряють тобі козаки?

— Чому ж, — Наливайко озирнувся на двері, за якими зникли його товариші, почухав гладенько виголену потилицю, крехнув і додав: — Довіряють, як же можна не довіряти своєму отаманові!.. Особливо якщо врахувати, що сталося під стінами цього міста два роки тому, то дуже навіть довіряють. Інакше не прийшли б за мною сюди, в Острополь.

— Так, тоді від повстанців Косинського добряче перепало шляхетській кінноті під проводом мого сина Януша, — неохоче погодився Костянтин Василь. — Тоді ти, Северине, служив мені, зате тепер...

— Але ж не дарма ви, ваша княжа милосте, натякнули мені в привезеному Дем'яном листі, що незле було б моїх козаків в Острополь відвести?

Незадоволений тим, що Наливайко насмілився перервати його, старий князь посуворішав. Втім, вирішивши до часу стриматися, досить миролюбно підтвердив:

— Зрозуміло, Северине, зрозуміло! Хіба ж я хоч колись і хоч щось робив нерозважливо?

— Що ви, ваша милосте!..

— Отож.

— Так на що ви натякали?

— А подумай-но гарненько.

Дем'ян хотів висловити якесь припущення, однак князь Острозький застережливим жестом велів помічникові мовчати.

— Ну, хіба що натякали на неприборканість Кристофа Косинського... — після невеличкої паузи мовив Наливайко. — Адже натякати в такий от спосіб вашій княжій світлості більш нема на кого!

— Що ж, Северине, у цьому випадку ти правий.

— І що ж ваша милість хотіли сказати цим натяком?..

— Ти і про це також не здогадуєшся?

— Ні, ваша світлосте.

— Зовсім?

— Окрім того, що ви натякнули саме на Косинського...

Старий князь самовдоволено посміхнувся й пояснив:

— Ну, гаразд, от тобі тлумачення мого натяку: ти хоробрий воїн, Северине, ти пройшов країну вздовж і впоперек, помахав шаблею й нагайкою перед носом шляхтичів, нагнав на них страху й домігся від них послуху, поставив на коліна. А далі що робитимеш, люб'язний пане вільний отамане?!

Тепер уже Наливайко замислився й навіть у вікно світлиці уп'явся, перш ніж відповісти:

— А що ви хочете, щоб я зробив, ваша княжа милосте?! Ніяк не второпаю, про яке «далі» йдеться! Потрібно й надалі привчати шляхту поважати козацькі звичаї й порядки, визнавати верховенство Запорозької Січі, змусити виділяти гроші на утримання козацьких загонів, готових у будь-який час...

— Северине!

Пан вільний отаман знов перевів погляд на старого князя й побачив, що на його опасистому обличчі застиг украй невдоволений вираз.

— Северине, але ж я тобі... — почав головний княжий радник.

— Помовч, Дем'яне, до тебе черга ще дійде.

Наливайко обернувся до брата, однак той уже сумирно замовк.

— Ну, якщо ви обидва готові вислухати мене, старого, тоді зробіть таку люб'язність, прошу.

Тепер обидва брати вичікувально дивилися на Острозького.

— Так, добре. А тепер, Северине, уяви собі, що шляхетне панство відмовилося поважати козацькі звичаї й порядки, що не квапиться визнавати верховенство Запорозької Січі, а про виділення грошей взагалі навіть чути не хоче. Що тоді робити станеш?

— Тоді?.. — Наливайко наморщив чоло і, раптом про щось згадавши, радісно вигукнув:

— А-а-а, пригадую, ну звичайно! Мене про те ж саме і Дем'ян розпитував, коли листа від вашої княжої милості привіз.

— Запитати тебе про це я йому доручив.

— Вірно! — підтакнув Дем'ян. — А ще його княжа милість просили передати, щоб ти в жодному разі не згадував Криштофа Косинського, якщо під час перебування в Острополі розмовлятимеш з його княжою милістю при сторонніх людях, особливо при твоїх козаках.

— Цілком вірно, — підтвердив Костянтин Василь. — То чи переказав ти моє прохання, Дем'яне?

— Переказати переказав, однак...

Дем'ян розгублено завмер, переводячи погляд зі старого князя на вільного отамана.

— Як я зрозумів, Северин забув про моє попередження щодо бунтівника Косинського. А також не подумав про те, що робити далі у випадку, якщо шляхта не піде йому на поступки. Чи вірно я говорю, Северине?

— Та про що тут думати! — обурився Наливайко. — Воювати зі шляхтою стану, всією силою на них надавлю, поки не визнають всіх моїх... тобто всіх наших козацьких вимог!

— З усією шляхтою воювати станеш?!

— Ну так! З кожним шляхтичем, який мені противитися надумає.

— А силюнки у тебе вистачить?

Пан вільний отаман хотів щось відповісти, але князь попередив його намір новим підступним запитанням:

— А скажи-но, будь люб'язний, якщо король проти тебе війська Польської Корони виставить — тоді як бути?!

— Ну, це навряд чи. Коронний гетьман табору Станіслав Жолкевський проти Криштофа Косинського йти відмовився, великий коронний гетьман Ян Замойський теж не пішов. А проти мене чого ж підуть?..

— А того, що тоді державного інтересу не було, а тепер є.

— Як це, ваша світлосте?!

— А отак, Северине! Головна твоя мета у тім і полягає, щоб татарських нехристів втихомирити, вірно я говорю?

— Вірно.

— Ну, от бачиш! Ти ополчився проти татар — вони турецькому султанові скаржаться. А султан відразу ж цікавиться у Його Королівської Величності Сигізмунда

III Вази, чи хочеться йому вкупі з усією Річчю Посполитою відчутти на собі жахливий гнів Великої Османської імперії... Нема чого й до ворожки ходити, щоб угадати, як поведеться наш король Сигізмунд: негайно ж пообіцяє султанові вічний непорушний мир. І відразу візьметься усіма силами втихомирювати нахабу, що насмілився перешкодити татарам грабувати землі русинських князьків-схизматів. Тебе, Северине, разом з козаками твоїми втихомирювати стануть! А для такої шляхетної справи не шкода задіяти навіть війська Польської Корони. Зрозумів тепер, що далі станеться?

— Зрозумів, ваша милосте, як тут не зрозуміти...

У світлиці запанувала гнітюча тиша, тільки дрова у величезному каміні потріскували.

— Але ваша милосте, на відміну від іншої шляхти, ви завжди даєте й даватимете мені грошей, як обіцяли? — непевно спитав Наливайко.

— Про мене не йдеться: для колишнього мого сотника, який вірою і правдою служив магнатам Острозьким стільки років, грошей не пошкодую. Ніколи! Я тобі це обіцяв і слова свого дотримаю.

— Дякую, ваша милосте!

— Нема за що, Северине, нема за що дякувати, — і підібгавши губи, Костянтин Василь додав стримано: — Втім, твого становища це анітрохи не змінює. Адже на відміну від мене, інші шляхтичі платити тобі не збираються.

Знов запанувала мовчанка, яку цього разу порушив Дем'ян:

— Однак, якщо все складається саме так, а не інакше, то боротися з татарськими нехрестями взагалі безглуздо! Залишається терпіти їхні руйнівні набіги, після яких родюча земля наша перетворюється на суцільне згарище, а замість селищ залишаються самі лише знелюднілі руїни.

— Так, Дем'яне, твоя правда! Якщо в Речі Посполитій усе залишиться, як раніше, тоді боротися і справді безглуздо.

Говорячи це, Костянтин Василь швидко переводив погляд з одного брата на іншого: перевіряв реакцію обох. Із задоволенням зазначив, що Северин пропустив повз вуха натяк на можливі зміни порядків у Речі Посполитій, тоді як Дем'ян ледь помітно смикнув бровами і про щось глибоко замислився. От і добре!..

— Але ваша милосте, я ж зовсім не від короля, а від православних шляхтичів, від наших одновірців хочу домогтися одного — справедливості! Вони заможні й сильні, нехай же захистять від бусурманського рабства простих людей! Я ж тільки це й намагаюся шляхтичам довести... нагадати...

— Ти, Северине, не переконуєш шляхту, а воюєш із нею.

— Якщо треба довести правду силою зброї — отже, хай буде так! От навіть полковник Косинський сказав мені якось, що безглуздою боротьба за правду не стане ніколи, у жодному разі. Я говорив з паном полковником у той день, коли він присягнув на вірність вашій княжій милості...

— Северине, облиш! — опам'ятався Дем'ян. — Я ж передавав тобі прохання нашого князя: не згадувати навіть самого імені Криштофа Косинського під час перебування в Острополі.

Однак Костянтин Василь перервав його:

— Нічого, Дем'яне, нічого, нехай говорить. Зараз тут немає сторонніх вух, тільки ми втрюх. Тому нехай продовжує.

— Отож я й кажу, що в той фатальний для Косинського день я сказав йому, що якщо його боротьба за правду програна, то боротися за правду безглуздо. Однак на це пан полковник переконано заперечив: мовляв, ніколи боротьба за правду не може бути безглуздою! Й чим більше часу відтоді минає, тим сильніше я переконуюся у правоті пана полковника.

Тут Наливайко трохи помовчав, перш ніж закінчити:

— Так, Косинський безумовно був правим.

— Ти досить доречно згадав слова цієї людини, Северине, за що я тобі вкрай вдячний, — прихильно кивнув Костянтин Василь.

— Невже ваша княжа світлість добре думає про людину, що повстала проти князівської влади?!

Жоден м'яз на обличчі князя Острозького не сіпнувся, коли він відповідав:

— Єдина й найголовніша помилка Криштофа Косинського полягала в тому, що він надумав міряться силоньками зі мною й з моїми синами. А йому треба було не оголошувати війну нам, наймогутнішим магнатам Речі Посполитої, а домовитися про все мирно, любововно.

— Але ж!..

— Пан Косинський, бачте, не побажав домовлятися, він судитися захотів. Ну що ж... побажав судитися — от і програв! Інакше й бути не могло. Хоча його справу цілком можна було залагодити мирно. Приміром, поставив би я Косинського керувати Рокитнянським маєтком — чим погано?! Мав би полковник на старості твердий дохід, доживав би вік у мене під крильцем.

— Але ж він Рокитнянську пустош на свої гроші обживав, Рокитне саме він заснував! — не вгамовувався Дем'ян. — А бути управителем там же, де ти зовсім нещодавно був повноправним власником, зовсім невесело...

— А яка кому користь від цих володінь?! Треба раз і назавжди зрозуміти просту річ: люди поділяються на тих, хто воює, і тих, хто управляє. Косинський народився, жив і до самої смерті залишався вояком, йому не маєтком володіти потрібно було, а різні пригоди шукати. Дружина померла, діти дорослі самі по собі живуть — ну і який же він після цього власник маєтку?.. Він міг би тільки чужим управляти, не своїм. От син мій Януш іншу вдачу має, тож йому й володіти Рокитним! Загалом, Косинський сам у всьому винен... Втім, ми відволіклися від головного.

Легким помахом руки князь запросив обох братів підійти до свого крісла і заговорив стишено:

— Головне в тім, що ти, Северине, повівся набагато розумніше, ніж свого часу покійний пан полковник, вирішивши спертися на підтримку магнатів Острозьких, а не судитися й не воювати з нами.

— Воювати з вашою милістю?! Та як можна!.. — здивувався Наливайко.

— От і я про те саме тлумачу, — кивнув Острозький, — і братові твоєму Дем'яну постійно милість роблю. Чи правда це, Дем'яне?

— Щира правда, ваша княжа світлосте! — негайно підтвердив той.

— Ну отож! І все це надзвичайно мудро. Отже, кажу вам обом: триматимете мою сторону й далі — усе у вас у житті вийде!

— А що має вийти?..

Старий князь лукаво примружився:

— Твоя боротьба проти бусурман, Северине, повинна нарешті увінчатися успіхом. Але от у чім лихо: всіма справами в Речі Посполитій заправляє сейм, що хоче бачити на чолі нашої держави тільки короля-католика! У православної ж русинської шляхти духу бракує, щоб повернути справи на свою користь, а поки цього не станеться, не буде спокою нашим землям від татарви проклятущої. Отже...

Костянтин Василь значуще замовк.

— Як же все це зрозуміти? — не витерпів Северин. Дем'ян же промовчав, терпляче вичікуючи.

— А отак і зрозуміти, що в Речі Посполитій незле би порядки помінати, — очі старого князя зненацька блиснули. — Необхідно зробити так, щоб сейм нарешті обрав

нового короля, більш згідливого, ніж Сигізмунд III Ваза. Або поставити на чолі наших земель власного володаря, щоб не вимолювати захист у короля-католика.

— Ваша світлосте, це дуже мудра думка, — підтримав ідею Дем'ян.

— О, так, ваша милосте, тепер я цілком розумію, що потрібно робити! — зрадів Северин, але одразу спитав: — А хто може стати наступним королем?

— Тихо ти!.. — стримав запал брата Дем'ян. — У такій справі сім разів відміряти треба, а ти вже поперед батька в пекло рвешся.

Тут він мимоволі осікся, кинувши збентежений погляд на Костянтина Василя.

— Нічого, Дем'яне, усе гаразд, — махнув рукою князь. — Це народна мудрість, на яку ображатися нерозумно. Мені зараз головне — щоб Северин припинив сваволити, бо лихо і на мене, й на себе накличе, і всю справу нашу під загрозу поставить.

— Я, ваша милосте?! — здивувався вільний отаман.

— Ти, Северине, саме ти.

— Та я ж у жодному разі, ваша милосте!..

— Невже?! — князь Острозький суворо набурмосився. — А хто відмовився виконувати вказівки, які від мого імені передав тобі Дем'ян? Хто заговорив при козаках про Криштофа Косинського? Хто не вважав за потрібне подумати, що робитиме далі — чи не ти, Северине?

Переконавшись у справедливості докорів колишнього пана, Наливайко засмучено нахилив чубату голову. Тоді Костянтин Василь продовжив:

— Тим часом, справа твоя маленька: не сушити голову над тим, кого королем проголосять, а переконувати шляхтичів у необхідності такої зміни! Чим слабшою стане наша православна шляхта, тим сильніше виділятиметься міць магнатів Острозьких. Захисту просять у сильнішого... Тож нікуди наші непокірливі князьки не дінуться, всі вони у мене от де будуть!

Старий князь здійняв над головою міцно стиснутий кулак.

— А коли в мене захисту стануть просити, отоді й вирішимо, хто королем стане. Але тільки тоді вирішимо, не зараз! Зрозумів мене, Северине?

— Зрозумів, ваша милосте, от тепер справді зрозумів!

— А ти, Дем'яне, зрозумів?

Той лише мовчки кивнув.

— От і добре, що обидва зрозуміли. А тепер ідіть собі, дайте відпочити старому. Я все ж таки сьомий десяток на цьому світі доживаю...

— Не насмілююся більше турбувати вашу княжу світлість! — і низько вклонившись новоспеченому союзникові у боротьбі за звільнення рідної землі від бусурманської погані, брати позадкували до дверей.

— Так-так, йдіть. Я пробуду тут до завтра, потім повернуся в Острог. Можливо, звідти надішлю листа, в якому роз'ясню докладніше певні моменти сьогоднішньої нашої розмови. А може, напишу згодом... Я ще сам не вирішив. Стривайте, от іще забув!..

— Що, ваша милосте?

— Дем'ян відправиться в Острог зі мною, — князь кивнув помічникові. — Раптом з листом треба буде щось на словах повідомити... Справа це дійсно важка, і не все паперові довірити можна.

— Як буде завгодно вашій милості, — відповів Дем'ян.

— Тільки ти вже, Северине, прислухайся уважно до кожного мого слова. Щоб більше мені не сваволив. Гаразд?

— Усе тепер зроблю, як треба, — підтвердив пан вільний отаман.

— Ну, от і добре. А тепер йдіть.

Глибоко вклонившись Костянтину Василю, Северин і Дем'ян полишили світлицю. А старий князь, який тільки-но нарікав на втому, легко підхопився зі свого

крісла, підійшов до високого стрілчастого вікна і став там, оглядаючи околиці засніженого Острополя. Думав при цьому, ясна річ, про чудесні перспективи, що відкриваються перед ним — найзаможнішим з роду магнатів Острозьких.

Це добре, що Северин Наливайко хоробрий, чесний, але недостатньо розумний для того, аби до кінця зрозуміти тонку гру старого князя. Окрім того, як і покійний полковник Косинський, пан вільний отаман — вояк до мозку кісток. Брат його Дем'ян більш кмітливий, та на жаль, не князівської він крові! Ах, не тієї крові...

Отже, виходить, що доля Наливайка — так і не довідавшись про своє шляхетне походження, служити таємною зброєю в руках магнатського дому Острозьких... до якого він насправді належить по крові! За допомогою цієї зброї можна поступово вимотати й послабити інших князів, а за першої ж нагоди і проти католицьких магнатів бунт спрямувати. Причому без жодного ризику для себе: адже навіть у випадку провалу всієї витівки гнів Польської Корони впаде на безпосереднього бунтівника, а не на того, хто таємно ним керував і продовжує керувати...

Однак Костянтин Василь вірив в успіх власної інтриги. З усіх розрахунків виходило, що незабаром, дуже незабаром Северин Наливайко, нічого не тямлячи, власною шаблею прокладе колишньому своєму господареві шлях на королівський трон. Отоді й згодиться таємний вміст скриньки, успадкованої від предків!

* * *

Найближчі прогнози князя Острозького збулися всього лише через півроку. Ледь проминули лютневі морози, як козачі загони припинили тероризувати русинську шляхту й виступили на Молдавію. Але внаслідок взаємної недовіри й постійного суперництва окремих отаманів похід досить швидко зазнав краху. Оцінивши ситуацію, Северин Наливайко вийшов з кампанії, запропонувавши свої послуги Габсбургам, які намагалися відвоювати в турецького султана Угорщину. Однак і тут не затримався, вже у вересні 1595 року попрямувавши на Волинь. На прощання вільний отаман одержав від імператора Рудольфа II особистий штандарт і дозвіл звертатися по допомогу в майбутньому, якщо виникне така потреба.

Саме тоді немовби грім прогримів серед ясного неба: у Молдавію вступили війська Польської Корони, тим самим перешкодивши боротьбі решток козацької армії проти татар й їхніх союзників-валахів! Запорожцям лишилося одне: вертатися додому... де на них чекав Северин Наливайко. Виголосивши при зустрічі полум'яну промову про священний обов'язок захисту рідної землі, а також про прийдешнє торжество православної віри й посоромлення католицтва, Наливайко домігся одноголосного підтвердження іншими отаманами свого верховенства над усіма силами повстанців.

Після цього об'єднана армія наливайківців і запорожців рушила на північ у білоруські землі. Був зайнятий Слуцьк, звідки на шляхту знов посипалися знайомі вже вимоги про прийняття козацьких порядків. Поки гетьман великого князівства Литовського Криштоф Радзивілл спішно збирав посполите рушіння для боротьби з неочікуваною пошестю, козаки гуляли північними землями, як хотіли.

І тільки в грудні 1595 року, стомившись одержувати численні скарги на повстанців, його королівська величність Сигізмунд III Ваза наказав коронному гетьманові табору Станіславу Жолкевському втихомирити «чернь, що зарвалася понад всяку міру».

Водночас єпископ Луцький Кирило Терлецький і єпископ Володимирський Іпатій Потій, керуючись королівським універсалом, відправилися в Рим, щоб представити папському престолу 33 статті майбутньої Берестейської унії. Хоча її урочисте проголошення було намічено на жовтень наступного — 1596 року, ця «міна»

підірвала ситуацію в Речі Посполитій значно раніше...

Глава 13

Парламентер–невдаха

*Острозький замок,
початок січня 1596 року*

Дем'ян обережно переступив поріг світлиці й тихенько запитав:

— Дозвольте увійти, ваша світлосте?

Костянтин Василь не відповів. Продовжуючи дивитися на палахкотливі поліна у величезному каміні, він трохи підняв ліву руку й махнув долонею, запрошуючи гостя наблизитися до свого крісла.

— Дозвольте довідатися, що стало причиною...

Не давши прибульцю договорити, старий князь промимрив роздратовано:

— Міг би й сам здогадатися, що я покликав тебе через найдурнішу свавільність твого брата Северина. Тебе, Дем'яне, я завжди вважав і дотепер вважаю набагато розумнішим від нього. Ти більш здібний у справах, що вимагають кмітливості й спритності. Тому тепер...

Острозький посумнішав, оцінююче огледів головного радника й зітхнув:

— Якщо й тепер ти нічого не розумієш, то можу припустити лише одне: із геть незрозумілої причини ти намагаєшся в моїй присутності прикинутися блазнем гороховим.

— Ваша світлосте!..

— Замовкни, Дем'яне, і послухай мене не перебиваючи!

Оскільки князь заговорив на підвищених тонах і набурмосився сильніше, ніж зазвичай, радник розсудливо замовк.

— Отак краще, — старий магнат трохи пом'якшав, перш ніж запитати: — А тепер пригадай–но, про що ми домовлялися торік, зустрівшись в Острополі? Нумо?..

— Як же не пам'ятати, ваша світлосте! Ми домовилися, що станемо триматися разом і діяти заодно. Що Северин поскубуватиме шляхтичів доти, доки вони захисту у вашої світлості не почнуть просити, тому що більше просити не буде в кого.

— Ну а далі?..

— Ну, Северин весь цей час шляхту нашу православну потихенечку й поскубував, як і було домовлено. А підбирав грошиків — то відразу й у похід на бусурманів відправився. Потім знов додому..

— Добре. А про що іще ми домовилися, не пригадаєш часом?

— Про що іще?..

Дем'ян розгублено озирнувся на всі боки, немовби розраховуючи виявити загублений предмет договору, і пробелькотав запинаючись:

— Та–а–а... Неначебто все...

— Тобто більше ні про що? — князь хитро примружився.

— Начебто ні про що істотне ми більше не домовлялися, — Дем'ян намагався говорити якомога впевненіше.

— Он воно як!!!

Костянтин Василь підбгав губи, ляснув долонею по підлокітнику крісла, енергійно кивнув й зірвався на лемент:

— Що ж, саме такої відповіді й слід було очікувати від того, чия пам'ять напрочуд коротка!

— Але ваша світлосте!..

— Мовчати!!!

Від гніву, що розпирав його, князь напружився й затремтів, обличчя почервоніло, вуса хижо настовбурчилися.

— Що скажеш на своє виправдання, служнику недбайливий і забудькуватий, коли я тобі про дещо нагадаю?!

— Ваша світлосте!..

— Отож, окрім усього іншого, ми домовилися, що Северин стане діяти в суворій відповідності з моїми вказівками й розпорядженнями. Хіба ж не було між нами такої угоди?!

— Було, аякже! — охоче підтвердив Дем'ян, який здавався трохи розчарованим, незважаючи на гостроту моменту.

— Ще б пак, спробував би ти заперечити... Адже саме тобі наказав я бути гінцем між мною й братом твоїм меншим, само ти повинен був передавати мої розпорядження, як діяти Северину, чи не так?!

— Ну, так... Просто без цього не обійтися, от я й подумав, що це само собою зрозуміло, тому...

— Само собою?! Ах, отже, само собою?..

Старий князь підхопився з крісла так різко, що Дем'ян відсахнувся від несподіванки, і заволав:

— Само собою нічого не робиться, дурню!!! Запам'ятай — а-ні-чо-гі-сінь-ко-о-о!!! І от саме тому, що ти не усвідомив важливості своєї ролі, все у вас і пішло догори дригом!!! Зрозумів?!

Дем'ян убито мовчав. Костянтин Василь трохи заспокоївся, якнайкраще закутався в теплу накидку, знов опустився в крісло й продовжив:

— Отже, давай-но пригадаємо, що сталося в останні кілька місяців... Коли саме ти приїжджав від Северина до мене?

— Тільки один раз і приїжджав, у вересні.

— Коли повернувся в його військо?

— Тоді ж, у вересні, і повернувся.

— А потім?

— А потім Северин зі своїми козаками пішов у Білу Русь. Ну, і я з ним, зрозуміло.

— А до мене чому перестав приїжджати?

— Та далеко ж... і небезпечно їздити стало, — здивувався Дем'ян, подумавши, що князь Острозький повинен без зайвих пояснень розуміти причину його тривалої відсутності. — Шляхтичі на Северина до того озлилися, що його посланців перехоплювати стали.

— Припустимо. Але скажи, хіба дозволяв я тобі припиняти поїздки?

— Не було такого, ваша світлосте, але...

— Отакої!!! — очі старого магната метали блискавки. — Я розумію, що курсувати між мною й бунтівниками стало небезпечно, однак я не дозволяв тобі зовсім припиняти ці поїздки. Ти сам вирішив так вчинити, сам! І Северин, на цілих три місяці втративши моє керівництво, почав щосили сваволити. Скажи-но, що там за дурнувату пісеньку тепер наспівують у вашому війську?

— Пісеньку?! — сторопів Дем'ян, який рішуче не розумів, звідки Костянтину Василю відомі настільки незначні, навіть дріб'язкові речі.

— Ну, так. Отже, що ж це за пісенька така?

— А-а-а... До чого ж тут пісенька!.. — чи то запитав, чи то здивовано вигукнув Дем'ян.

— До того, саме до того, — передражнив його князь.

— Та так... склав хтось. Хіба ж я знаю?! Звідки?..

— Отакі справи! — зітхнув Острозький. — Рідний брат вільного отамана не знає, що коїться у війську Наливайка. Гарний помічник, нічого сказати.

— Але до чого тут якась дурнувата пісенька?! Зробіть ласку, поясніть мені, ваша світлосте, бо я зовсім нічого не розумію.

І помовчавши трохи, додав:

— І звідки ваша світлість довідалися про усе це?..

— Бродячі кобзарі й лірники донесли цю мерзоту сюди, поки ти, жалюгідний боягузе, голову свою оберігав.

— Кобзарі з лірниками?..

Дем'ян досадливо поморщився, бо не врахував такої можливості.

— Я чекаю твоїх пояснень, — нагадав Костянтин Василь.

— Нема чого мені пояснювати, ваша світлосте. Не я ж це склав.

— А хто ж тоді?

— Люди.

— Ой, Дем'яне, Дем'яне, дивись мені, не крийся! — старий князь погрозив йому пальцем. — Диму без вогню не буває, а крамольні пісеньки в козацькому війську самі по собі не складаються. На те має бути вагома причина.

— Отут ви маєте рацію, ваша світлосте! — напружене обличчя князівського радника одразу ж розпогодилося. — Адже у вересні, під час мого останнього приїзду, ви саме й повеліли потихеньку готувати військо...

— Ага, бачиш, от ти й згадав ще про одну нашу домовленість! — з переможним виглядом прорік князь Острозький. — То нагадай, що я повелів зробити тоді, у вересні?

— Ваша князівська світлість повеліли підготувати військо до ідеї зміни влади і проголошення нового короля. Робити це потрібно було з таким розрахунком, щоб одразу ж після проголошення новоявленому королю можна було б негайно спертися на злагоджену військову силу...

Костянтин Василь помахом руки дав зрозуміти, що сказаного цілком достатньо. Після недовгого мовчання заговорив майже ласкаво:

— Що ж, ось тепер переді мною знов колишній князівський радник, якого я звик бачити завжди! От тепер і розкажи, як же ви почали обговорену підготовку хоробрих козаків?

— Та дуже просто! Коли ми перебували в Слуцьку, Северин візьми та й запитай на нараді старшин: а що скажете, панове, якби на землях наших багатостраждальних з'явився свій король?! Треба ж нам щось робити, якщо сейм ніяк не може вибрати народу гарного короля...

— І що ж козацька старшина на те відповіла?

— Хтось категорично заперечив: мовляв, не треба — на все воля Божа, а більшість пригадала, що нині корону польську носить швед, до нього носив угорець, а перед тим француз попустував та й утік. Тому ідея з новим королем припала козакам до душі.

— І?..

— Ну що ж, ідея сподобалася, а пропозицій, кого королем обрати, не було.

— А що ж Северин? Мовчав, виходить? — поцікавився князь.

— Та ні, не мовчав. Сказав лише, мовляв, раніше сейм вибирав королів з Європи, а зараз треба б вибрати свого, щоб розумів потреби нашого народу. Це він на вас натякав, ваша світлосте... І тут хтось із старшин раптом вигукнув: «А якщо тобі, Наливайку, стати нашим королем?! Гадаю, так і треба». Северин і відповісти навіть не встиг, як уся старшина вже дружно підхопила: «Хай живе король Наливай! Хай живе цар Наливай!»

— Отак от всі і кричали?!

— Ну так, ваша світлосте, просто всі разом...

— А хіба ми домовлялися, що королем стане Северин?!

Дем'ян хотів щось відповісти, але так і завмер із широко роззявленим ротом.

— Відповідай-но, телепню, коли тебе запитує наймогутніший магнат у всій Речі Посполитій!

— Ні, ваша світлосте, не було такої угоди. Однак же нам...

— І кому це — «нам»?!

Костянтин Василь знов затремтів від напруги, почервонів і настовбурчив вуса. Дем'ян перелякався ще більше й промимрив:

— Але ж це само собою вийшло... Адже скільки разів бувало так, щоб проводир армії сходив на престол...

— Не станемо уточнювати, як часто таке траплялося, — князь зітхнув. — Зараз важливо лише одне: ви обидва... так-так, тепер вже не один дурень Северин, але саме ви обидва вирішили, що королем повинен стати ватажок козацького війська.

І зібравши воєдино все своє презирство до цих телепнів, князь Острозький з непередаваним презирством мовив:

— Оце ж додумалися блазні чортові — цар Наливай!..

Дем'ян цього разу заговорив плутано. Ніс якусь нісенітницю про силу й розмах їхнього бунту, про глибину довіри й широту любові козаків до Северина. Старий же князь до його пустопорожньої балаканини не дослухався. Костянтин Василь думав про те, яка ж це жахлива річ — отак попустити їх.

Недарма ж кажуть люди: примусь дурня Богові молитися, він і лоба розіб'є. Варто було тільки підкинути ідею про руського короля двом дуркуватим братам, Северину й Дем'яну, як вони негайно ж оголосять королем не когось іншого, як нетямковитішого з братів — Северина! Про якого негайно почали складати всілякі небезпечні пісеньки. Які за допомогою всяких волоцюг вже зараз розлітаються по всій Україні.. Не виключено, що через цю прикру помилку зійде нанівець весь геніальний задум князя.

Хоча, з іншого боку, добре, що старий князь не відкрив братам своєї мрії — стати руським королем. Інакше саме на нього, на князя Острозького, ополчилася б уся шляхта... а можливо, і сам король?! Тоді вже точно порятунку не буде, бо для збереження трону його королівська величність Сигізмунд III Ваза піде на все. Зараз король накинеться на Наливайка. А міг би затіяти війну з ним самим. Або навіть з усіма магнатами Острозькими...

Втім, поки що зарано панікувати. Мабуть, зараз справу ще можна врятувати. Потрібно якнайшвидше відрядити Дем'яна назад до Северина — і нехай удвох міркують, як повернути під контроль ситуацію в козацькому війську. А пісенька?.. Що ж, це всього лише дурнувата пісенька.

Отже, терміново відіслати Дем'яна до брата! Як там називається містечко, до якого Наливайко повів козаків — здається, Речиця?..

*Селище Речиця,
воєводство Київське,
початок січня 1596 року*

— То що ж змусило тебе просто посеред зими полишити землі литвинів⁷⁴ і терміново прийти сюди?

Наливайко зміряв королівського коморника оцінюючим поглядом, немовби вирішуючи, повідомляти йому якусь важливу таємницю або ж утриматися від цього, потім вимовив з легкою усмішкою, що потонула в пишних вусах:

— А що іще могло змусити мене повернутися, як не підготовка до покатоличення християн через богомерзенну унію, що її відступники хочуть проголосити в Бересті⁷⁵ вже майбутньої осені? Не в образі тобі кажу, пане коморнику.. але нам зраджувати віру нашу православну зовсім ні до чого! А тому унії я перешкоджую, як тільки зможу. І люди мої те ж саме сказали: веди нас, Северине, щоб відстояли ми віру батьків і дідів наших у всій її чистоті, щоб не довелося нам віддавати іновірцям на наругу святинь наших!

Вислухавши настільки відверте визнання пана вільного отамана, Ян Мешковський відвернувся, намагаючись сховати мимовільний осуд, що проступив на обличчі, і невиразно мовив:

— Ага, он як..

— Та отож, пане коморнику! Ображайся, не ображайся — справа твоя.

— З чого ти взяв, нібито я ображаюся?

— А чого ж тоді очі відводиш?

Мешковський не відповів. Наливайко ще раз посміхнувся у вуса:

— Якщо не відповідаєш — отже, я правду сказав. Правду, пане коморнику, що поробиш..

— І оце правда?

— Тобто що?..

Отаман спочатку не зрозумів, про що йдеться, але коморник із значущим виглядом мотнув головою убік шинку, з розкритих дверей якого долинала хвацька пісня:

Ой, був собі цар на нашій землі,
Та не такий, як кругом інші царі:
Не знали таких господарів
Ні турки, ні татари,
Ні москвини, ні ляхи,
Ні угри, ні валахи!
Був він хай не панського роду,
Зате з нашого із руського народу.
А звався той цар — Наливай Северин.
Вийде в чисте поле, стане сам-один,
А за ним одразу козаки стоять —
Чорні вуса в'ються, шабельки блищать!
Тоді цар Наливай як посміхнеться —
Аж пан лях у своєму замку здригнеться:

⁷⁴ Білорусів.

⁷⁵ Старовинна назва Бреста.

«Куди нагайку кину — туди походом піду,
Не ногами дійду — коником доїду!
А як не заберешся звідти, лютий враже,
То там же кістками навіки ляжеш!»
Отак Наливай воріженькам казав,
Коли їх царською шаблею рубав.
Шаблею рубав, списом колов,
Щедро проливав панську кров!
Дай же, Боже, Наливаю над нами царювати,
Землі русинів од ворогів обороняти,
Татарву і турків на поріг не пускати,
У вірі православній довіку стояти!
Хай же воріженьки наші пропадуть,
А їхніх могилок і вітри не знайдуть!
Цареві Наливаю — многая літа
Аж до кінця світу!..

— То як же це розуміти, Северине? — тепер уже тихо, однак наполегливо повторив Ян Мешковський, коли невидимі в глибині шинку гульвіси доспівали пісню і, зважаючи на схвальні вигуки, почали щедро пригощатися.

— То хлопці гуляють. Нічого, зараз можна: ми ж на постої, а не в поході⁷⁶.

Хоча, якщо чесно, то в цьому випадку Наливайко трохи погрішив проти істини. Надовго затримуватися в Речиці він не збирався, а після невеличкого перепочинку розраховував переміститися в одне з володінь князів Острозьких — Степань. Отже, похід, загалом-то, тривав. З усіма наслідками, що випливають звідси, для гультяїв і п'яниць...

Річ у тім, що військо повстанців ділилося на дві частини: щирі дисципліновані воїни й вільнонайманий люд. Кожна із цих військових одиниць жила своїм відокремленим життям і підкорялася своїм командирам.

Півтори тисячі колишніх реєстрових козаків, дотримуючись законів Запорозької Січі, підкорялися одному з отаманів, до якого в цей момент благоволили їхні козацькі душі. У них очільниками поперемінно виступали то Матвій Шаула, то Григорій Лобода.

А от до вільного отамана Наливайка йшли переважно селюки, недавно показані, та всякий різний набрид, що жадав невгамовно-розгульного життя, вільного і легкого. Загалом, шукачі пригод й любителі авантюр. Не дивно, що козацьких законів ці шибайголови не дуже дотримувалися... хоча водночас вимагали їхнього дотримання від інших, зокрема від шляхти.

— Ех, Северине, Северине! Я розумію, що в шинку твої хлопці п'ють-гуляють, а не у їзді верхи вправляються, — пан королівський коморник жартівливо погрозив пальцем. — Ти мені поясни краще, про що вони співають?

— Та мало яка дурість на п'яну думку спаде...

— Але спала-то їм на думку саме ця дурість, а не інша! От закортіло їм про Северина Наливайка поспівати — чи не так, я не помилився? Тепер от що. Ти мені тільки-но товкмачив про нагальну потребу захисту віри вашої, тоді як у пісні співається про такого собі царя Наливая... Що за дивна пісенька, дозволь поцікавитися? Чи в цьому ваша віра полягає — царя мати?..

— Ну, пісня, подумаєш, діло яке... — пан вільний отаман виглядав явно

⁷⁶ Згідно з неписаним, але від того не менш жорстким правилом запорозьких козаків за п'янство під час військового походу належало карати на горло, попри будь-які минулі заслуги винного.

збентеженим. — Якийсь лірник сліпий пісню приніс, от її хлопці в бродячого музики й перейняли.

— Сліпий лірник, кажеш?

— Або кобзар... Не самі ж вони таке вигадали!

— Виходить по всьому, вже бродячі музики тебе на перехрестях всіх доріг прославляють, як пана над панами?!

— Та чого це ти причепився до мене з якоюсь п'яною пісенькою, пане коморнику?! — розлютився Наливайко, відчувши, що розмова набирає досить неприємного характеру.

— Причепився я не просто з якоюсь п'яною пісенькою, як ти тільки що висловився, а з оспівуванням тебе, Северине! Чи давно в цих землях з'явився новий правитель — «цар Наливай»?! Що за правитель такий, звідки узявся?..

Отаман зміряв співрозмовника несхвальним поглядом від голови до ніг, потім озирнувся на всі боки, бажаючи впевнитися, чи не підслухує їх хтось сторонній, після чого заклично мотнув головою:

— А ходімо до мене, пане коморнику! Бо стоїмо ми тут собі на морозі й топчемося — а куди це годиться?..

— Справді, підемо звідси, — охоче погодився Ян Мешковський і пішов за Наливайком, що попрямував до найзаможнішої на вигляд хати. Поки йшли, отаман посилено обмірковував непросту ситуацію. Зрештою, вирішив не повідомляти гостя про настанови старого князя Острозького, котрому, властиво, і належала ідея проголошення в межиріччі Дністра й Бугу нового козацького гетьманату — ясна річ, під протекторатом і взагалі коштом Польської Корони, а як же без цього...

Незважаючи на справжній стан речей, отаманові здалося, що коли він хоч би словом згадає про Костянтина Василя, то тим принизить самого себе. От якщо представити справу так, буцімто він сам до всього додумався — оце буде прекрасно! Бо тут честь і хвала особисто йому — Северинові Наливайку!!! Й нікому більше.

Ні, навіть його благодійникові — старому князеві Острозькому..

Загалом, поки дійшли до хати, гординя угніздилася у козацькому серці остаточно й надійно. А тому перевірили, чи добре охороняється вхід (щоб ніхто сторонній не почув їхньої бесіди) і виславши господарів хати надвір (щоб і вони нічого не почули), Наливайко почав здалеку:

— Давай-но, пане коморнику, поміркуємо тверезо. Чи можуть запорозькі козаки припинити татарські набіги на наші землі?

— Зачекай, Северине, зачекай! Ми тільки-но про віру говорили..

— А тепер ти мені про захист земель наших скажи.

— Але це ж...

— Скажи, пане коморнику: можуть чи ні?!

— Ну, добре: можуть! Можуть, що вони неодноразово довели ділом.

— Так! — трусонув чубатою головою отаман. — Але скажи тепер, чи можуть запорозькі козаки захистити від бусурманських набігів абсолютно всі землі? Усі без найменшого винятку, тобто.

— Звісно ж... — почав було Мешковський, однак вчасно зміркував, що відповідь не настільки очевидна.

— От у тім-то й лихо, що захистити Волинь вони ніяк не можуть! Січ лежить занадто далеко на сході, тому все, на що здатні запорожці — це у випадку виникнення небезпеки відтягнути увагу бусурманів на себе. Але ж робити це безупинно ніяк не вийде, чи не правда?

— Що ж, твоя правда, — погодився коморник.

— До всього іншого, якщо на нас нападуть не з Криму, а, приміром, із земель

валаських, то запорожці ніяк не зможуть перешкодити нападу. Тому-то я й хотів би створити нову козацьку залогоу не на далекому Дніпрі, а в межиріччі Дністра й Бугу.

— Тобто йдеться всього лише про козацьку залогоу?

— Саме так! Створити б її на тих самих нічийних землях, якими ніхто й ніколи не володів!.. Отоді ніякі зайти не насміляться сунутись до нас, тоді й зажив би тутешній люд спокійно.

— А навіщо неодмінно козацьку залогоу створювати? Хіба шляхта не в змозі захистити свої володіння від розграбування сама, без допомоги напівдиких розбійників... пробач уже мені за такі слова, пане отамане!

— Ні про яких «напівдиких розбійників» не йдеться і не йтиметься, — холодно заперечив Наливайко. — Під моєю орудою незабаром залишаться винятково реєстрові козаки, утримувані коштом Польської Корони.

— Ах, он як?!

— Саме так, пане коморнику, й не інакше.

— А нинішні твої соратники?..

Ян Мешковський хитнув головою убік дверей, натякаючи на хвацьких гуляк, що пиячили в шинку.

— Ці горлопани потрібні мені зараз. Коли ж йтиметься про складання реєстру — відберу найбільш гідних, решта ж нехай забирається на всі чотири сторони! Думаю, двох тисяч навчених воїнів цілком вистачить, витрати на їхнє утримання будуть виправданими.

Мешковський почухав потилицю й мугикнув:

— Спритно ж ти казенні грошики рахуєш, Северине!

— Польська скарбниця від того не зубожіє. Я ж дбаю про користь людей, підданих корони, а не про чиюсь вигоду, — набурмосився отаман. — Втім, ми відволіклися... Ти запитуєш, чи може шляхта захистити свої володіння від розграбування самостійно?

— Ну, так!

— Оце ж тобі пряма відповідь, пане коморнику: не може.

— Це чому ж?

— Про те не мене запитуй, а шляхтичів і його королівську величність. Адже скільки разів ставалося так, що бусурмани безкарно вторгалися в наші землі, щоб вивезти звідси багату здобич, повести битим шляхом щедрій ясир, а шляхта на чолі з королем геть нічого не робила для того, щоб захистити, вберегти від полону й наруги простих людей, своїх вірнопідданих...

— Ну що ж, усяке трапляється...

— Вибач, пане коморнику, однак якщо отаке от «усяке» трапляється постійно, це може означати лише одне: ні шляхта, ані Корона Польська не захистять землі свої від бусурманських набігів. У такому разі, ми захистимо самі себе — отак!

— «Ми» — це оте саме реєстрове козацтво у новій залозі між Дністром і Бугом?

— Саме так! А оскільки хтось же має керувати козаками, без власного гетьмана їм ніяк не обійтись. А якщо так, чому б цим гетьманом не зробитись мені — Северину Наливайку?

Пан вільний отаман хитро примружився й посміхнувся.

— А твої друзяки-приятелі як же?

— Про кого ти запитуєш, пане коморнику? — відразу ж набурмосився отаман, подумавши, що співрозмовник повертається до не здатних ні до якої дисципліни шинкарських гультяїв. Однак Мешковський мав на увазі зовсім інше:

— Що скажуть на це Матвій Шаула й Григорій Лобода? Та ще, окрім них, здається, є на Січі Запорозькій кошовий отаман... Здається, Ян Оришевський, я не

помилився?..

— А до чого тут вони? — цілком широко здивувався Наливайко. — Нехай на Хортиці управляються, як вважають за потрібне, а вже я у себе в новій залозі яксь сам розпоряджуся. Якщо татарва на наддніпрянські землі сунеться, запорожці нехристів поб'ють. А якщо ж на Волинь напасти задумають — матимуть із моїми козаками справу. А якщо ми із Запорозькою Січчю домовимося й разом вдаримо по ворогу, то татарві клятій мало не здасться!

— А чи погодиться на все це його королівська величність?

Наливайко відповів не одразу, при цьому говорив повільно, попередньо обмірковуючи кожне слово:

— Я б і сам хотів знати, чи погодиться король на мою пропозицію. Бо не діставши згоди, варто гарненько подумати, у яку землю відступити не гаючи часу. Інакше боюся, що наздожене мене й моїх людей помста Корони Польської.

— Іншими словами, ти насамперед хочеш проголосити нову козацьку залозу із собою на чолі, а вже потім з'ясувати, як на це відреагує Сигізмунд Ваза. Чи вірно я зрозумів тебе, Северине?

— Мабуть, що так, — не надто охоче погодився Наливайко.

— Але ж це дурість несусвітня! Ти, перш ніж відрізати, спочатку гарненько відміряв би.

— Немає сенсу, — безнадійно махнув рукою пан вільний отаман. — Нас уже вважають запеклими злочинцями. Моїх людей уже переслідують і страчують при будь-якому зручному випадку, хоча Польській Короні ми не заподіяли найменшої шкоди, а лише намагаємося напоумити боягузливу шляхту. Та чого там: нас навіть у підпалі Могильова обвинувачують, хоча до цієї справи мої люди не мають ніякого відношення! То хто ж нас визнає і королеві доповість, що ми...

Гість зробив йому знак замовкнути і непевно почав:

— А якби хтось узявся залагодити це питання з Його Королівською Величністю і через посередництво останнього — далі з сеймом і з усіма магнатами Речі Посполитої? Не безкоштовно, так, але за помірну винагороду...

— Чи не хочеш ти, пане коморнику, повідомити мені, що є така людина, яка би взяла на себе клопіт домовитися з королем?

— Так, Северине, ти вірно зрозумів: ця людина стоїть перед тобою й очікує всього лише, щоб ти поклав на неї важку, однак почесну місію.

Наливайко зміряв Мешковського з голови до ніг пронизливим оцінюючим поглядом, підкрутив правого вуса, але все-таки промовчав з досить значущим виглядом.

— Невже не віриш мені, Северине? А можливо, сумніваєшся в моїх здібностях вести переговори?

— Аж ніяк: ти спритна людина, пане коморнику...

— Я постійно обертаюся у вищих придворних колах.

— Це так. Можеш не хвалитися тим, про що й без того всі знають.

— Тоді в чім річ?!

— Не можу сказати, пане коморнику... Неспокійно якось на душі. Тут гарненько подумати треба, перш ніж діяти. Ти от сам щойно просив мене спочатку сім разів відміряти, перш ніж один раз відрізати.

— Але ж від переговорів гірше нікому не зробиться!

— Ти думаєш?

— Зрозуміло! І врахуй, що за таку важливу справу я прошу всього лише двісті злотих. Усього лише якихось дві сотні злотих, Северине — і всі твої проблеми розв'яжуться відразу! Польська Корона більше не стане переслідувати ні тебе, ані твоїх

людей. Ти заручишся підтримкою нашого благословенного короля Сигізмунда III Вази й одержиш милостиві дозволи сейму і на утворення нової козацької залоги, і на формування козацького реєстру, і ще на всі інші твої витівки на додачу.

Нічого не відповів Наливайко, натомість довго й надзвичайно пильно вдивлявся співрозмовникові в очі, немовби намагаючись прочитати щось у їхній глибині. Що саме?.. Одному Богові відомо.

Вільного отамана мучили найсильніші у житті сумніви. Підстав не вірити обіцянкам королівського коморника начебто й не було. Але водночас якийсь внутрішній голос нашіптував Северину: «Не роби дурниць! Будь обережним! Згадай лишень...»

Але що він мав би згадати?..

Що саме?!

Наливайко відмахнувся від сумнівів, немовби від настирливих мух, і увіп'явся поглядом тепер уже в голу стіну хати...

— То довіряєш ти мені чи ні? — запитав Мешковський, який щосили намагався стримати праведне обурення, що клекотало в душі через нахабу, який насмілювався засумніватись у його талантах.

Северин ще трохи подумав... і нарешті згадав одну незначну подію з минулого. Сталося це під час навчання в слов'яно-греко-латинській школі Острога. В один нічим не прикметний день заняття були скасовані, викладачі школи зібралися в будинку пана ректора Гарасима Смотрицького⁷⁷ і щось довго й затято обговорювали. Причому на підвищених тонах: хоча слів було не розібрати, але гнівні відгомони суперечки долинали у двір навіть через щільно прикриті двері й вікна. Після того один із викладачів-падуанців кулею вилетів з ректорського будинку, негайно зібрав речі й покинув Острог, де його більше ніколи не бачили. Швидше за все, вчений падуанець зробив щось несумісне з подальшим перебуванням у школі — підшукати інше пояснення тому, що сталося, було важко.

Хоча все скінчилося досить швидко, заняття в той день так і не відновилися. Зовсім випадково Северин проходив повз будинок пана ректора, який саме вийшов на ганок, обіпершись об дверну притолоку й замислено розглядаючи поважного вигляду папір. Зачувши тихі кроки учня, пан Смотрицький відірвав очі від паперу й запитав похмурим тоном:

«— Чого тобі, хлопче?»

«— Нічого, пане ректоре! Я проходив собі... я нічого, я просто так...»

Наливайко зазвичай не губився навіть у найважчих обставинах, але тут його раптом взяв страх, причому через зовсім незбагненні причини. Чи зрозумів його почуття Смотрицький? Важко сказати... Швидше за все, у той момент нічим не примітний учень Острозької школи був ректорові зовсім байдужий.

Але саме тоді й сталося те, що змусило юного Наливайка трепетати. Здійнявши високо над головою руку над важливим папером, Гарасим Смотрицький мовив якимсь не своїм — надламаним голосом:

«— Подивись от на це, хлопче! Подивись і запам'ятай: слово написане може спаплюжити репутацію людини й навіть убити...»

«— Але ж усі книги... це ж... Ми вчимося по написаних книгах», — ледве вичавив із себе ошелешений Северин.

«— Слово написане може бути благом, так! Але виведене необачною рукою —

⁷⁷ Педагог і письменник, автор полемічних творів, один з видавців «Острозької Біблії» (до якої написав передмову й вірша, присвяченого князю Острозькому), перший ректор Острозької школи (згодом академії).

воно може вбити. Причому напевно. Запам'ятай це гарненько, чадо, на все життя запам'ятай».

Після чого пан ректор обернувся, різко штовхнув двері й зник у глибині будинку. Наливайко так і не зрозумів, що хотіла сказати найголовніша й, безумовно, наймудріша людина у всій Острозькій школі. Не міг зрозуміти цього й пізніше. А зараз от згадав, причому зовсім зненацька для себе!

Згадав — і внутрішньо затремтів.

«Написане слово може спаплюжити репутацію людини й навіть убити». Чи не про нього говорив пан ректор багато років тому?! І не про нинішній випадок?!

Чи варто тоді довіряти свої таємні плани клаптикові паперу..

Хоча, на перший погляд, боятися нема чого. Яна Мешковського він знає багато років, хоча цей пихатий індик — ще той пройдисвіт, але він не підведе. Та й до чого панові королівському коморнику ризикувати їхнім давнім знайомством: заради якихось двохсот золотих?! Навряд чи. То чого ж тоді боятися?! Що «написане може навіть убити» його, вільного отамана?..

З іншого боку — це шанс! Такий прекрасний, чудовий шанс залагодити всі непорозуміння з Короною Польською!..

Нарешті зітхнувши: «А-а-а, однаково двічі не помирати!» — отаман попрямував до дверей. Біля самого порога зненацька зупинився, обернувся до гостя й, пильно примруживши ліве око, запитав:

— Як думаєш, писаря сюди для такої справи покликати або ж самому листа його королівській величності скласти?

— У настільки делікатну справу я б не посвячував зайвих людей, нехай навіть це сам генеральний писар твого війська.

— Отож і я в тім більш ніж упевнений.

Наливайко коротко кивнув, прочинив двері хати, висунувся на двір і гукнув, щоб йому принесли папір, каламар і перо. Коли ж необхідне було занесено в хату, повернувся за стіл і особисто написав листа його королівській величності Сигізмунду III Вазі, у якому, зокрема, поскаржився на погане поводження місцевої влади зі своїми людьми й запевнив короля у незмінній лояльності своїй та усіх своїх людей.

Крім того, був написаний додаток до листа, де викладався план створення нової козацької залоги на нічийних землях межиріччя Дністра й Бугу. А коли все було готове — віддав папери несподіваному помічникові й благодійникові — Яну Мешковському.

Разом із двома сотнями злотих, принесеними завчасно.

Острозький замок, кінець січня 1596 року

— А що ж сказав на це король Сигізмунд? — поцікавився Костянтин Василь Острозький з нудьгуючим виглядом. Якщо судити по тону, то можна було зробити висновок про повну байдужість старого князя до бесіди. Хоча всі розуміли, що це далеко не так.

Розумів це і Ян Кароль Ходкевич, однак навіть виду не подав. Навпаки, зобразивши на обличчі палке бажання неодмінно зворушити, розсмішити старого князя, заговорив весело і жваво:

— Його королівська величність, тільки-но почувши все це, підскочив, немов ужалений, і заходився бігати залою, викрикуючи: «Жах, просто жах! Подумати тільки,

до чого ми дожили!..»

Пан Ходкевич спробував зобразити розгніваного Сигізмунда III Вазу, однак через явну відсутність акторського таланту в нього вийшло не надто схоже. З іншого боку, дана обставина аж ніяк не збентежила молодого шляхтича, тому він із самовдоволенням виглядом обернувся до князя Острозького й зареготав, зрідка намагаючись вставити між нападами уїдливого сміху щось на кшталт:

— Отак!.. Отак він розхвилювався!.. Слово честі, сам бачив!..

— Я зрозумів, уже зрозумів, — якомога спокійніше мовив Костянтин Василь, тільки-но істерична веселість гостя пішла на спад. — Хотілося б знати, дорогий мій пане Ходкевичу, що сказав король окрім цього?

— Як уже було згадано, його королівська величність розхвилювався до того, що наказав негайно розшукати, як він висловився, «ледачого ледаря-нездару» пана Жолкевського.

Коли ж шляхетний пан Жолкевський виступив наперед з-поміж іншого шляхетного панства, мовивши: «Навіщо ж мене розшукувати, якщо я тут і як завжди готовий виконати свій обов'язок», — король відверто розгубився.

Однак зниклої вистачило лише на кілька секунд, після чого його величність напустився на пана Жолкевського. Мовляв, якщо коронний гетьман табору віддано служить Короні Польській, то чом же дотепер не втихомирив збурювача спокою й нахабного бунтівника Северина Наливайка?! І що іще потрібно панові коронному гетьманові табору, щоб нарешті виконати монарше доручення? Напевно, йому необхідно або особливе запрошення, або щоб бунтівник Наливайко проголосив себе не тільки королем, а й, приміром, і Папою Римським?..

Ян Кароль Ходкевич знов розреготався й повторив:

«Так і сказав — щоб Наливайко оголосив себе Папою Римським! Уявляєте собі?..» — але Костянтин Василь більше не слухав базіку.

Старий князь ледве стримувався, щоб не закричати, тому доводилося упіввуха вислуховувати балаканину дорослого дурня. Та й слухати пустопорожню балаканину гостя, у якій жодного особливого сенсу більше не було, самі лише суцільні хвастощі, не варто. Тому князь глибоко замислився про те, як жити далі. Лише один раз Острозький виринув з потоку власних думок, перепитавши:

— То що ж, дорогий пане Ходкевичу, по-вашому виходить, що за втихомиріння Наливайка тепер візьмуться всерйоз?

— У найближчий час візьмуться! — зрадів гість. — Ще б пак не взятися, якщо він надумав проголошувати себе володарем тутешніх земель.

— Отже, проти ошаленілих холопів готується щось?..

— О, так, зрозуміло, зрозуміло! Шляхта під проводом пана Станіслава Жолкевського не залишить від бунтівників і мокрого місця! У тому числі, й я готовий взяти в поході найактивнішу участь.

— Але якщо не помиляюся, якось ви вже потрапили в руки до Северина Наливайка⁷⁸, і він не заподіяв вам ніякої шкоди...

— А спробував би цей негідник хоч одного-єдиного волосу на моїй голові торкнутися! — самовдоволено мовив пан Ходкевич. — Жалюгідний фігляр просто побоявся можливої помсти, що його чекала з боку всього славетного роду Ходкевичів, і насамперед мого доблесного батька. От і відпустив мене з миром — і правильно зробив, до речі!.. Однак той випадок свідчить усього лише про боягузтво холопів, яких варто втихомирити з усією можливою жорстокістю, щоб іншим не кортіло бунт піднімати.

— Так-так, ви в усьому праві, така небачена нахабність неодмінно має бути

⁷⁸ Це сталося у жовтні 1595 року в Слуцьку.

покарана, — кивнув старий князь і швидким поглядом спідлоба ковзнув по юрбі своїх слуг, які збилися біля далекої стіни світлиці. Йому б негайно виставити гостя геть, пославшись на погане самопочуття, натомість Острозький продовжував сидіти й зображувати на обличчі інтерес, вставляючи чергову фразу, а іноді киваючи невлад.

Між іншим, навіть таким дурням, як молодий Ян Кароль Ходкевич, було відомо, що мінімум половина служників князя періодично «гостювала» у повстанців — за їхніми власними висловлюваннями, «розминаючи затерплі від неробства руки». Особливо стосувалося це Дем'яна, який стояв попереду інших... Втім, з ним справа особлива. І без Дем'яна все сказане сьогоднішнім гостем у найкоротший строк стане відомо Северину Наливайку.

Але ж не в тім річ, не в тім!.. Якщо бути до кінця відвертим, то геніальний задум князя Острозького обернувся повним крахом. Костянтин Василь прикидав, як же тепер бути... і нічого путнього придумати не міг!

Нічого. Зовсім нічогосінько. Ех, треба ж такому статися! Звідкіля тільки узявся цей пройдисвіт Ян Мешковський?! Знайшовся горе-парламентер, прости Господи!.. Зовсім незрозуміло, на що він розраховував: чи то хотів обдурити занадто чесного й простуватого Северина Наливайка?.. чи мав намір одержати винагороду «за посередництво» не тільки від нього, але також від королівської скарбниці?.. або думав зникнути із вже отриманими двома сотнями золотих, поки все не вляжеться само собою?.. Хтозна!

Відомо лише, що нічого такого не вийшло: королівського коморника, що їхав від повстанців, схопили, обшукали. Знайшовши листа вільного отамана Северина Наливайка до Сигізмунда III Вази — без зайвих пояснень передали «кур'єра» у руки катам. А вже перш ніж укатрупити Яна Мешковського до смерті, заплічних справ майстри витягнули із бранця все, що насправді було і чого зовсім не було... і навіть чого бути не могло в принципі! От саме ця пекельна суміш правди з гарячкуватими домислами й була повідомлена його королівській величності.

Ясна річ, з почутого Сигізмунд зрозумів один-єдиний висновок: нахаба Северин Наливайко намірився проголосити себе королем усіх земель. Спираючись на широку підтримку невгамовних волоцюг-козаків і вкрай знахабнілих холопів!!! Отже, повстанці замахнулися на цілісність Корони Польської!..

Хоча, за великим рахунком, про яку королівську владу Северина Наливайка могло йтися?! Межа його мріянь — головувати над юрбою лихих шибайголів за зразком і подобою Запорозької Січі. А королівська влада потрібна зовсім для інших цілей, яких вільний отаман не розумів і навіть уявити собі не міг. Справді, управляти козацькою ватагою й управляти маєтками, містами, землями — дві зовсім різні речі, для яких придатні зовсім різні люди, абсолютно несхожі у принципі.

Свого часу цього не зрозумів Криштоф Косинський... за що й поплатився. Тепер не зрозумів король Сигізмунд, але відповідати за все доведеться невдасі Северину... хоча він-то сам, не розуміючи усього, що відбувалося, бодай інтуїтивно відчував, що годиться всього лише на роль воєначальника, але ніяк не на роль владики!

Королем же повинен був стати не хто інший, як Костянтин Василь Острозький. Добре, що на допитах клятого пройдисвіта Яна Мешковського не сплигло ім'я старого князя. Але це єдиний «результат», який можна назвати хоч якоюсь мірою позитивним. В іншому ж — крах, цілковитий крах...

Якби ж то під впливом королівського коморника простодушний дурень Наливайко не виклав на папері плану створення козацької залоги на нічийних землях межиріччя Дністра й Бугу...

Якби на цей лист не нашарувалися непевні чутки, що відбулися в дурнуватих кобзарських піснях про «царя Наливая»...

Якби ж то клятий Ян Мешковський не нагородив під час катувань величезної кількості явних нісенітниць!..

Так, якби не все це, плани повстанців залишались би нікому незрозумілими. Організація нової козацької залоги стала би сюрпризом для всіх, окрім старого князя Острозького. У силу того, що Северин Наливайко не надто давно служив сотником його надвірної корогви, саме Костянтин Василь міг би спокійно запропонувати Короні Польській свої послуги із залагоджування конфлікту. А дочекавшись слушної миті, він витягнув би на світло Боже клейноди Данила Галицького й відновив би належний йому по праву статус. І все було б у повному порядку...

Тепер же це неможливо, ніяк неможливо: через найдурніше непорозуміння юрба п'яних обідранців «призначила» Северина Наливайка «царем» (хоча він на це зовсім не претендував). І от уже вся військова міць Речі Посполитої ось-ось навалиться на «претендента», який надумав «розколоти» королівство.

Під командуванням вільного отамана Наливайка перебувають вільнонаймані селяни й усілякі пройдисвіти — зрозуміло, їм нізащо не витримати натиску вишколеної потужної армії, керованої досвідченим у ратній справі Станіславом Жолкевським! І навіть якщо до них приєднаються гультаї-козаки, армії Наливайка однаково не втриматися...

Отже, він, Костянтин Василь Острозький, відтепер так і не дочекається слушного моменту для реалізації амбітних планів. Отже, всі хитромудрі багаторічні зусилля зведені нанівець. Шкода, ох, до чого шкода!!! Мабуть, уперше в житті обставини взяли гору над ним — всемогутнім магнатом Костянтином Василем Острозьким!..

І от розуміючи все це, та ще намагаючись на ходу винайти бодай якийсь засіб уникнути цілковитої катастрофи, старий князь повинен із ввічливим виглядом вислуховувати балаканину цього пихатого дурня — Яна Кароля Ходкевича!!! Вигнати б його утришия...

З іншого боку, не можна привселюдно демонструвати своє найжорстокіше розчарування. Доводиться бути стриманим і ввічливим. А відігратися можна буде на Дем'яні, коли нарешті забереться геть цей молодий тупак Ходкевич і розійдуться слуги. Ну, тоді вже він задасть Дем'яну жару! Якщо один брат не в змозі вплинути на іншого, якщо вічно запізнюється з виконанням князівських доручень — нема чого йому робити поруч із Северином!! Нехай тепер інші відправляються до повстанців розминати затерплі від неробства руки, а Дем'ян, цей недолугий помічник, відтепер невідлучно перебуватиме тут, в Острозькому замку. Отак...

* * *

Невдала місія Яна Мешковського (незалежно від серйозності справжніх намірів королівського коморника) зіграла фатальну роль у долі повстання Северина Наливайка. Мабуть, вільному отаману все-таки варто було вірити давньому попередженню ректора Гарасима Смотрицького і виявити розумну обережність, не довіряючи клаптику паперу таємні плани щодо організації нової козацької залоги.

Тепер в очах його королівської величності Сигізмунда III Вази всі повстанці перетворилися на жахливих злочинців, які замахнулися на найбільшу у світі святиню — на освячену Божою милістю королівську владу.

А отже, відтепер всі вони були приречені на безжальне винищення.

Глава 14

Пекло кромішне

*Біла Церква,
березень 1596 року*

— Ну що ж, Северине, хай буде по-твоєму!

— Та який сенс чекати?! Коли в Кирика Остаф'євича жижки затрусяться, щоб він після цього сам...

— От і видно, що не зрозумів ти моїх пояснень. До чого тут «жижки затрусяться»?!

— А що ж тоді?..

— А-а-а!.. — Матвій Шаула лише рукою махнув, вважаючи подальші сперечання безглуздими.

— Отже, буде по-моєму?

— Сказав же: буде по-твоєму! Я своїх слів на вітер не кидаю й назад ніколи не беру, — запевнив Матвій.

— От і добре, — розплився в посмішці Наливайко.

— Тільки дивись, щоб люди твої не підкачали!

— Не підкачають. Відкриються перед нами задні ворота, любесенько відкриються! Я ж спеціально для цього...

— Не про тих козаків мова, яких ти в Білу Церкву задалегідь заслав, а про тих, котрих сьогодні вночі у фортецю поведеш. Дивись, щоб не схибили. Щоб всіх прислужників Кирикових до єдиного порішили. А ще щоб перед нашими основними силами головні ворота відкрити встигли, інакше...

— Не бійся, Матвію, не схибимо! Не вперше вже.

— Гарзд! Розхвастався... Тобі не вперше, — це точно, а от як доведеться показаним твоїм гречкосіям?

— За всіх своїх я відповідаю.

— Ну, то дивися ж мені!..

— Не сумнівайся.

Останні слова були сказані досить похмурим тоном, тому Шаула вирішив, що не варто й надалі випробовувати самолюбство ватажка вільних найманців. Не сказавши більше ні слова, він перетнув світлицю, присів на лаву біля стіни і, напустивши на себе показну безтурботність, заходився набивати турецьким тютюном коротеньку люльку вишневого дерева. Це означало, що їхня невеличка військова нарада завершилася. Наливайко мовчки кивнув (хоча розумів, що співрозмовник не зверне на це ніякої уваги) і поспішив до своїх людей, щоб підготувати їх до вилазки.

Наливайківці й запорожці не надто довіряли один одному. Ні єдина віра православна, ні півтори тисячі коней, свого часу подаровані Северином у якості «знаку замирення», ні спільні походи у валаські землі, ані вдалі вилазки проти боягузливих шляхтичів не змогли об'єднати обидві рушійні сили повстання в єдиний потужний кулак. Недовіра стала особливо помітною після того, як Костянтин Василь Острозький перестав постачати грішми повстанців і демонстративно відмовився від листування з вільним отаманом.

Загалом, якби не рішучий наступ вимуштруваного королівського війська по

проводом Станіслава Жолкевського, дві головні сили повстанців давним-давно розійшлися б у протилежні боки: наливайківці — у північне Московське царство, під могутню руку блаженного царя Федора Івановича, а запорожці — на південь, на неприступний дніпровський острів Хортицю.

Треба зазначити, що пан коронний гетьман табору взявся за втихомирення повстання Наливайка з усією серйозністю. Його війська спритно перерізали дорогу на північ, випереджаючи намір повстанців втекти під крильце Федора Івановича.

Розіслані паном Жолкевським летючі загони взяли за правило прочісувати село за селом, усюди вишукувати родини наливайківців і безжально знищувати всіх від малих до старих. Постраждалі від бунтівників шляхтичі з неприхованим задоволенням наслідували цю тактику, й найжорстокішим чином розправлялися з родичами бунтівних селян.

Природною реакцією на учинені звірства стала втеча під захист повстанців величезної маси зовсім нездатного до війни люду. В таких умовах запорожці ніяк не могли кинути напризволяще вже не військо, а збіговисько абияк озброєного народу. Григорія Лободу, який настійно наполягав на негайному відступі решток козацького війська на Запорозьку Січ, знову змістили, уже вкотре віддавши булаву його конкурентові Матвію Шаулі. Останній же, недовго думаючи, запропонував Северину Наливайку спільно вдарити по авангарду шляхетського війська: з одного боку, це мало трохи остудити спритність пана Жолкевського, а з іншого — дало би можливість родинам повстанців у супроводі мінімальної охорони відступити кудись на південь, у напрямку Дикого Поля — аби тільки подалі від розгніваних панів.

Козацька розвідка доповіла, що авангард шляхетського війська веде князь Кирило Остаф'євич Ружинський, якого запорожці презирливо називали «Кириком». Відірвавшись від основних сил, авангард засів у фортеці Білої Церкви — однієї з найкращих військових споруд у всій Речі Посполитій.

Ці відомості надзвичайно потішили новоспеченого отамана запорожців: Матвій Шаула дуже сподівався, що довідавшись про прихід повстанського війська під мури білоцерківської фортеці, недостатньо холонокровний, невірноважений Кирик Ружинський неодмінно утне якусь дурість. Це дало б можливість розправитися з авангардом й у свою чергу зайняти неприступний замок. І нехай тоді Жолкевський ламає голову над тим, як вибити супротивника з найміцніших мурів у всьому Королівстві Польському!

Однак, попри дуже вагомні аргументи, наведені отаманом запорожців на користь свого плану, Северин Наливайко не хотів грати в облогу Білої Церкви. Саме грати — бо присутність родин та інших біженців стримувала пересування повстанської армії. Щоб хоч якось прискорити свій рух, наливайківці втопили всю свою артилерію. А без гармат як накажете штурмувати чудово укріплений замок?! Невеликої кількості малопотужних похідних гармат, що мали запорожці, для цієї місії не вистачало. А облога міста неозброєним людом виглядала безцільною й небезпечною затією. Адже ще на допомогу своєму авангарду міг з'явився коронний гетьман табору Станіслав Жолкевський на чолі шляхетського воїнства, озвірілого від пролитої крові, і тоді війську повстаців прийде неминучий кінець.

Щоб уникнути цього, Северин Наливайко запропонував діяти хитрістю. Він заздалегідь заслав у Білу Церкву своїх людей, які мали в місті родичів. Шпигуни готові були найближчої ночі відкрити перед повстанцями задні ворота фортеці...

Матвію Шаулі цей план геть не сподобався. Він сумнівався буквально у всьому: чи відкриють ворота заслані в місто люди? Чи впораються наливайківці з охороною? Чи зуміють впустити усередину козаків, щоб довершили початий розгром ворога?.. Коли ж панові вільному отаману набридло вислуховувати вельми дошкульні зауваження на

адресу своїх людей, він запропонував пану гетьману діяти замість себе (тобто самому проникнути вночі у фортецю). Відповідь була такою: «Нема чого турбуватися! Запам'ятай моє слово, Северине: Кирик Остаф'євич сам, без примусу вискочить до нас у руки — ти йому, розторопному, тільки час дай».

Слова ці Наливайко зрозумів трохи своєрідно: начебто князь Ружинський покине напризволяще Білу Церкву від переляку перед військом повстанців і козаків. Тому відразу ж заходився спростовувати власну вигадку. Шаула спробував пояснити, що мав на увазі дещо зовсім інше...

Втім, нічого доброго з цієї суперечки не вийшло: обидва командири так і не зуміли домовитися, тому козацький гетьман зрештою вирішив поступитися всією ініціативою вільному отаманові. Хочуть наливайківці влаштувати нічний штурм білоцерківського замку? Що ж, нехай спробують! Зрештою, це ж їм потрібно захищати власні родини від шляхетської сваволі, а не козакам. Запорожці ж бо давно вже відірвалися від ворожого війська й укрилися на неприступній Хортиці, взяти штурмом яку не змогли б і десять Станіславів Жолкевських, разом узятих — куди вже одному впоратися?..

Тому Шаула й розкурював люльку, напустивши на себе безтурботний вигляд. Зате Северин Наливайко кинувся до своїх людей, щоб хоч якось підготувати їх до майбутньої вилазки. Часу залишилося обмаль: потрібно було встигнути до настання темряви, тоді як вогненний сонячний диск уже підповзав до затягнутого багряними хмарами обрію, передвіщаючи чи то вітряний ранок... чи то кровопролитну ніч.

Спочатку все складалося дуже навіть непогано. Побоювання козацького гетьмана виявилися необґрунтованими: заслані в Білу Церкву люди подбали про те, щоб ворота були вчасно відкриті. Скільки-небудь значного опору в самій фортеці наливайківці не зустріли, нечисленні воїни з князівського почту Кирика Остаф'євича майже відразу ж впали мертвими... Інша річ, що самого Ружинського немовби корова язиком злизала!!!

— Де князь?! Куди він подівся?! Знайти негайно!!! Хоч з-під землі його дістаньте!!! — репетував Северин Наливайко на своїх людей. Однак ті не слухали проводиря: побачивши розкоші білоцерківського замку, вчорашні селяни позабули про все на світі, їхні очі жадібно спалахнули... Повстанці вже готувалися до грабежу, коли з-за міських стін, з боку козацького табору долинули приглушені відстанню лементи й постріли. Що це таке?!

Зрозуміло, усі кинулися неорганізованою юрбою до головних воріт, а відкривши їх навстіж — далі в поле. Але тут на повстанців звалилася нова несподіванка: назустріч їм просто з нічної п'їтми неслися вершники князя Кирика Остаф'євича!!! Зовсім не готові до такого повороту подій, наливайківці розгубилися... і перш ніж піші встигли вихопити шаблі з піхов, на них налетіли вершники.

Хто встиг уторопати, як діяти — ті відскочили убік, завдаючи ударів по ногах або корпусу найближчого коня, що летів галопом, а потім схрещували зброю з вершником — зрозуміло, якщо після падіння з пораненого скакуна той був здатен здійнятися на ноги. Однак переважна більшість кіннотників, на чолі із самим князем Ружинським, успішно увірвалися в замок через відкриті ворота, залишені взагалі без охорони.

— Та що ж це таке діється, га?!

Гетьман Шаула підлетів просто до Наливайка, зістрибнув з коня, обома руками схопив отамана за плечі й заходився щосили трусити, розпачливо викрикуючи:

— Як ти міг, Северине?! Як ти міг упустити Кирика, що йшов прямо до тебе в руки?! Що ж ти накоїв, Северине?..

Коли емоції хоч трохи вляглися, і Наливайко зажадав пояснень, Шаула розповів

наступне. Виявляється, у той самий момент, коли повстанці кралися до тильних воріт фортеці, князь Кирило Остаф'євич вирішив вчинити ту саму «дурість», на яку так розраховував гетьман: залишивши в білоцерківському замку не більше двох десятків своїх людей, повів решту на нічний штурм козацького табору!

Не очікуючи нападу, козаки спочатку здригнулися, однак доволі швидко отямилися й дали нападникам належну відсіч. Більше того — почали тіснити людей князя Ружинського. Побачивши, що вилазка обертається явно не на його користь, Кирило Остаф'євич скомандував відступ, що доволі швидко перетворився на втечу.

Розуміючи, що в фортеці князівські воїни напевно наткнуться на наливайківців, запорожці підсилили натиск. Справді, люди Ружинського при такій розстановці сил виявлялися затиснутими з обох боків! До того ж, з огляду на погану видимість уночі, у їхніх рядах цілком могла виникнути паніка — тоді розгром був би неминучим, і прекрасний білоцерківський замок перейшов би в повне розпорядження повстанців...

Однак, новоспечені воїни-наливайківці не зуміли вчасно зорієнтуватися й абсолютно бездарно пропустили супротивника назад за фортечні мури! Тому Матвій Шаула й розгнівався так сильно: навчений гірким досвідом, князь Ружинський тепер нізащо не допустить другого прорахунку.

Ранком на стінах замку повстанці побачили кілька мотузок з удавками на кінцях, у яких бовталися повішені люди, заздалегідь заслані в місто Северином Наливайком, та їхні родичі. Це означало одне: робити під стінами Білої Церкви повстанцям більше нема чого.

*Урочище Солониця
на околицях Лубен,
26 травня 1596 року*

От уже десять днів шляхта осаджувала повстанський табір, чим Станіслав Жолкевський був украй незадоволений. Якщо говорити начистоту, колишній полководець всього лише терпляче очікував, коли ж голод і спрага доконають непокірливу голоту.

Як не мріяв пан коронний гетьман скоріше завершити свою справу (бо розвідники доповідали, що на допомогу до наливайківців поспішають нові загони запорожців), однак здолати чотири ряди возів, намертво скованих міцними ланцюгами, його воїнам ніяк не вдавалося.

У свою чергу, шляхтичі теж майже нікому не давали висунутися за межі неприступної перешкоди. Рідкісні винятки спочатку становили браві козарлюги, які з кпинами та жартами викликали всіх бажаючих на «чесний лицарський двобій до смерті». Втім, незабаром було помічено, що поки увага коронних воїнів залишалася прикутою до двобоїв, з-під коліс возів потихеньку виринали якісь люди і щось збирали на землі, а іноді навіть навідувалися в залишені без догляду намети шляхтичів. З'ясувалася й мета таких вилазок: нарвати трави для коней і спробувати роздобути щось їстівне для себе.

Тоді жахливе становище наливайківців розкрилося перед шляхтичами у всій своїй непривабливості. Справді, сонце з безхмарного неба щодня розжарювало повітря й землю. Одним боком табір упритул примикав до непрохідної болотяної драговини, подолати яку було ще сутужніше, ніж сковані між собою вози, однак пити гнилу воду не

могли не тільки люди, але навіть і коні. До того ж останні (а їх для такої кількості возів було потрібно безліч!) досить швидко повискубували всю травичку усередині табірному простору.

Через ці обставини від голоду й спраги страждали всі, хто перебував під захистом возів. Хоч якось вирішити проблему їжі для повстанців вдавалося, забиваючи коней, але зголоднілі тварини й самі гинули також. Кінські туші починали гнити, розкладаючись під палючим сонцем, що загрожувало різними хворобами й робило нестерпним перебування в таборі, атмосферу якого вже й без того отруїли випари болота. От чим насправді були викликані обережні вилазки повстанців.

Побоюючись їхнього відчайдушного прориву, Станіслав Жолкевський заборонив шляхтичам відповідати на будь-які, навіть найжорстокіші й найобразливіші кпини козаків.

— Коли собаки-схизматики почнуть жерти один одного, а не протухлу конину, тоді ми їх у землю й утопчемо. От і відіграється сповна! — гримав він на ображених шляхтичів. Порушити наказ прославленого полководця не наважувався ніхто, тому двобої, що попервах привносили в хід нудної облоги бодай якесь пожвавлення, ментально припинилися.

З іншого боку, накладена паном Жолкевським заборона призвела до досить несподіваного результату. Уперше це сталося на п'ятий день облоги: через суцільну стіну возів зненацька вилетіла ватага роздягнених до пояса, із довжелезними вусами й оселедцями кінних запорожців, які з небаченою несамовитістю накинулися на шляхтичів і заходилися рубати праворуч і ліворуч усіх, хто не встигав відскочити.

Зрозуміло, по грабіжниках негайно відкрили вогонь із пістолів, рушниць і мушкетів. Отут і почалося щось жахливе: різні люди неодноразово бачили, як, досягнувши мети, кулі вибивали вершників із сідел... але негайно ж слідом за тим нібито поранені підхоплювалися з землі, одним махом заплигували назад у сідла й продовжували бій, немовби нічого не сталося!

Очолювала скажених вершників справжня дияволиця: на вороному жеребці на чолі кавалькади скакала вона абсолютно гола з розпущеними рудими патлами, що розліталися за вітром. Ніякої зброї в неї не було. Дияволиця всього лише неслася поперед ватаги шалених рубак і божевільно реготала, блискаючи смарагдово-яскравими очиськами. Але скільки не намагалися підстрелити кляту відьму, однак кулі найзагадковішим чином пролітали повз незахищену мішень. Оце й було гірше від усього, бо переляк сковував серця шляхтичів непоясненим, майже тваринним жахом.

Не дивно, що після першого ж нальоту скаженої ватаги по стану осадників поповзли чутки про те, що вершники ці — зовсім ніякі не запорожці, а ожилі мерці, кожному з яких за допомогою чаклунства даровано по десятку чужих душ. Остаточно вони вмирають нібито лише після десятого поранення, ніяк не раніше... Що ж до рудоволосої зеленоокої баби, то напевно це сама Ліліт, кривава демонія й перша дружина батька всіх грішників — Адама! От які темні сили прийшли на допомогу повстанцям...

З'ясувалася і ще одна обставина — мабуть, наймоторошніша. Хтозна, коли ці виплодки пекла примудрялися захоплювати бранців, однак щоразу після наскоків дикої ватаги зі стану осадників зникало від двох-трьох до напівдюжини шляхетних панів. Знаходилися нещасні зовсім незабаром — посадженими на високі палі, вкопані в землю за четверним рядом возів. Судячи із пронизливих криків, вереску, тюкання й свисту, дикуни-наливайківці отак жорстоко розправлялися із бранцями в присутності своїх жінок, що було особливо огидно.

Не бажаючи дивитися на повільну, болісну й надзвичайно принизливу смерть бідолашних бранців, Станіслав Жолкевський наказав розстрілювати кожного

посадженого на палю, не очікуючи додаткових розпоряджень. Тому варто було черговому шляхтичу підвестися над критими возами, як шляхетські воїни відкривали швидкий вогонь із всіх підручних засобів, поки не вбивали свого ж товариша. Це незмінно веселило повстанців, які всіляко підбурювали ворогів, у геть знущальній манері закликаючи витратити якнайбільше куль. А через якийсь час ставався черговий дикий наліт «безсмертних» козаків на чолі із клятою дияволицею.

«Матка Бозка, хоч би скоріше завершився цей жах!..» — подумав пан коронний гетьман, оглядаючи десятки зо три паль, на верхівках яких застигли трупи мертвих шляхтичів. Втім, всі заклики до милості вищих сил були безглуздими. Переломити ситуацію могли б кілька добрих гармат, яких дуже бракувало обом сторонам.

Так-так, артилерії в Станіслава Жолкевського також не було: якщо наливайківці покидали свою, намагаючись відірватися від переслідувачів, то шляхтичі вирішили не обтяжувати себе знаряддями, саме щоб скоріше наздогнати їх! Ну от, наздогнали... і далі що ж?! Як тепер здолати чотири ряди возів?! Оскільки запорожці примудрилися допхати до Солоницького урочища кілька фальконетів⁷⁹, тепер встановлених посеред табору на спеціальному земляному узвишші, обложені навіть мали тут певну перевагу.

Ясна річ, пан коронний гетьман послав за гарматами у найближче місце, де їх можна було роздобути — у Київ. Залишалося чекати, хто підійде раніше: обозники з важкою артилерією чи козаке підкріплення. Від цього залежав весь подальший хід цієї виснажливою дикої кампанії...

Від гнітючих думок пана Жолкевського відірвало приглушене схлипування, що раптово пролунало за спиною. Він різко обернувся й побачив присадкуватого кремезного шляхтича, геть п'яного, з почервонілими мокрими очима, що так само пильно розглядав ряди посаджених на палі.

— Як ти смієш!.. — обурився коронний гетьман його пияцтвом. Однак, зовсім не вловивши в голосі воєначальника гнівних ноток, шляхтич тремтячою рукою вказав на страчених і нерозбірливо промимрив:

— Пан Міхал... так... ондо там!..

— Де? — спитав Жолкевський тихо, вмить зрозумівши, у чім тут річ.

— О-о-он там, четвертий ліворуч, — шляхтич знову схлипнув. — Мій сусіда. Така гарна людина... була!.. Зовсім ще молодий. Тільки обручився. Відразу ж після нашого походу збирався весілля зіграти, а тепер...

— Ну-ну, не розкисай! Не можна зараз...

— Його посадили на палю учора ввечері, і я змушений був стріляти в пана Міхаїла разом з усіма... — пропустивши повз вуха звернені до нього слова, бурмотів своє п'яний шляхтич.

— Але якби ти не стріляв...

— А я стріляв разом з усіма!.. Так-так...

— Якби ти не стріляв, твій сусіда жорстоко мучився б дотепер.

— Але ж я стріляв у пана Міхаїла!!! Оцими самими руками!!! — раптово заволав бідолаха.

— Ну-ну, не гарячкуй так!..

— Не гарячкувати?!

Здавалося, очі шляхтича готові були вискочити з орбіт, коли він продовжував репетувати:

— Та як же тут не гарячкувати, га?! Ох, знав би хто, до чого я ненавиджу цих клятих холопів, через яких змушений був стріляти в таку добру душу, як мій сусіда пан

⁷⁹ Малокаліберна гармата, що застосовувалася в XVI–XVIII ст. і стріляла свинцевими ядрами.

Міхал!!! До чого я ненавиджу їх!.. Як же я буду рубати бунтівників, тільки-но доберуся до них!..

Станіслав Жолкевський збирався сказати ще щось втішливе, але тут до них донеслися радісні скрикування:

— Гармати!.. Гармати прибули!..

Відразу ж немовби гора звалилася з плечей коронного гетьмана. Він міцно обійняв за плечі п'яного шляхтича й проревів:

— Ну, от і почуті благання наших сердець!!! Тепер-то вже ми покажемо цим клятим, почім фунт лиха!..

Його вигук потонув у радісних криках осадників. Усі зрозуміли: тепер перемога близька! Їхня перемога...

*Урочище Солониця
на околицях Лубен,
ранок 28 травня 1596 року*

Як і слід було очікувати, безперервний дводенний обстріл повстанського табору переломив хід облоги. Усвідомивши безперспективність подальшого опору, під вогнем важких гармат, що прибули в Солоницю настільки вчасно, ті запорожці, які досі лишилися живими, зуміли прорубатися через південний фланг шляхетського війська й помчали в напрямі Дикого Степу так, що лише підкови на кінських копитах виблискували.

Цей демарш остаточно деморалізував наливайківців й їхні родини, що залишилися без підтримки вимуштруваного козацького воїнства. До того ж, гарматні ядра рознесли на тріски більше половини возів, якими був оточений повстанський табір. Про втрати, заподіяні самим обложеним, красномовно свідчили голосні зойки й плач, що долинали до слуху шляхтичів у перервах між гарматними залпами.

Результати не забарилися: після коротких таємних переговорів перед коронним гетьманом табору Станіславом Жолкевським постали похнюплені ватажки повстанців зі скрученими за спиною руками.

— Так, прекрасно! — воєначальник задоволено потирав руки. — І кого ж ви до мене привели? Хто тут самозваний цар Наливай?

— Це я, — відповів хтось із полонених ватажків.

— Як ти?! — сторопів пан Жолкевський. — Він і на зріст більший від тебе буде, і міцніший! Це не так.

— Правда ваша, пане головний шляхтичу! Це не він буде! — відгукнувся худий, немов жердина, велетень.

— А де ж тоді колишній вільний отаман? — поцікавився воєначальник.

— Хіба не впізнали? Це ж я і є Северин Наливако! — продовжував знущатися козак.

— І ти не він! — упевнено мовив пан Жолкевський.

— Маєте рацію, ясновельможний пане, ці холопи не відають, про що говорять! Цар Наливай — це я!!! — прохрипів сивий стариган.

— І ти брешеш, холопе! — обурився коронний гетьман. — Здається, що втік він разом із запорожцями в Дикий Степ. А ви й раді! Він вас кинув напризволяще, а ви його рятуєте ціною своїх життів. Гарний цар! Нема чого сказати — гарний!!! Ну що, козаки, чи скажете, куди подівся ваш ватажок?

— Я розповім, пане головний шляхтичу: віднесла його руда відьма у пекло, ми й оком моргнути не встигли, — додав широкоплечий бранець і сплюнув собі під ноги.

Тут серед в'язнів здійнявся обурений шум і лемент:

— Не говори, Степане, чого не знаєш! Ми заявляємо, що Северин Наливайко серед нас! Нехай же тепер шукають!

— Гарний вождь, нема чого сказати! — коронний гетьман зробив багатозначний жест. — Підбив голоту на бунт, на смерть повів, а опісля кинув усіх... Ну що ж, як я бачу, самозваного царя Наливая серед вас немає, то хоча б козацького проводиря Лободу можна побачити?

— Вбили пана Лободу. Запорожці вбили.

— Вбили?! Та що ж це таке! — обурився воєначальник. — Що ж це таке виходить: про кого не запитаєш, той або втік, або вбитий...

— Так-так, вбили його, запідозривши в тім, що пан Лобода увійшов у таємну змову з вами, зі шляхтичами⁸⁰.

— Ну, убили, то й добре... А кого ж замість нього обрали?

— Пана Криштофа Кремпського.

— А він де, цікаво довідатися?

— Вже далеко, — посміхнувся один з бранців, дивлячись у небесну височінь, приголублену променями світанкового сонця. — Саме пан Кремпський вивів запорожців з оточення.

— Ах, он як!..

Станіслав Жолкевський знов оглянув купку бранців і мовив:

— А втім, якщо вже вони далеко, то наздоганяти не станемо. А от чи є серед вас інший козацький ватажок — такий собі Шаула?

Одного з бранців штовхнули у спину, і той ступнув уперед, ледь не випустивши із зубів коротку люльку вишневого дерева.

— Ти поранений, чи що? — Жолкевський кивнув на порожній правий рукав його свитки.

— Під Гострим Каменем⁸¹ руку втратив, — не перестаючи диміти люлькою, процідив крізь зуби Матвій Шаула. — Після того козаки й віддали булаву назад Лободі, зрадникові цьому. Як тепер бачу, на горе всім нам це сталося, тому що не зміг він упоратися з командуванням.

— Зате нам на щастя! — посміхнувся коронний гетьман і запитав, оглядаючи всіх зв'язаних по черзі: — То що ж, чи задоволені ви результатами своїх огидних богопротивних діянь? Задоволені тим, що людей на безглуздий бунт підбили й море крові пролили?

— Брешеш, пане Жолкевський, ми за святу віру нашу боролися! Не хочуть православні в унію переходити, звичаї предків наших зраджувати! А ворог наш заклятий — король польський Сигізмунд III. Цей мерзенний католик із земель Шведських був своїм же народом вигнаний, він і є найголовнішим зарозумілим боягузом, саме він землі наші рідні від бусурман захищати не схотів. А вже хто кровожерливістю і боягузством своїм уславилися, то це пани наші шляхтичі.

— Ага, он ви як заговорили?! Отже, король вам не подобається!!! А пани шляхтичі чим не догодили? А хіба ж не ви страчували їх лютою смертю?!

— Це шляхта почала! Шляхтичі почали вирізати наші родини! За те й довелось деяким панам присісти на гостру шпичку, — і Матвій Шаула недобре посміхнувся.

⁸⁰ Причиною загибелі Григорія Лободи від рук козаків стала його надмірна скритність, про що його попереджав свого часу запорозький кошовий отаман Ян Оришевський.

⁸¹ Битва в урочищі Гострий Камінь (неподалік Білої Церкви і Трипілля) відбулася на початку квітня 1596 року.

— Нічого, нічого, ти зі своїми приятелями тепер за всі богопротивні злочини відповиси! А ще дай час, то й самозваного царя Наливая ми виловимо, де б він не ховався, — пообіцяв коронний гетьман й, обернувшись назад, прикрикнув: — Очей із бранців не спускати! Особливо от із цього, — і, вказавши на Шаулу, додав грізно: — Головою відповідаєте за нього.

— А ми можемо бути вільними? — запитали смиренні повстанці, які тільки-но видали своїх ватажків.

— Відправляйтеся куди хочете, забийтеся якнайглибше у свої нори й не потрапляйте нам... — почав Станіслав Жолкевський, але тут позаду нього пролунало обурене:

— Е-е-е, ні, пане гетьмане, стривай-но, не відпускай обідранців!

— Що таке?!

Воєначальник стрепенувся й заходився оглядати ряди свого воїнства, шукаючи, хто ж заговорив.

— Я це сказав, я.

Уперед виступив присадкуватий кремезний шляхтич, що здався Жолкевському нібито знайомим.

— Що ти мав на увазі, дозволь довідатися?

— Ти, пане гетьмане, одержав своїх бранців, тепер ми хотіли б розібратися зі своїми холопами.

— Тобто?..

— Тобто ми хотіли би пройтися табором бунтівників. І якщо хто з нас помітить когось зі своїх служників-утікачів або селян з наших земель, а також їхніх жінок, їхніх дітей і старих, той поведе знайдених із собою.

— Що-о-о?! Що він говорить?! — злякалися повстанці.

— А те, що всі упіймані втікачі будуть обов'язково покарані кожен своїм паном, щоб надалі іншим неповадно було бунтувати.

— Але ми так не домовлялися! Ми привели наших ватажків, за це пан Жолкевський пообіцяв відпустити всіх нас... Усіх до єдиного!..

— Так, я обіцяв, — підтвердив коронний гетьман табору, — і дане мною слово тримаю.

— Пропустіть нас! Зараз же! — загаласували колишні повстанці, — нас сам пан коронний гетьман відпустив!..

— То як, отже, відпустив?! — в'їдливо засміялися шляхтичі. — Ну, хай робить, що хоче, от тільки ми вас не відпускаємо. Тому всім стояти, де стоїте!!! Нікому не йти!!!

— Ми відмовляємося вам підкорятися! — обурилися перелякані люди, надто добре розуміючи, до чого все йде.

— Е-е-е, ні, не бувати тому!!! Якщо по-доброму йти з нами відмовляється, то начувайтесь!!! — палко вигукнув кремезний шляхтич, хижо блиснувши очами. — Пан Жолкевський командував нами, поки йшла облога табору бунтівників-схизматиків. Тепер же, після нашої перемоги, він нам не проводир, тож ми одержимо своє на цілком законних підставах.

— Що-о-о?! Тепер уже шляхта надумала бунтувати проти мене — коронного гетьмана табору?!

— Ти, пане Жолкевський, нам більше не командир. І хочеш чи ні, але кожен з нас одержить те, що хоче, і перешкодити нам ніхто не має права.

І здійнявши над головою шаблю, кремезний шляхтич закликав:

— По конях, шляхетне панство! Покажемо клятим бунтівникам, чиї вони холопи!!! Якщо не можна забрати втікачів із собою, нехай подохнуть тут же, не сходячи із цього самого місця!..

— Отямтеся!!! Що ви робите?!

Та заклик Станіслава Жолкевського потонув у кінському тупоті, брязканні зброї і збруї: не слухаючи більше коронного гетьмана табору, шляхтичі понеслися до того місця, де важкі облогові гармати пробили в чотирьох рядах возів найширший коридор.

— Ну, що скажеш на це, пане гетьмане? Чи не говорив я тобі, що саме шляхетне панство виявило кровожерливість, а не ми!..

Воєначальник подивився на криво усміненого однорукого Матвія Шаулу, однак швидко відвів очі, будучи не в силах знести їдкий погляд бранця. Залишалося чекати, коли шляхтичі нарешті вгамують свій гнів.

Судячи із пронизливих зойків, що доносилися з табору, і стогону людей, там коїлося щось жахливе. Раптом з коридора, пробитого гарматними ядрами в рядах возів, виїхав самотній вершник і галопом понісся до гетьманської ставки. Коли він під'їхав доволі близько, полонені ватажки почали виявляти ознаки хвилювання, а Матвій Шаула навіть мовив коротко:

— Ех, даремно це, даремно!..

І хвилини не минуло, як чорний від кіптяви вершник у брудному порваному одязі зіскочив з худого огиря й кинувся до Станіслава Жолкевського з благанням:

— Зупиніть цей жах! Зупиніть цих бузувирів, там же мої люди!!!

— Кого це лихий приніс?.. — коронний гетьман табору уважно придивився до прибулого й, не приховуючи здивування, вимовив: — То це, здається, його самозвана величність — цар Наливай власною персоною?! Звідки ж ви тут узялися, ваше самозванство?..

— Облиште, пане Жолкевський, ви ж прекрасно знаєте, що я і в думках не мав на польський трон претендувати...

— Не знаю і знати не хочу! — відрізав коронний гетьман і грізно обернувся до бранців, та Наливайко заговорив якомога більш проникливо:

— Не гнівися на моїх побратимів, вони лише намагалися врятувати свого проводиря.

— Тоді чого ж тебе сюди принесло?! — поцікавився пан Жолкевський.

Матвій Шаула роздратовано пахкнув коротенькою люлькою.

— Я примчався благати тебе, пане Жолкевський, щоб ти припинив побоїще! Там же беззбройних убивають!!! Там таке коїться, що!..

Вільний отаман витягнув з піхов шаблю й поклав до ніг коронного гетьмана табору зі словами:

— Ось, пане Жолкевський, дивіться: віддаюся добровільно в руки вашої милості — лише зупиніть криваве побоїще!..

Полководець глибоко зітхнув і засмучено мовив:

— На жаль, я не маю сил щось вдіяти! Своєю завзятістю й непокрою, своїми богопротивними витівками ви викликали лютий гнів шляхетного панства. Тепер гнів цей повинен насититися холопською кров'ю, інакше його не вгамувати. Що ж стосується твоєї самозваної величності... Сам розумієш, Северине, відпустити тебе я тепер ніяк не можу. Хоча добровільну здачу в полон урахую й виявлю милість, забезпечу тобі та твоїм полоненим товаришам охорону.

Пан Жолкевський обернувся, різко мотнувши головою убік Наливайка, й наказав своїй охороні:

— Взяти його, зв'язати, очей не спускати! Стерегти уважніше від інших... і навіть уважніше від он того однорукого! Ці два бранці найважливіші.

Матвій Шаула роздратовано пихкнув люлькою і процідив крізь зуби:

— Даремно!!! Все це даремно!!!

* * *

Того травневого ранку в зруйнованому під час облоги Солоницькому таборі шляхта безжально порубала не тільки безліч повстанців, але й беззахисних жінок, дітей, старих. Дехто потонув у болоті, рятуючись від переслідувачів. Живими залишилися тільки ті, хто сховався під возами або перебував у далеких куточках табірної простору.

Пан Жолкевський виявився неспроможним зупинити цей спалах сліпої люті. Його скарга Сигізмунду III Вазі на недостойну жорстокість шляхти залишилася без уваги.

Що ж до козаків під проводом Криштофа Кремпського, що вирвалися зі справжнісінького пекла вже після початку артобстрілу, то за два дні переходу від Солоницького урочища вони зустрілися із запорожцями, яких Каспар Підвисоцький вів на допомогу наливайківцям. Довідавшись, що виручати більше нікого, вони разом повернулися на Запорозьку Січ.

Так завершилося героїчне повстання під проводом Северина Наливайка... Поки що доля його проводиря залишалася невизначеною.

Глава 15

Страта

Уяздовський замок,

Варшава,

9 серпня 1596 року

— Прошу, ваша високосте!

Скрипнули товстелезні дубові двері, ледь відкрився прохід, уперед відразу прослизнув смолоскипник, щоб освітити дорогу високошляхетній відвідувачці. Окрім трьох охоронців, її супроводжував особисто начальник замкової охорони, готовий у будь-який момент прийти на допомогу особі королівської крові. Анна ступала повільно, уважно вибираючи місце на нерівній кам'яній підлозі, куди можна було поставити ногу без ризику посковзнутися.

Подейкують, що князь Острозький спочатку пропонував розмістити бранців у підвалах свого тутешнього замку, дотепер недобудованого. Але, ясна річ, нерозумно було розраховувати, що сейм погодиться на це: адже головний підбурювач голоти колись служив у пана Костянтина Василя сотником надвірної короєви. Усі розуміли, що князь Острозький — безумовно, людина спритна, і якщо його послухати, то обставини цілком можуть скластися найсприятливішим чином для втечі Наливайка з-під найсуворішої охорони. Тому від душі повеселившись над пропозицією старого пройдисвіта, сейм дружно вирішив ув'язнити мерзенних убивць в Уяздовському замку: так надійніше!

Або такий анекдотичний випадок. Говорять, нібито в перші ж дні після арешту цей мерзотник Наливайко написав листа самому імператорові Рудольфу II,

посилаючись на те, нібито останній подарував цьому бунтівникові особистий штандарт і дозволив звертатися по допомогу в будь-який скрутний час. Ясна річ, імператор висловив із цього приводу цілком зрозумілий подив, однак дивує інше: сам по собі факт звернення до Рудольфа II. Схоже, цей Наливайко ціни собі не складе!.. А найбільш незвичайним є факт відповіді на подібне звернення!!! Пояснення може бути єдиним: Наливайко попросив про послугу людину, у якої багато років служив сотником надвірної короги — князя Костянтина Василя, а вже той знісся з імператором й одержав від нього негативну відповідь.

От вам і старий князь Острозький... Інтриган невгамовний!

Доки Наливайка не стратили, Анна поспішала подивитися на бранця. Якось вона вже бачила проводиря бунтівників — але тільки мигцем і на віддалі. Відтоді вдову-королеву не полишало якесь неясне відчуття настороженості, про яке не можна було сказати нічого більш певного. Щоб розвіяти усі сумніви, Анна мала побачити його ближче, розглянути уважніше. Тому-то й спускалася тепер сюди, у підвали Уяздовського замку...

— Це тут, ваша високосте. Ми прийшли.

Смолоскипник зупинився перед черговими дверима, цього разу дуже низкими і для додаткової міцності оббитими залізом. Двоє інших охоронців, як і досі, трималися позаду, тоді як начальник замкової охорони обігнув відвідувачку, поштиво вклонився, вставив величезний ключ у замкову шпарину, двічі повернув його. Однак не відкриваючи двері, обернувся до вдови-королеви й якось насторожено спитав:

— Перепрошую, ваша високосте, але чи не передумали ви?..

— Що я мала передумати?

— На бранця дивитися.

— Чого б це? От іще!.. — Анна роздратовано смикнула губами.

— Ну, я не знаю...

Начальник замкової охорони, як і досі, не наважувався глянути королеві в очі, тоді вона запитала відверто:

— Цей бранець що, чаклун?

— Тобто химородник⁸², як вони себе іменують?

— Ну, так!

— Що ви, ваша високосте, що ви! Жодним чином, — начальник замкової охорони навіть дозволив собі стримано посміхнутися. — Якби так, то ми б...

— Тоді чому ти не хочеш, щоб я на нього дивилася?

— Та справа така...

Він перевів для хоробрості дух і мовив:

— Останнім часом він дещо неспокійний, от ми його й той...

— Що?..

— У колодки посадили, щоб вгомонився.

І остаточно оправившись від зніяковіння, почав пояснювати:

— Справа в тому, що вчора звідси в іншу в'язницю відвезли клятого однорукого розбійника Матвія Шаулу. Він і крикнув на прощання: мовляв, попереджав я тебе, царю Наливаю, щоб люди твої князя Кирика Остаф'евича звідкись там не випустили в жодному разі! Мовляв, не підвів би ти нас тоді, все зовсім по-іншому обернулося б. А так і мене, і себе самого, і скільки-то ще козаків у могилу ти звів. Мовляв, коли б кого з нас не стратили, царю Наливаю, і я сам, і козаки мої тебе на тім світі зустрінемо неодмінно. От як почув ті вигуки самозванець, так немовби з ланцюга й зірвався. Тобто...

82 Те ж саме, що й характерник.

Начальник охорони зніяковіло кахикнув і продовжив:

— Тобто кайдани ледве не розірвав, до того ж із дикими зойками на двері із усього розбігу кидатися став. Коли мої люди в камеру до нього заскочили — на них накинувся! Дарма що по руках і ногах скований... От після цього ми й забили негідника в колодки: нехай тепер вгамується...

— Нічого підозрілого я не чую, — перервала слововиливи начальника охорони Анна. — Як на мене, він поводить себе тихо.

— Ще б пак! У колодках не побешкетуєш.

— Тоді дозволь мені нарешті увійти. Або ти, нахабо, вирішив нізащо не пускати мене усередину?

Начальник охорони зрозумів, що подальше зволікання не має сенсу, тому глибоко вклонився відвідувачці, штовхнув важкі двері й мовив шанобливо:

— Прошу, ваша високосте! Тільки дивіться, не вдартеся об притолоку.

Анна завбачливо пригнулася й слідом за смолоскипником увійшла в зовсім манюсіньку квадратну камеру із глухими, без єдиного віконця стінами. Від спертого сморідного повітря у вдовствуючої королеви миттю запаморочилося в голові, тож щоб не знепритомніти, вона змушена була прикрити ніс і рот надушеною мереживною хусточкою.

Втім, зараз її турбувало лише одне: якомога уважніше розглянути полоненого ватажка бунтівників. Тремтливе світло смолоскипа, роздерши темряву камери, буквально засліпило Наливайка, тому він мимоволі зіщулився й заморгав. На більше був нездатний: адже на ногах замикалися горизонтальні колодки, руки ж безсило зависли на ланцюгах, прикутих до стіни позаду бранця.

— Хто це сюди завітав? — нарешті прохрипів він з неймовірним зусиллям. Говорити бранцеві й справді було нелегко: адже розтягнуті на обидва боки руки не дозволяли дихати глибоко.

— Стули пельку, клятий бунтівник! — миттю відреагував начальник охорони, однак різким жестом лівої долоні Анна змусила його замовкнути й заходилася уважно розглядати проводиря повстанців. При цьому з кожною секундою її очі дедалі більше округлялися, тому що...

— Хто ви така, шляхетна пані? — знову прохрипів бранець. При цих словах вдова-королева похитнулася, відступнула назад і не впала тільки тому, що начальник охорони вчасно підхопив її під лікті.

— Ваша високосте, що з вами? — співчутливо поцікавився він.

— «Ваша високосте»? Ага, он воно як...

Трохи звикнувши до тьмяного світла смолоскипа, Наливайко хитро примружився і, судячи з тремтіння пишних вусів, посміхнувся. Це остаточно збентежило високошляхетну гостю.

Пробелькотавши невиразно:

— Це й насправду він!!! Мені не здалося! Поїдемо звідси швидше, це вище від моїх сил! — Анна ще позадкувала, але не нахилившись вчасно, вдарилася потилицею об дверну притолоку.

— Обережніше, Матка Бозка! Не впадять, ваша високосте! — кричав начальник замкової охорони, не встигаючи за старою матроною. Але вдова-королева вже була в коридорі й крокувала до виходу так енергійно, що смолоскипник, який освітлював їй шлях, змушений був бігти підтюпцем. Збоку складалося враження, нібито стара шляхетна пані намагається врятуватися від переслідування легіону чортів.

— Вам зле, ваша високосте? Що сталося?!

Вона не вдостойла начальника охорони навіть найкоротшою відповіддю. Хоч якось заспокоїлася, лише впавши на м'які атласні подушки, розкидані по сидінню

карети.

Ах, звісно ж, це він! Тут не просто віддалена схожість — викапаний князь Дмитро!!! А цей голос!.. І чому, чому ніхто не помітив настільки явної подібності?! Невже й насправді не помітили? Причому ніхто?.. Не може бути! Насамперед, цей старий негідник Острозький: як він не побачив надзвичайної подібності двох чоловіків, живого й мертвого?! А якщо побачив — отже... Отже, відштовхнув племінника, в жилах якого тече кров двох славних родів — Сангушків і Острозьких! Та цей бунтівник має бути більш знатним, ніж дядько!!! Отакий ти хитрун, князю Костянтинне Василю!!!

Щоправда, звертатися до нього за підтримкою немає ніякого сенсу. Сейм небезпідставно підозрює князя Острозького у таємному потуранні бунтівникам, що виступили проти Брестської унії. Чого варта сама лише пропозиція ув'язнити бранців у підвалі його недобудованого варшавського замку!.. Але припустімо, Костянтин Василь все-таки візьме хоча б мінімальну участь у порятунку в'язня Уяздовського замку: щоб це сталося, князя можна (і потрібно!) умовити або гарненько настрахати. Як би там не було, Анна однаково попервах має діяти самотужки. Це висока ставка...

Обміркувавши розташування сил, вдовствуюча королева написала на ім'я короля Сигізмунда III Вази наступне коротке послання:

«Ваша Королівська Величносте!

Не вважайте мої слова нечемною брутальністю або жіночою примхою, однак я наполегливо вимагаю відтермінувати страту самозванця, іменованого в народі царем Наливаєм. Його четвертування, що має звершитися по Вашій вказівці не далі, ніж у найближчі півроку, може стати найбільшою помилкою Вашого правління. Повірте, для такого твердження в мене є найвагоміші підстави, про які Ваша Королівська Величність неодмінно довідається при особистій зустрічі зі мною! Тому благаю Вашу Королівську Величність: перш ніж ухвалювати остаточне рішення, варто прояснити деякі речі, приховані від поглядів інших.

Вдова-королева Анна.»

І лише відправивши гінця до королівського палацу, нарешті зітхнула зі спокійною совістю. Поки рука виводила послання, примара покійного князя Сангушка стояла за плечем старої королеви, пильно спостерігаючи, як вона намагається врятувати його сина. Сина того самого красеня Дмитра Федоровича, якого вона колись шалено кохала, а потім сама, своєю ж нестриманістю прирекла на жахливу смерть і вбила... Тобто посприяла його безславній загибелі — але це практично те ж саме.

Нічого-нічого, тепер вже Анна надолужить свій давній гріх перед небіжчиком! Якщо вдасться врятувати Северина Наливайка, якщо вийде влаштувати його втечу з Уяздовського замку, примара красеня Дмитра Федоровича ніколи більше не посміє з'явитися до неї.

Мабуть, все має вийти якнайкраще. В адресованій племінникові Сигізмунду III записці Анна не повідомила нічого конкретного. Головне зараз — переконати короля відкласти страту бунтівника. Навряд чи це буде складно. Сигізмунд хоча і править Польщею, проте душа його — на батьківщині у Швеції. Для племінника польський престол — це щось тимчасове, тут він почувається непевно.

Отже, одержавши невиразне попередження від Анни Ягеллонки, король, найшвидше, побажає її вислухати й відстрочить страту. Але навіть якщо король спробує порозумітися невідкладно, завжди можна вигадати правдоподібний привід, що змусить Його Величність призначити додаткове розслідування. За цей час вона встигне звернутися до природного в даній ситуації союзника — князя Острозького.

Який же хитрий лис, цей Костянтин Василь, до чого тонку гру затіяв!.. Старий пройдисвіт, напевно, давно вже помітив майже портретну подібність сотника своєї надвірної корогви із князем Сангушком. Не міг не помітити — інакше не поставив би

цю людину на чолі особистої охорони. Та й важко це не помітити: ті ж очі та брови, той же ніс... навіть голос схожий, навіть манера розмовляти! Викапаний Дмитро Федорович...

А як він став самозваним «царем Наливаєм»?! Дуже навіть просто. Северин, напевно ж, навіть не підозрював про своє шляхетне походження: не в характері князя Острозького розкривати подібні речі навіть друзям і найближчим сподвижникам. Зате помикати цим дурником, який перебуває в повному невіданні... спрямовувати його, тишком–нишком підштовхувати до тих або інших вчинків!.. Оце цілком у душі хитрючого інтригана. Напевно, так все і сталося.

От тобі й Костянтин Василь, отакий хитрун!..

Замкова площа, Варшава,

11 квітня 1597 року

Сивочолий князь почувався незатишно: чомусь здавалося, що вся увага навколишніх витріщак зосереджена винятково на його персоні. Хоча насправді того бути ніяк не могло: юрба зібралася на площі біля королівського палацу заради того, щоб помилуватися суворою, але справедливою стратою Северина Наливайка — кривавого розбійника й самозваного претендента на польський трон. Поки злочинця не привезли, простолюд дивився, як кат посередині ешафоту перебирає хитромудрі інструменти, призначені для витончених тортур. Трохи менший інтерес викликали стомлений очікуванням глашатай і син ката⁸³, який, допомагаючи батькові, стежив за жаровнею в кутку ешафота. Отже, навряд чи Костянтин Василь заслуговував на увагу натовпу.

З іншого боку, про підтримку заколотників магнатами Острозькими не знав, мабуть, лише той, хто знати ні про що подібне взагалі не хотів. Взяти хоча б бабцю високошляхетну — вдову–королеву Анну... Тільки–но в справу втрутився клятий дурень Мешковський, тільки–но Северин Наливайко написав польському королеві Сигізмунду III Вазі зарозумілого листа із сумнозвісним додатком, як Костянтин Василь поспішив умити руки. Зробив вигляд, немовби колишній сотник надвірної корогви — чужа, геть незнайома йому людина. І всі негайно повірили цьому... причому повірили якось вже занадто поспішно.

Втім, події останніх місяців довели, що насправді то була лише видимість віри. Інакше Анна Ягеллонка (яка вболівала за долю Северина Наливайка, виходячи з її одній відомих міркувань) не звернулася б за допомогою саме до Костянтина Василя. Невідомо, що стара карга наплела Сигізмунду III Вазі, тільки король зненацька велів відстрочити страту проводиря повстанців і навіщось провести дорозслідування начебто абсолютно зрозумілої справи. Дорозслідування, мабуть, полягало у тім, що Анна щотижня відсилала князеві Острозькому листа із туманними натяками: мовляв, такі справи — мені все відомо, все ясно й зрозуміло — допоможи, княже, урятуй Северина!

Далі — більше. Незабаром до Костянтина Василя потягнулися низки дивних гостей, які вмовляли старого князя влаштувати Наливайку втечу. Це були не тільки посланці імператора Рудольфа II, але й польські шляхтичі! Посилаючись на погане

⁸³ Кат стояв на одному з найнижчих соціальних щаблів середньовічного суспільства, був вигнанцем, тому його синам заборонялося займатися іншим ремеслом. За цих умов у середньовічних містах склалися цілі династії катів.

самопочуття, він намагався не приймати нікого з них. Довідавшись про те, що страту брата відкладено, в Острог прискакав Дем'ян. Він просив, благав, переконував господаря врятувати Северина, ладен був зробити для цього що завгодно. Та Острозький був неблаганним і лише тихо повторював: «На все воля Божа».

Популярність Наливайка зросла до того, що навіть сам переможець повстанців — коронний гетьман табору пан Станіслав Жолкевський приїхав до короля Сигізмунда й заявив, що не варто позбавляти життя вільного отамана! Король мало не сказився і вигнав бравого гетьмана з палацу.

А між тим, вдова-королева все писала й писала князеві листи, дедалі відвертіше наполягаючи на допомозі. Можливо, якийсь безбородий молодик і піддався б на цю грубу провокацію, але підманути на полові старого досвідченого інтригана було неможливо! Костянтин Василь прекрасно розумів, що станеться, якщо у відповідь бодай на одне-єдине послання принцеси або одне-єдине прохання чергового дивного візитера він хоча б натяком висловить свою зацікавленість у звільненні Наливайка.

Зрозуміло, у цьому випадку його відповідь негайно передадуть королю — отут і почнеться справжнє «дорозслідування»! Отут і візьмуться за всіх магнатів Острозьких... але насамперед — за самого Костянтина Василя!!! Тому хоча тон послань вдовствуючої королеви щоразу ставав дедалі більш жалісливим, однак щоразу Костянтин Василь відповідав однаково: мовляв, пробачте великодушно, ваша високосте, але я не розумію, про що йдеться.

Фінал листування був жахливим. У не надто погожий вересневий день, коли небо застелили суцільні густі низькі хмари, що сіялися дрібним огидно-холодним дощичком, від Анни прийшов зовсім несподіваний лист. Тепер вдовствуюча королева ні на що не натякала, нічого не стверджувала, не благала й не вимагала. Вона проклинала Костянтина Василя за його підле віроломство. Проклинала всі його справи й помисли. А за те, що в мить смертельної небезпеки кинув напризволяще свого внучатого племінника й сина шляхетного князя Сангушка (якого свого часу вбили завдяки його ж, Костянтина Василя, підступництву), пророкувала згасання всього роду магнатів Острозьких у найскоріший час...

Було очевидно, що вдова-королева розлютилася не на жарт. Лист дихав настільки затятою щирою ненавистю, що навіть досвідчений інтриган уперше в житті засумнівався у правильності своїх розрахунків. Ні, відповіді Острозький писати не став: хто ж довіряє подібні речі паперу?! Замість цього терміново зібрався в нову столицю Речі Посполитої, щоб з'ясувати усе на місці.

Однак у Варшаві на Костянтина Василя чекала сумна звістка: її високість Анна Ягеллонка померла буквально напередодні — 9 вересня. Старий князь спізнився не більше ніж на добу. Йому так і не судилося дізнатися, були наміри вдови-королеви щирими, або ж вона намагалася оманним шляхом знищити могутнього магната, підвівши під королівський суд? Князь думав про це день і ніч, думав — і ніяк не міг вирішити, в чому ж правда...

Тим часом, дивне «дорозслідування» остаточно зрозумілої справи бунтівника й самозванця Северина Наливайка із загадкових причин затягувалося. Костянтин Василь очікував нових підлот від вкрай підозрілого Сигізмунда III Вази, однак їх чомусь не було! До початку зими він майже переконався, що покійна вдова-королева Анна цілком щиросердно шукала союзу з ним, щоб спробувати разом звільнити державного злочинця. Остаточно ж утвердився в цій думці, лише коли у святкову неділю 12 січня 1597 року у Варшаві привселюдно катували й стратили Матвія Шаулу, при цьому нібито забувши про іншого — головного проводиря бунтівників.

Отже, якщо Наливайка протримають у в'язниці ще якийсь час (для чого створено всі передумови), гріх не спробувати звільнити його, справді!.. Зрозуміло, що

при нинішній репутації використання його в подальших інтригах уявлялося доволі проблемним, а про те, щоб хоч якось наблизити державного злочинця до магнатів Острозьких, смішно було навіть подумати! Але хтозна, хтозна, як воно складеться... А раптом згодиться ще для чогось?! Окрім того, не можна ж не спробувати хоча б один раз всерйоз реалізувати таємницю скриньки!..

Тому, попри всі заперечення й мислимі перешкоди, Костянтин Василь покликав до себе Дем'яна (а на кого ще можна покласти подібну місію?!) й запитав, що він, Дем'ян, думає про можливість домогтися звільнення бранця? Але головний радник тільки мовчав, низько схиливши голову. Насправді Дем'ян вважав, що старий князь знущується з нього, вирішивши скористатися ним і звільненим Северином для розгортання чергового антишляхетського повстання. Але він не Северин, тож не збирається виконувати примхи віроломного честолюбного старигана!..

Така реакція Дем'яна геть засмутила князя. Насамкінець, похмурий настрої взяв гору, й усі амбітні плани Острозького щодо сходження на престол, всі тонкі розрахунки й хитромудрі інтриги вмить зробилися відразливими. Слідом за цим Костянтина Василя охопила найжорстокіша апатія, якесь внутрішнє заціпеніння й люта байдужність до всього на світі. Із цього стану, якого він не відчував ще жодного разу за життя, старий князь ледь видряпався за пару наступних місяців.

І з якимсь дитячим здивуванням виявив, що стратити державного злочинця Северина Наливайка мають вже невдовзі. Тепер навіть якби він і захотів щось вчинити для його порятунку, було б запізно. Хіба що пара незначущих дрібниць, що нагадували останнє «прости» при остаточному розставанні... Але принципово це на долю бранця не впливало.

От які думки поглинули старого князя Острозького під час перебування в групі знатних вельмож на Замковій площі в очікуванні того, коли ж до місця страти нарешті привезуть засудженого.

От, до речі, і він!..

Справді, щільна юрба витріщак захвилювалася, зашуміла, і майже негайно на Замкову площу повільно в'їхав великий квадратний віз, до бортів якого ланцюгами був прикутий державний злочинець — Северин Наливайко. Голота зустріла появу воза не тільки голосним лементом і тюканням, але також цілим шквалом дрібних камінців і недоїдків, націлених у бранця. Колишній проводир бунтівників стоїчно переносив знущання й глузування. Зате стражники, що сиділи по кутах воза, ледь помітно пригиналися й прикривали голови полами плащів, коли щось важкеньке пролітало в небезпечній близькості від них.

Коли віз досягнув ешафота в центрі площі, глашатай нарешті зітхнув з полегшенням, розправив плечі й урочисто проголосив:

— Дивися, народе, на негідника Северина, прозваного Наливаєм, збурювача спокою й державного злочинця, винного у смерті багатьох і багатьох шляхтичів, а також у зазіханні на основи влади в Речі Посполитій — на королівський трон!

Одне з вікон на верхньому поверсі королівського палацу розчахнулося, і там виник Сигізмунд III Ваза власною персоною. Охоронці зіскочили з воза, вирвавши забиті в борти скоби, перехопили окови, перевели Наливайка на ешафот й обернулися до палацового фасаду. Його королівська величність трохи театральним помахом руки віддав команду починати.

Після того глашатай розгорнув чималий сувій і докладно зачитав справедливий вирок милостивого суду (підбурювача спокою й державного злочинця, який зазіхнув на самі основи влади в Речі Посполитій — Северина Бірковського, прозваного в народі Наливаєм, мучити десятьма видами тортур, після чого четвертувати, рештки розіслати у великі міста), полоненого ватага повстанців змусили

опуститися на коліна. Син ката за допомогою довгих кліщів витягнув з жаровні дочервона розпечену корону з мистецьки вирізьбленим написом «Nalivaj Rex Ruthenorum»⁸⁴, підніс і передав кліщі батькові.

— Цим вінцем, гідним його величі, коронується Северин Бірковський, прозваний Наливаєм! — крикнув глашатай, і кат опустив розпечену корону на чоло засудженому. У весняному повітрі запахло смаленою шкірою, спалахнуло волосся довгого козацького оселедця, однак жоден м'яз не сіпнувся на обличчі колишнього отамана: він вирішив зустріти смерть гідно.

Юрба зойкнула, чи то замилувавшись мужністю й витримкою злочинця, чи то розчарувавшись тією обставиною, що мука розпеченого вінця не зламала колишнього отамана на самому початку страти. Як раптом у віддаленому кінці площі пролунало хвацьке:

— Ой, був собі цар на нашій землі,
Та не такий, як кругом інші царі...

Наливайко здригнувся, кинув хмурий погляд у напрямку, відкіля донісся початок пісні. Невдоволено зашуміла, захвилювалася юрба. Але тут вже з іншого кінця площі долинуло:

— Не знали таких господарів
Ні турки, ні татари...

Тепер усі обернулися туди. Негайно в третьому місці, зовсім неподалік від ешафота, пролунало:

— Ні москвини, ні ляхи,
Ні угри, ні валахи...

— Он він! Я тебе зараз!.. — викрикнув один з охоронців, які пильнували страчуваного злочинця, і спробував зістрибнути в натовп. Але хоча нахабний співак був, здавалося б, цілком досягненим, тепер він немовби розчинився в юрбі. І тут пісню підхопили вже десь високо, чи то в піднебессі, чи на даху королівського палацу:

— Був він хай не панського роду,
Зате з нашого із руського народу...

Юрба обурено загомонала. Справді, що ж це відбувається?!

— Спасибі, хлопці, спасибі! — вигукнув раптом Наливайко. Очевидно, хотів сказати щось іще, але кат замахнувся рукою, у якій тримав кліщі, й з усієї сили зацідив бранцю в обличчя, не випустивши інструмента. Кров потекла з розбитого носа засудженого. І негайно продовження пісні долинуло немовби з-під землі (чи може з-під ешафоту):

— А звався той цар — Наливай Северин!..

— Спасибі, хлопці... — тихо прошепотів герой пісні.

«Мені б подякував, так ні ж! Ех, от завжди мені не щастить...» — розчаровано подумав князь Острозький. Адже насправді це він розставив на Замковій площі декількох шибайголів, наказавши кожному по черзі прокричати по парі рядків крамольної пісеньки. А щоб співаків не схопили одразу ж, кожного з них оточив ще десятком своїх перевдягнених простолюдинами челядників.

Поки навчені Костянтином Василем люди вдавали щире замішання, черговий «співак» устигав прокричати свою частину пісні, потім присідав, скидаючи при цьому з голови капелюха й верхній одяг, але негайно по тому піднімався, встигаючи за допомогою товаришів швидко перевдягтися у новий одяг. Після цього упізнати його, ясна річ, не зміг би ніхто. Останній «співак» перед самим початком страти непомітно сховався під ешафотом. Він прокричав один-єдиний рядок, тому ніхто навіть не встиг

84 Наливай, король Русинський (Руський) (лат.).

розібрати, звідки пролунали слова.

На жаль, це був останній «привіт», яким Костянтин Василь міг потішити колишнього сотника своєї надвірної корогви. Вирвати його з пазуристих лабет смерті старий князь був уже не в силах...

Під час десяти катувань Наливайко поводився гідно, так і не зронивши з вуст ані звуку. З неприхованим задоволенням за стратою спостерігав з палацового вікна його королівська величність Сигізмунд III Ваза. Він був цілковито задоволений способом умертвіння жакливого державного злочинця, рекомендованим сеймом після тривалого диспуту. Адже дехто пропонував спалити лиходія в мідному бичу⁸⁵, однак цей спосіб був недостатньо видовищним. Ну, стоїть собі величезна мідна статуя бика, під якою розкладене багаття — але ж зовсім не видно, як у його розпеченому череві смажиться і згорає живцем людина! А якщо засуджений на люту смерть не кричатиме, то весь ефект від страти взагалі сходить нанівець...

Наливайко явно не збирався кричати. От і добре, що вибрали інший вид страти — десять видовищних тортур і четвертування! Тому що тут усе відбувається наочно — тож нехай це мерзенне бидло дивиться і тремтить перед всесиллям непорушної королівської влади! Особливо ці бунтівні богопротивні схизматики-русини...

Схизматики, кляті схизматики!!!

Його королівська величність самовдоволено посміхнувся, тому що на мить Королівська площа, ешафот і юрба немовби розтанули. Тоді погляд Сигізмунда III Вази сягнув за межі простору, раніше доступного погляду. І король ясно побачив там, далеко внизу, всі-всі землі Королівства Польського, а потім й цілу Європу. Побачив такою, якою і мріяв побачити: територією, де безроздільно панують дві непереборні сили — білий польський орел і влада католицької церкви.

Там, у полишеній реальності, за межі якої він подумки щойно сягнув, зараз не просто страчували державного злочинця: в особі самозваного Nalivaj Rex Ruthenorum кат рвав хитромудрими інструментами й ламав усіх схизматиків, які надумали чи надумують у майбутньому противитися вищій волі. Так їм і треба, клятим бунтівникам! Нехай же знають: відтепер найкращим виходом для них є унія, яку люто ненавидить нинішній самозванець, а найгіршим — люта смерть!!! Безсумнівно, перед таким вибором не встоїть ніхто.

Придушивши бунтівних схизматиків, його королівська величність негайно візьметься за всі притулки протестантів, включаючи свою рідну Швецію, звідки одноплемінники вигнали його з непередаваною ненавистю. Нічого, він, поза всяким сумнівом, і туди повернеться триумфатором!..

А тоді вже білий польський орел злетить над всією Європою й освятить її сьайвом сліпучо-білих крил на віки вічні.

* * *

Після всіх десяти видів катувань, відповідно до рекомендації сейму й вироку справедливого суду, збурювача спокою, що зазіхнув на самі основи влади в Речі Посполитій, і державного злочинця, винного в загибелі багатьох знатних шляхтичів, Северина Наливайка четвертували. Відрубану голову в залізному вінці з написом «Nalivaj Rex Ruthenorum» виставили на Замковій площі перед королівським палацом у Варшаві, розрубані рештки розіслали в кілька великих міст.

Збувся й передсмертний проклин принцеси Анни: син Костянтина Василя — княжич Януш — не тільки прийняв віру уніатську, тим самим зрадивши справу життя

⁸⁵ Саме такий спосіб страти Северина Наливайка чомусь зафіксували народні перекази, хоча насправді проводира повстання четвертували.

свого батька, але також не залишив по собі жодного нащадка чоловічої статі. На ньому рід магнатів Острозьких і перервався.

Старий князь Костянтин Василь вважав таку зраду православної віри знаком долі. Свого часу він наказав виготовити величезний *Constantinus Ruthenorum Rex* з усіма королівськими регаліями — з короною, зі скіпетром і державою в руках, із золотим ланцюгом на шиї. Звісно, тепер портрет довелося переробити: всі королівські регалії були ретельно замальовані, в руках же князя Острозького з'явилась доволі незвична, як для тогочасних княжих портретів, деталь: гроші! Так, грошей у нього вистачало, але ж не все, як виявилось, можна було за гроші купити! Наприклад, королівський трон лишився недосяжним...

Більше ніколи у житті він не торкався скриньки, де разом із старовинною Біблією зберігалися королівські регалії самого Данила Галицького — тільки здалеку дивився на сімейну реліквію. Адже раптом згадав, що скриня може принести одному з нащадків княжого роду Острозьких не тільки небачену могутність і владу, але й жорстоке розчарування... Так і сталося!

Не знав Костянтин Василь, що насправді з подвійного дна скрині зникла шухлядка разом з королівськими регаліями. Невдовзі після страти Северина Наливайка її забрав звідти Дем'ян, керуючись відчуттям справедливості: адже розумів, що справжнім спадкоємцем, який до того ж відкрив таємницю скриньки, є він, а не хтось інший... Дем'ян просто дозволив Костянтину Василю скористатися спадком, оскільки можливості могутнього магната не можна порівнювати з можливостями служника. Проте Острозький прагнув лише зреалізувати власні амбіції, й навіть не спромігся врятувати від лютої кари Северина!.. Тому розчарований його душевною черствістю Дем'ян забрав і сховав дорогоцінний спадок своїх предків в одному з монастирів: нехай полежить до кращих часів...

Останнім же наслідком повстання під проводом Наливайка було рішення польського сейму ліквідувати Запорозьку Січ, щоб у жодному разі не допустити надалі виникнення нових оплотів козацької вольниці.

Втім, це рішення так і не було втілене у життя. Тим паче, що Сигізмунд III Ваза вже незабаром відчув гостру потребу в допомозі доблесних загонів «степових лицарів»...

Післямова

*Несвізький замок —
резиденція князів Радзивіллів,
1600 рік*

Літній, але все ще міцний, як для своїх років, чоловік стояв біля краю клітчастого чорно-білого майданчика й замислено дивився на чотири шеренги челядників, виряджених у чудернацькі білі або чорні костюми шахових фігур. Як імпровізовану шахівницю, так і костюми продала родина італійця, який колись носив почесне звання шахового грос-мейстера ордену розенкрейцерів. Тільки-но незвичайне придбання привезли у Несвізький замок, як покупець наказав змонтувати шахівницю в

парадній залі й перевдягнути тридцять двох челядників.

Чим далі князь дивився на «шалені» шахи, тим більше збудження охоплювало його. Так, ідея заслуговувала на найвищу похвалу! Й тепер він, нащадок славетного роду литовських князів Радзивіллів, як слід підготується до участі у таємному шаховому турнірі ордену розенкрейцерів.

Під час останньої гри сталося щось нечуване. Черговий претендент на звання гросмейстера раптово віддав Богові душу, і для участі в турнірі родина померлого обрала замісника–єпископа. Останній здав шахову партію буквально на середині, проте чомусь вперто вважав себе переможцем!!! Більш того — свавільно виголосив прогноз на майбутнє для Польщі й залишив ошелешеного таким самоуправством гросмейстера у повній розгубленості. Й навіть (подумати тільки!) від урочистого обіду відмовився...

Скандальну партію і всі супутні обставини розбирав спеціально скликаний капітул⁸⁶ розенкрейцерів. Після жвавого диспуту високе зібрання вирішило: на майбутнє подібних прецедентів не допускати, правила проведення і церемоніал шахового турніру знов переглянути, при необхідності осучаснити й перезатвердити, нових ігор не проводити до самої смерті нинішнього гросмейстера, опісля ж розіграти вакантний титул між двома претендентами.

Насамперед, дочекалися смерті гросмейстера — шляхетного англійського лорда. Потім кілька років переглядали й перезатверджували правила турніру і церемоніал. Потім обирали претендентів.

Нині всі формальності завершено, і невдовзі представник княжого роду Радзивіллів поміряється силами з суперником — французьким герцогом. Кому дістанеться перемога і гросмейстерський титул, князь не сумнівався. Він зіграє з суперником–французом тут, у своєму замку, не у прості, а саме в «шалені» шахи! Хто сміливо рухає по шахівниці живих людей, той майстерно командуватиме арміями, народами, цілими країнами. Так, саме «шалені» шахи — це високе мистецтво! А він вже встиг полюбити цю ідею.

Зараз відходить у небуття старе і настає нове століття. Разом із тим, наближається час змінити обличчя Європи. Хто це зробить, кому під силу таке величне діяння?! Поза сумнівом, найкращому стратегові — шаховому гросмейстеру розенкрейцерів. Саме він натискатиме на потаємні пружини буття країн і народів. Літній князь відчував, що зовсім невдовзі завоює цей почесний титул, і допоможуть йому не прості, а саме «шалені» шахи.

2013 – 8 квітня 2014 р.,
Київ

Хронологічна таблиця до роману «Шалені шахи»

1480 — У селі Прошовіці поблизу Кракова народився Станьчик — придворний блазень великих князів литовських і королів польських Олександра Ягеллона (1492/1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) і Сигізмунда II Августа

⁸⁶ У середньовіччі — загальні збори членів монашеського чи духовно–лицарського ордену. Згодом капітулами почали називати деякі масонські ложі.

(1548–1572). Привілейованого становища при королівському дворі домогся завдяки дотепності, користуючись статусом блазня, нещадно осміював безтурботну політику трьох королів.

1494 — В італійському місті Віджевано народилася Бона Сфорца — дочка міланського герцога Джана Галеаццо Сфорца й Ізабелли Арагонської, неаполітанська принцеса, королева польська (1518–1556), велика княгиня Литовська, друга дружина короля Сигізмунда I Старого.

1500 — Народився Федір Андрійович Сангушко — староста волинський, володимирський, маршал волинський. Перебував у близькому родстві з князями Острозькими. Брав участь в поході на фортецю Озю під проводом Бернарда Претвича. Дружина — Анна (Йовановна) Бранкович (близько 1500 — лютий 1578). Був меценатом православних храмів у Бересті, Лодимирі (сучасному Володимирі–Волинському), Вільні, Луцьку й Києві (у т. ч. покровителем Видубицького монастиря).

1510 — Народився князь Ілля Костянтинович Острозький. Його батьком був князь Костянтин Іванович Острозький, матір'ю — княжна Тетяна Семенівна Гольшанська. Мав дружину — Беату Косьцелецьку (Костелецьку) і дочку Гальшку (Єлену).

1515 — Народилася Беатриса Косьцелецька (Костелецька) — дочка польського короля Сигізмунда I Старого, дружина князя Іллі Острозького, мати Гальшки Острозької. Вдруге вийшла заміж за серадзького воєводу, Альбрехта (Альберта) Ласького (Ляського), молодшого за неї на 21 рік.

1518 — Бона Сфорца стала королевою польською, вийшовши заміж за короля Сигізмунда I Старого.

1520 — Народилася Барбара Радзивілл — дочка Юрія Геркулеса, знана литовська красуня. Була дружиною великого князя Литовського і короля польського Сигізмунда II Августа.

1.08.1520 — У Кракові народився Сигізмунд II Август — останній представник династії Ягеллонів на польському троні, син Сигізмунда I Старого та Бони Сфорца.

18.10.1523 — Народилася Анна Ягеллонка, дочка Сигізмунда I Старого і Бони Сфорца, королева польська і велика княгиня Литовська (1575–1596).

2(12).02.1526 — У Турові народився Костянтин–Василь II Острозький — князь, воєвода київський, маршалок Волинський, один з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

31.07.1527 — Народився Максиміліан II Габсбург, імператор Священної Римської імперії (1564–1576), король Чехії (1562–1575), Угорщини (1562–1572), Богемії, Далмації, Хорватії, Славонії, Рами, Сербії, Галичини, Володимерії, Болгарії та ін.

18.10.1529 — Сигізмунд II Август став великим князем Литовським.

1530 — У селі Коломенському неподалік Москви народився Іван IV Васильович (Іван Грозний) — майбутній великий князь і перший цар Московський.

20.02.1530 — Сигізмунд II Август став королем польським.

1531–1547 — Федір Сангушко був старостою волинським.

1531 — Федір Сангушко був старостою володимирським.

1532 — Народився Семен Слуцький — третій чоловік Гальшки Острозької.

1533 — Народився Лукаш Гурка — шляхтич, державний діяч Королівства Польського й Речі Посполитої, каштелян брест-куявський (1554), воєвода брест-куявський (1555), ленчицький (1558), каліський (1563), познаньський (1565 р.), староста буський. Старший син генерального старости Великопольщі, буського старости, лютеранина Анджея Гурки та його дружини Барбари Курозвенцької — доньки старости кшепицького, велюньського Станіслава Курозвенцького та Зофії, сестри Марціна Зборовського. Формально був одружений з Гальшкою Острозькою (їх

обвінчав єпископ Познанський в присутності короля Сигізмунда II Августа).

1533 — Народився Іван Підкова (Іван Вода) — козацький гетьман, молдовський господар (1577–1578). Рідний брат молдавського господаря Івоні Воде Лютого.

27.09.1533 — Народився Стефан Баторій, король Польщі, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Куявський, Волинський, Підліський, Інфлянський, а також князь Семигородський. Син семигородського (трансильванського) князя Стефана IV. Чоловік Анни Ягеллонки, дочки Сигізмунда I Старого.

1536 — Народився Альбрехт (Альберт, Ольберт) Ляський (Ласький) — воєвода серадзький, другий чоловік Беати Острозької, матері княжни Гальшки Острозької.

1537 — В Туринці народився Станіслав Жолкевський — військовий діяч Речі Посполитої, польний гетьман коронний (з 1588), воєвода Київський (1608–1618), великий коронний гетьман (з 1613), канцлер (з 1617), засновник міста Жовква.

1539 — Помер князь Ілля Острозький.

19.06.1539 — Народилася Єлена Іллівна Острозька (Ельжбета, Альжбета, Альшбета, Гальшка). Її батьком був князь Ілля Костянтинович Острозький, матір'ю — Беата Косьцелецька (Костелецька).

1543 — Сигізмунд II Август одружився з Єлизаветою Австрійською (1526–1545), дочкою імператора Фердинанда I. Побоюючись впливу невістки на сина, королева Бона спробувала розлучити молоде подружжя: невістку залишила при собі, а Сигізмунда II Августа відправила в Литовське князівство, яким він і управляв з 1544 року.

29.12.1543 — Іван Грозний наказав псарям побити, а потім і вбити у себе на очах князя Андрія Шуйського — на той момент фактичного правителя Московії.

1545 — Під Дорогочином у Підляському воєводстві Корони Польської в родині православного шляхтича Лева Косинського і його дружини-католички Варвари Ляц народився Криштоф Косинський — майбутній ватажок козацького повстання у 1591–1593 роках. Був одружений з Марушною Ружинською — донькою гетьмана низових козаків князя Остафія Ружинського. Першу половину життя служив князям Острозьким.

VI/1545 — Померла Єлизавета Австрійська (ймовірно, отруєна королевою Боною).

1547 — Помер Федір Сангушко.

16.01.1547 — Іван IV Васильович вінчався на Московське царство в Успенському соборі.

1548 — На Петроковському сеймі — першому зібранні шляхти, скликаному після вступу Сигізмунда II Августа на престол, королева Бона поставила питання про законність його таємного шлюбу з Барбарою Радзивілл.

До 1548 — Сигізмунд II Август правив спільно з батьком Сигізмундом I Старим.

1549 — Іван IV Васильович скликав перший Земський собор.

1550 — Почав діяти «Судебник» Івана Грозного, а також було запроваджено постійне піше стрілецьке військо, озброєне пищалями, бердишами й шаблями.

Початок 1550-х — Костянтин Острозький одружився із Софією Тарновською — дочкою майбутнього великого коронного гетьмана Яна Тарновського.

1550 — Костянтин Острозький отримав від великого князя Литовського посади старости володимирського і маршалка волинського.

1550 — Сигізмунд II Август урочисто коронував Барбару Радзивілл у Кракові.

1550 (1553 ?) — Дмитро (Байда) Вишневецький зустрів Єлену (Гальшку)

Острозьку і закохався в неї, проте їхні стосунки швидко розпалися з невідомих причин.

1551 — Лікар королеви Бони отруїв Барбару Радзивілл — дружину польського короля Сигізмунда II Августа.

1551 — Почав діяти «Стоглав» Івана Грозного (зведення судових законів).

19.09.1551 — Народився Анрі III, король Речі Посполитої і великий князь Литовський (1573–1574), король Франції (з 1574), останній з династії Валуа.

1552 — Іван IV Васильович завоював Казань.

1552–1554 — Дмитро Сангушко був старостою канівським.

1553 — Сигізмунд II Август одружився з Катериною Австрійською (1533–1572) — рідною сестрою його першої дружини. З нею король незабаром порвав назавжди й навіть почав процес розлучення.

1553 — Єлена (Гальшка) Острозька вийшла заміж за Дмитра Сангушка, після його смерті — за Гурка (Гурку, Юрія) Лукаша Ленчицького.

1555 — Помер Дмитро Федорович Сангушко (рік народження невідомий) — родич князів Острозьких, придворний короля Сигізмунда II Августа, староста канівський, чоловік Єлизавети (Гальшки) Острозької.

1556 — Іван Підкова з'явився на Запорозькій Січі, привівши із собою цілий козацький полк. Брав участь у морських походах під проводом Самійла Кішки. Пізніше водив козацькі флотилії самостійно і спалював передмістя татарських приморських поселень. Очолювані ним козацькі загони завдали поразок татарам під Очаковом, Кафою, Г'озловом.

1556 — Іван IV Васильович завоював Астрахань.

II/1556 — Бона Сфорца виїхала з Варшави до Італії, вивізши при цьому 24 вози срібла, золота, коштовностей, меблів, килимів, фарфору тощо. Повернувшись на батьківщину, позичила іспанському королю Філіпу II з монаршого дому Габсбургів 420 чи 430 тис. дукатів.

1557 — Бону Сфорцу було отруєно лікарем Яном Антоніо, підкупленим іспанським королем.

1558–1583 — Іван IV Васильович вів невдалу Лівонську війну.

1559 — Костянтин Острозький став воєводою Київським.

1559 — Єлена (Гальшка) Острозька вийшла заміж за князя Семена II Юрійовича Слуцького.

1559 — Король Сигізмунд II Август дав наказ львівському старості Пйотру Барзому відібрати Гальшку Острозьку (яка на той час перебувала у монастирі домініканців Львова після втечі від формально законного чоловіка) в матері (Беати Костелецької) та віддати законному чоловіку Лукашу Гурці, незважаючи на її спротив.

1560–ті — Костянтин Острозький активно виступав за рівноправне входження Русі до Речі Посполитої.

1560 (чи принаймні перша половина 1560–х) — В Гусятині у родині, що належала до дрібної української православної шляхти (а за деякими відомостями — шевця чи кушніра), народився Северин (Семерій) Наливайко. Після смерті батька, закатованого прислужниками польського магната Мартина Калиновського, жив з матір'ю у брата Дем'яна Наливайка в Острозі (останній був священником у придворній церкві Костянтина Острозького, допомагав князеві в освітянських і релігійних справах). Навчався в Острозькій академії. Згодом Северин Наливайко вступив на службу сотником надвірної корогви (тобто охорони) до Костянтина Острозького.

Близько 1560 — Помер придворний блазень великих князів Литовських і королів польських Станьчик.

1560 — Помер Семен Слуцький — третій чоловік Гальшки Острозької.

1561 — Альбрехт Ляський втрутився в боротьбу за молдавський престол на

боці претендента Якоба Гераклідеса Василікоса. Брав участь у поході на Молдавію разом з Дмитром Вишневецьким, насамкінець зрадив його, залишивши без підтримки.

1565–1572 — Іван IV Васильович запровадив оприччину.

20.06.1566 — У шведському Гріпсхольмі народився Сигізмунд III Ваза — король Польщі, великий князь Литовський, великий князь Руський (з 1587), король Швеції (в 1592–1599). Син шведського короля Юхана III Ваза та Катерини Ягеллонки, дочки Сигізмунда I Старого.

1569 — Костянтин Острозький став сенатором.

1569 — Було підписано Люблінську унію.

1569 — В результаті Люблінської унії виникла Річ Посполита — об'єднана конфедеративна держава Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Першим правителем Речі Посполитої з титулом короля польського й великого князя Литовського став Сигізмунд II Август.

1569–1570 — Іван IV Васильович розгромив Новгород і Псков, фактично ліквідувавши тамтешні республіки.

1571 — Стефан Баторій став князем Семигородським (1571–1576).

1572 — Костянтин Острозький заснував школу в Турові.

V/1572 — Елекційний Сейм обрав Анрі Валуа (брата короля Франції Карла IX) кандидатом на польський трон. Для цього Анрі Валуа мав одружитися зі старшою на 28 років Анною Ягеллонкою.

7.07.1572 — У Книшині помер Сигізмунд II Август, це ознаменувало згасання королівської династії Ягеллонів.

II/1573 — Помер Лукаш III Гурка.

1573–1574 — Костянтин Острозький був одним з кандидатів на польський престол.

24.01.1574 — Анрі Валуа перетнув кордон Речі Посполитої.

21.02.1574 — У Кракові відбулася коронація Анрі Валуа.

30.05.1574 — Анрі Валуа було запрошено обійняти престол Франції.

18.06.1574 — Анрі Валуа зрікся польської корони.

Середина 1574 — У Польщі почався 1,5-річний період т.зв. безкоролев'я, що тривав до кінця 1575 року. У цей час країною керував інтеррекс-примас Польщі, єпископ Гнезненський (1562–1581) Якоб IV Уханський.

1574 — Костянтин Острозький переніс князівську резиденцію з Дубна до Острога й розпочав перебудову Острозького замку під керівництвом італійського архітектора П'єтро Сперендіо.

14.12.1574 — Стефана Баторія було проголошено польським королем, але... до певного часу суто формально.

1575 — Костянтин Острозький запросив Івана Федорова організувати друкарню у князівській резиденції.

13.02.1575 — Анрі Валуа було короновано у Реймсі як французького короля Анрі III.

12.12.1575 — Королем Речі Посполитої було обрано Максиміліана II Габсбурга, який зобов'язався одружити на Анні Ягеллонці свого сина Ернеста, молодшого від неї на 30 років. Проте Максиміліана II Габсбурга так і не було короновано через спротив канцлера Яна Замойського, який підбурих частину середньої шляхти до обрання королевою Анни Ягеллонки, котра повинна була одружитись зі Стефаном Баторієм.

1576 — Померла Беата Костелецька.

18.01.1576 — З метою недопущення на престол Максиміліана II Габсбурга, канцлер Польщі Ян Замойський проголосив скликання посполитого рушення шляхти, завдяки чому 20 тис. шляхтичів зайняло Краків.

II/1576 — Стефан Баторій склав присягу.

16.03.1576 — Стефан Баторій перетнув кордон Речі Посполитої.

5.04.1576 — Стефан Баторій у супроводі 1200 вершників прибув до Львова, де його вітала шляхта Руського воєводства.

8.04.1576 — Стефан Баторій після триденного відпочинку вирушив до Кракова. По дорозі до пошту приєдналися руський воєвода Ієронім Сенявський і чимало шляхти Львівської землі.

1.05.1576 — У кафедральному соборі Вавеля відбулася коронація Стефана Баторія, а також його вінчання з Анною Ягеллонкою. Баторій провів з Анною три ночі, після чого уникав фізичної близькості. Декотрий час коронацію Стефана Баторія не визнавала шляхта Великого князівства Литовського і королівської Пруссії.

12.10.1576 — Помер Максиміліан II Габсбург.

1577 — Костянтин Острозький заснував школу у Володимирі.

1577 — В Острозі почала діяти друкарня Івана Федорова.

XI/1577 — Іван Підкова при підтримці козацького загону на чолі з гетьманом Яковом Шахом почав боротьбу проти ставленика Туреччини, молдавського господаря Петра VI Кривого. Козацьке військо розгромило загоони Петра Мірчича.

30.11.1577 — Козацьке військо захопило Ясси. Іван Підкова був проголошений молдавським господарем, Яків Шах із козацьким загonom повернувся на Запорозьку Січ.

1578 — Війська Османської імперії увійшли до Молдови.

1578 — За порадою брацлавського воєводи Януша Збараського гетьман Іван Підкова для примирення з польським королем Стефаном Баторієм поїхав до Варшави. Король прийняв його і наказав кинути до в'язниці. Після сейму Стефан Баторій поїхав до Львова, а Івана Підкову відправив до в'язниці.

VI/1578 — Було видано королівський універсал, яким заборонялось пускати запорожців «на волость», торгувати з Січчю зброєю і порохом.

16.06.1578 — На вимогу султана Мурада III (він скаржився також на брацлавського воєводу Януша Збараського та на Філона Кмиту) польський король Стефан Баторій наказав стратити Івана Підкову. Страта відбулася у Львові на площі Ринок. Тіло Івана Підкови спочатку поховали у львівській Успенській церкві, згодом перевезли рештки до Канева й перепоховали в одному з монастирів попід Чернечою (тепер Тарасовою) горою.

IX-XII/1578 — Готуючись до війни з Московською державою і намагаючись використати в ній козацтво, Стефан Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чоловік.

XI/1578 — До Острозького замку прибули діти Павла Бірковського — Северин Наливайко, його брат Дем'ян та сестра Ірена.

1578 — В Острозі при академії почала діяти школа.

1579-1582 — За Стефана Баторія Річ Посполита брала участь у Лівонській війні 1558-1583 років.

1580 — В Острозі Іван Федоров уперше надрукував повний текст Біблії церковнослов'янською мовою.

I/1582 — Стефан Баторій в Ямі Запольському уклав перемир'я з Московським царством.

1582 — Внаслідок Лівонської війни Лівонія відійшла до Польщі. У воєнних діях брали участь і українські козаки, зокрема в боях на Оверщині.

1582 (1578 ?) — Померла Єлена (Гальшка) Острозька.

1583 — Стефан Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 600 чоловік, надав їм ряд привілеїв, у т.ч. вперше передав козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву і печатку), надав у володіння Трахтемирів із Зарубським монастирем.

1583, 1587 — Відбулися військові походи козаків на молдавські Бендери (на той час підконтрольні туркам).

18.03.1584 — Помер Іван IV Васильович (Іван Грозний).

1586 — Через втрату родового маєтку Криштоф Косинський подався на Запоріжжя козакувати.

12.12.1586 — Готуючись до війни з Московським царством, у Гродно (Городні) помер Стефан Баторій. Після цього Анна Ягеллонка зрелася корони на користь свого племінника, шведського королевича Сигізмунда III Ваза, спротивляючись коронації архієпископа Максиміліана Габсбурга.

27.12.1587 — Відбулася коронація Сигізмунда III Ваза.

1588 — Сигізмунд III Ваза розбив під Бичиною і полонив свого суперника — австрійського ерцгерцога Максиміліана III.

1588 — Станіслав Жолкевський став польним гетьманом коронним.

2.08.1589 — У Сен-Клу (Франція) загинув французький король Анрі III.

1589 — Відмовившись від будь-яких претензій на польський трон, австрійський ерцгерцог Максиміліан III був випущений на свободу.

1590 — Завдяки рекомендації коронного гетьмана Яна Замойського, уряд Речі Посполитої призначив Криштофа Косинського полковником Війська Запорозького реєстрового і дарував землі в пустощі Рокитній і Ольшанці Київського воєводства.

1590 — Ухвала «Порядок щодо низовиків та України» польського уряду наклала низку заборон і обмежень на нереєстрове козацтво, що стало однією з причин козацького повстання під проводом Криштофа Косинського.

1591–1593 — Відбулося козацьке повстання під проводом запорозького гетьмана Криштофа Косинського — перший великий збройний виступ козацтва проти шляхти і української адміністрації Речі Посполитої. Як сотник надвірної короги участь у конфлікті Костянтина Острозького з Криштофом Косинським брав Северин Наливайко, внаслідок чого його стосунки з запорожцями були надовго зіпсовані.

1591 — Землі Криштофа Косинського силоміць захопив білоцерківський староста Януш Острозький, що отримав королівський привілей на володіння ними. Це обурило Криштофа Косинського: він зібрав 5000 реєстрових та нереєстрових козаків, які обрали його ватажком.

29.12.1591 — Повстанці Криштофа Косинського штурмом взяли Білу Церкву. Вилучивши привілей, захопивши зброю та харчі, повстанці відступили до Трипілля, де почали готуватися до оборони.

1592 — Заворушення, спричинене суперечкою Криштофа Косинського і Януша Острозького, переросло у масштабне козацьке повстання. Нереєстрові козаки захопили Переяслав, Київ, заходилися пустошити шляхетські садиби на Брацлавщині та Волині.

1592 — Імператор Рудольф II за сприянням московського царя Івана IV Грозного відрядив до козаків посла, який мав забезпечити підтримку козацтва у війні проти турків. На прохання Рудольфа II, козаки захопили місто Гюргево в Молдові.

1592 — Після смерті свого батька Юхана III, Сигізмунд III Ваза поїхав до Швеції і коронувався шведським королем, але після повернення до Польщі змушений був призначити регентом Швеції свого дядька Карла, герцога Седерманладського.

1592 — Сигізмунд III Ваза одружився з дочкою ерцгерцога австрійського Карла II, онукою імператора Фердинанда I Анною.

Початок 1593 — Особисті війська руських князів Януша Острозького і черкаського старости Олександра Вишневецького вирушили на придушення повстання Криштофа Косинського. Польський король втручався у справу не став: при дворі її вважали особистою майновою суперечкою Криштофа Косинського і князів Острозьких.

2.02.1593 — Зібрані Костянтином Острозьким загони розбили козаків

Криштофа Косинського у битві під П'яткою (нині село Чуднівського р-ну Житомирської обл.), в якій захопили 26 гармат і всі корогви. Повстанці капітулювали, надали князям присягу, підписану від імені Війська Запорозького, а сам Криштоф Косинський мусив особисто тричі, схиливши коліно, ударити чолом перед старим князем Костянтином Острозьким та його синами (що входило до лицарського ритуалу покори васала перед сюзереном).

Весна 1593 — Криштоф Косинський спробував поновити повстання, скерувавши сили проти князя Олександра Вишневецького і звернувшись до московського уряду з проханням прийняти його із Запорозьким військом під владу Московської держави.

V/1593 — Підступивши під Черкаси — резиденцію князя Олександра Вишневецького, 2000 козаків Криштофа Косинського готувалися штурмувати місто, але в одній із сутичок Криштоф Косинський загинув, тоді козаки відступили.

Літо 1593 — Козаки повторили напад на Черкаси. Нова хвиля протистояння закінчилася угодою повстанців з Олександром Вишневецьким, якою денонсувалися положення урядової ухвали 1590 року «Порядок щодо низовиків та України», учасникам повстання Криштофа Косинського надавалася амністія.

1593–1606 — Відбувалася П'ятнадцятирічна війна Речі Посполитої проти турків.

1594–1595 — Відбулося кілька вдалих походів нереєстрових козаків під проводом Северина Наливайка разом із запорожцями на Молдову. Козаків очолював гетьман Григорій Лобода — союзник Рудольфа II.

1594–1596 — Відбулося козацьке повстання під проводом Северина Наливайка.

1594 — Северин Наливайко залишив службу при дворі Костянтина Острозького й зорганізував на Брацлавщині загін нереєстрових козаків.

IV/1594 — Северин Наливайко надіслав листа до канцлера і великого гетьмана коронного (головнокомандувача збройних сил) Речі Посполитої Яна Замойського про те, що під його керівництвом «товариства немало докупи зібралось».

V/1594 — Кримський хан вийшов з Перекопу. Орда почала переправу через Дніпро. Героїчні спроби запорожців на чолі з кошовим отаманом Богданом Микошинським затримати ворога на переправі виявилися безрезультатними.

VI/1594 — На чолі 2500 нереєстрових козаків у Молдові Северин Наливайко розгромив фортецю Паркани (проти Бендер), розбив кримських татар, що йшли на Угорщину, захопив зброю та кілька тисяч коней, приготованих для угорського походу. Також козаки захопили Ясси. Повернувшись на Поділля, Северин Наливайко обрав своєю резиденцією Брацлав.

1.07.1594 — Северин Наливайко через своїх послів закликав запорожців почати спільну боротьбу проти турецько-татарських загарбників. В якості «жесту доброї волі», що засвідчив би прагнення до примирення, Северин Наливайко обіцяв подарувати запорожцям 1500–1600 коней. Козаки на чолі з гетьманом Григорієм Лободою зібралися йти на Молдову.

VII/1594 — Татари на чолі з Казі-Гіреєм раптом швидко перетнули Молдову і через буковинські землі вдерлися на Покуття. Польський уряд не захистив українські землі від татар, тож Северин Наливайко кинувся навздогін ворогові. Проходячи повз Бар, Северин Наливайко не отримав допомоги від тамтешнього старости Станіслава Гульського, за що обіцяв на зворотному шляху поквитатися з ним.

До 20.07.1594 — Не наздогнавши татар, Северин Наливайко на чолі 4000-тисячного загону опинився під Тереховлею, де напав на маєтки вбивці свого батька — Мартина Калиновського, оволодів Тереховлею, Гусятином (головний осередок

Калиновського було здобуто 20.07.1594), пограбував маєтки в Городку, Сатанові, Тлустому, у Зіньківському та Барському повітах, забрав там понад 2000 коней і багато зброї. Скрізь Северин Наливайко знищував маєткові документи — підтвердження привілеїв польського панства на володіння українськими територіями, що особливо обурювало шляхтичів.

VII-VIII/1594 — Северин Наливайко на чолі 4000-тисячного загону повернувся на Брацлавщину, звідки здійснив вдалий похід на Молдову, зокрема взяв штурмом і пограбував Бендери. Але наприкінці походу під час переправи через Дністер на козаків вдарив молдавський господар Аарон з 7-тисячним військом, який раніше співчував християнській коаліції. Втім, Северину Наливайку вдалося переправити ядро свого загону на лівий берег Дністра, хоча козаки втратили не тільки всю військову здобич, але й до 1000 осіб вбитими.

Осінь 1594 — Повернувшись після молдавського походу до Брацлава, Северин Наливайко почав розсилати місцевій шляхті вимоги щодо покори козацьким порядкам і про утримання козаків. Побоюючись козаків, шляхта полишила Брацлав, зібралася у Вінниці та постановила вигнати Северина Наливайка з Брацлава й угамувати міщан. Проте коли шляхта наблизилася до міста, то жителі Брацлава на чолі з війтом брацлавським Романом Тишковичем, «з бурмистрами і райцями і зо всім поспільством» разом з козаками напали вночі на шляхетський табір і розгромили вщент.

X/1594 — Національно-визвольний рух охопив усю Брацлавщину, Київщину і Волинь. 12-тисячне козацьке військо здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та інші ключові міста. Поважаючи запорозьку ієрархію, Северин Наливайко добровільно уступив загальне керівництво повстанням гетьману Григорію Лободі.

29.10.1594 — Козацька армія перейшла Дністер біля Сорок і рушила через Молдавію. Господар Аарон знов виступив проти козаків, які у трьох битвах розбили молдаван, штурмом здобули Цецору, перетнули Прут, захопили Ясси і ще кілька міст.

24.11.1594 — Після молдавського походу козаки повернулися до Бару, звідки висунули шляхті вимогу: видавати харчі й повністю утримувати козацьке військо. Після чого шляхтичі почали кидати маєтки й тікати до Львова та Кракова.

II/1595 — Запорозьці Григорія Лободи рушили походом на турецькі фортеці в Причорномор'ї. Натомість Северин Наливайко здійснив рейд на Волинь, де кілька тижнів стояв у Острополі — маєтку князя Острозького.

III/1595 — Козаки Северина Наливайка вирушили походом на південну Молдову.

Весна-літо 1595 — Успішні на початку дії союзних антиосманських сил в Молдові розладналися внаслідок взаємної недовіри, гризоти і зрад. Це змусило Северина Наливайка полишити Молдавію і стати союзником австрійської армії, що діяла в Угорщині.

IX/1595 — Северин Наливайко з військом полишив цісарську службу. Повз Самбір козаки пішли на столицю Волині — Луцьк.

Осінь 1595 — Польські війська увійшли в Молдову, позбавивши козаків можливості боротися проти татар і турок. Тому козаки спрямували свою невитрачену енергію проти польської шляхти.

Осінь 1595 — Матвій Шаула на чолі запорозького загону здобув Київ, надалі продовжив боротьбу проти поляків на Білорусі.

Кінець X/1595 — Северин Наливайко зайняв білоруський Слуцьк, знов повторивши вимогу до шляхти підкоритися козакам. Гетьман Великого князівства Литовського Криштоф Радзивілл почав формувати шляхетське ополчення, тому за деякий час військо Северина Наливайка полишило Слуцьк і рушило на схід Білорусі.

Кінець 1595 — початок 1596 — Не припиняючись на Волині та Київщині,

козацьке повстання Северина Наливайка розгорнулося на Поділлі, частково перекинулося на Галичину.

XII/1595 — Польський уряд доручив коронному польному гетьманові Станіславу Жолкевському приборкати повстання Северина Наливайка.

Початок 1596 — Матвій Шаула повернувся з Білорусі на Правобережжя.

1596 — Сигізмунд III Ваза переніс столицю Польщі з Кракова до Варшави.

1596 — У Сигізмунда III Вазы і королеви Анни народився син — майбутній король Владислав IV.

I/1596 — Северин Наливайко з 1,5-тисячним загоном відступив з Білорусі на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви.

I/1596 — Під час відступу до Северина Наливайка в Річицю на Дніпрі приїхав шляхтич Ян Мешковський, який служив при королівському дворі, назвався посланцем короля й обіцяв владнати справу повстанців з властями. Насамкінець, повіз до Сигізмунда III Вазы листа Северина Наливайка з поясненням його дій. Яна Мешковського заарештували ще в дорозі, катували і стратили. Завдяки цьому з'явився знаменитий лист Наливайка до Сигізмунда III, де йшлося, зокрема, про перспективу створення в межиріччі Дністра та Бугу (нижче Брацлава) козацької території з центром у новозбудованому місті-фортеці, що разом із Запорозькою Січчю захищала б українські землі від татар. Козаки мали б отримувати платню від польської казни. Себе Северин Наливайко пропонував на посаду єдино визнаного королем козацького гетьмана.

II/1596 — Повстанці Северина Наливайка діяли у межиріччі Прип'яті й Горині. І сам Северин Наливайко, і окремі козацькі сотні постійно переміщувалися з одного населеного пункту в інший, штаб-квартирою ставали поперемінно Степань, Висоцьк, Дубровичі, Лабунь. У цей період Северин Наливайко був готовий допомогти князю Костянтину Острозькому, коли б той підняв боротьбу за православ'я, а «якби до тієї бурди не прийшлося, тоді або в поля і річки, або до воеводи семигородського, або за пороги уступити хотів».

III/1596 — Повстанці скинули Григорія Лободу і обрали гетьманом Матвія Шаулу.

23.03(2.04).1596 — Перед спільною загрозою в особі гетьмана Станіслава Жолкевського повстанці Северина Наливайка, запорожці на чолі з Матвієм Шаулою та загін Григорія Лободи об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ.

Початок IV/1596 — Відбувся бій в урочищі Гострий Камінь (неподалік Білої Церкви і Трипілля), під час якого Матвій Шаула втратив руку, тож гетьманом замість нього знов обрали Григорія Лободу. Після бою основні загоони повстанців на чолі з Северином Наливайком та Григорієм Лободою, забравши свої сім'ї, відступили на Лівобережну Україну (щоб у разі невдачі мати можливість відійти на територію Московської держави).

Кінець V/1596 — Польсько-шляхетське військо на чолі зі Станіславом Жолкевським відрізало козакам шлях відступу до кордону Московської держави. Повстанці під проводом Северина Наливайка отаборилися в урочищі Солониці поблизу Лубен.

16(26).05.1596 — Почалася двотижнева облога селянсько-козацького табору військами Станіслава Жолкевського, що завершилася Солоницькою битвою. Загонам запорожців на чолі з Підвисоцьким не вдалося прорватися до табору на допомогу повсталим.

26.05(5.06).1596 — Польсько-шляхетське військо почало гарматний обстріл Солоницького табору повстанців Северина Наливайка.

28.05(7.06).1596 — Проти ночі верхівка козаків–реєстровців по-зрадницькому схопила Северина Наливайка, пораненого Матвія Шаулу та інших ватажків повстання і видала Станіслава Жолкевському. Під час переговорів поляки (всупереч наказам Станіслава Жолкевського) підступно напали на Солоницький табір і вирізали кілька тисяч повстанців разом з сім'ями. Тільки 1500 козакам на чолі з Криштофом (Стефаном) Кремпським вдалося прорвати оточення і відступити на Запоріжжя.

9.09.1596 — Анна Ягеллонка померла на руках у Сигізмунда III Ваза. Її поховали в каплиці Сигізмунда Краківського кафедрального собору.

12.01.1597 — Запорозького гетьмана Матвія Шаулу після жахливих тортур стратили у Варшаві.

11(21).04.1597 — Ватажка повстанців Северина Наливайка після жахливих тортур стратили у Варшаві: спочатку відрубали голову, потім четвертували. За пізнішими козацькими літописами, його спалили живцем у «мідяному бику» або «на розпеченій залізній кобилі із залізною короною на голові» (бо за життя його нерідко називали «царем Наливаєм»).

1598 — Під час другого перебування в Швеції Сигізмунд III Ваза відштовхнув від себе багатьох прихильників.

1598 — Померла перша дружина польського короля Сигізмунда III Ваза — Анна Габсбурзька.

1599 — Після битви біля Стонгебра Сигізмунд III Ваза був остаточно усунений від шведського престолу.

Після 1598 — Костянтин Острозький був одним з кандидатів на московський престол після смерті останнього з Рюриковичів — царя Федора Івановича.

1601-1602 — Станіслав Жолкевський керував воєнними діями польської армії проти шведів у Лівонії, участь в яких брали і запорозькі козаки під проводом гетьманів Самійла Кішки та Івана Куцковича.

1603 — Станіслав Жолкевський одержав королівський привілей Сигізмунда III Ваза на будівництво нового міста та на право назвати нове місто Жовквою.

1604 — Дядько Сигізмунда III Ваза — герцог Седерманладський був оголошений королем Швеції на сеймі в Норрчепінгу під ім'ям Карла IX.

1605 — Помер Альбрехт Ляський.

1605 — Сигізмунд III Ваза одружився на Констанції Габсбурзькій.

1607 — Станіслав Жолкевський розбив заколотників на чолі з Миколаєм Зебжидовським, які виступили проти Сигізмунда III Ваза.

13(23).02.1608 — В Острозі помер князь Костянтин–Василь II Острозький. Його було поховано у крипті Богоявленської церкви.

1608 — Станіслав Жолкевський став воєводою київським.

1609 — У Сигізмунда III Вази та королеви Констанції народився син — майбутній король Ян II Казимир.

24.06.1610 — Станіслав Жолкевський розгромив війська Василя IV Шуйського в битві під Клушином.

4.07.1610 — Станіслав Жолкевський зайняв Москву і добився возведення на престол королевича Владислава.

1611-1620 — Станіслав Жолкевський керував воєнними діями польсько-української армії проти турків на Поділлі.

7.10.1620 — Під Цецорою у битві проти турків загинув Станіслав Жолкевський.

30.04.1632 — У Варшаві помер польський король Сигізмунд III Ваза.